

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№4 (99)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 4 (99) желтоқсан

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., т.ғ.к., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

e-mail: tarihhabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор
(Қазақстан)

Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер (Misha Meyer) – профессор, Эберхард Карл
атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты
директоры (Германия)

Юлай Шамильоглу (Yulai Shamiloglu), Висконсин
университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор,
Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу
орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)
Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО
ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)
Мехмет Шахингоз (Mehmet Shatingoz), профессор, Гази
университеті (Түркия)

Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар
институтының профессоры (Франция)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің
профессоры (Ресей)

Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих
университетінің профессоры, Этнология институтының
директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Еркембек Б.Б., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология,
түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Министерство образования и науки
Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере
образования и науки

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ
Science Index

Жоба менеджері

Гүлмира Шаққозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 14096

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 10,2 б.т. Тапсырыс № 15939.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында
басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Mohammad Reza Rahyab* , **Shirali Samimi**

Bamyan University, Afghanistan, Bamyan
*e-mail: mr.rahyab96@gmail.com

THE EFFECTIVE CAUSES ON SECOND LANGUAGE LEARNING IN HISTORY SCIENCE

The language learning is the most important duty for all students who want to continue their educations in a foreign country; I think this is the most interesting question for every language learner which how many causes are there to effect on second language learning. In this article we try to show the different causes which effect on second language learning.

It is clear that the effective causes on second language learning are more complicated than we believe; the complication depends on the language system complicated composition, while the language is not a simple and plain structure so, learning of language might be caused by different components even in opposite manner.

Talking about the language on the other word is talking about humankind; as we know discussion on the humankind as a topic is not so easy it relates to many parts of knowledge like psychology, sociology, history, anatomy, etc. therefore, discuss about the causes which effect on the language learning process needs a comprehensive study that until we can conclude what causes effect on language learning. We will discuss about the following subjects which almost cover all of the mentioned points: The age of language learner; Psychological characteristics of language learner; Causes of society, cultural environment of language learner; Characteristics of native language of language learner.

Key words: second language, causes, effect, foreign language.

Мохаммад Реза Рахьяб*, Ширали Самими
Бамиан университеті, Ауғанстан, Бамиан қ.
*e-mail: mr.rahyab96@gmail.com

Тарих ғылымында екінші тілді үйренудің тиімді себептері

Шет елдерде білім алғысы немесе білімін жалғастырғысы келетін барлық студенттер үшін тіл үйрену – ең маңызды міндет болып саналады. Екінші тілді үйренуге қанша себеп әсер етуі мүмкін? Біздің ойымызша, бұл әр тіл үйренуші үшін ең қызықты сұрақ болып табылады. Бұл мақалада біз екінші тілді үйренуге әсер ететін әртүрлі себептер мен факторларды көрсетуге тырысамыз.

Екінші тілді үйренудің тиімді себептері біз ойлағаннан гөрі күрделі екені білім мен ғылым саласында түсінікті мәселе; күрделену тілдік жүйенің күрделі құрамына байланысты, ал тіл қарапайым емес және түсінікті құрылымға ие емес, сондықтан тілді оқыту әртүрлі компоненттердің әсерінен тіпті қарама-қарсы жолмен де туындауы мүмкін.

Екінші жағынан, тіл туралы сөйлесу – бұл адамзат туралы әңгіме; адамзат туралы тақырып ретінде талқылау оңай емес, ол психология, әлеуметтану, тарих, анатомия және т.б. сияқты көптеген білім салаларына қатысты. Біз жоғарыда аталған барлық тақырыптарды қамтитын келесі тақырыптарды талқылаймыз: тіл үйренушінің жасы; тіл үйренушінің психологиялық ерекшеліктері; қоғамдық себептер, тіл үйренушінің мәдени ортасы; тіл үйренушінің ана тілінің ерекшеліктері.

Түйін сөздер: екінші тіл, себептер, салдар, шет тілі.

Мохаммад Реза Рахьяб*, Ширали Самими
Бамианский университет, Афганистан, г. Бамиан
*e-mail: mr.rahyab96@gmail.com

Необходимость изучения второго языка в исторической науке

Изучение языка является необходимым и обязательным для всех студентов, которые хотят продолжить образование в чужой стране. Какие же причины могут повлиять на изучение второго языка? Это самый интересный вопрос для каждого изучающего язык. В этой статье авторы рассматривают различные причины, влияющие на эффективность изучения второго языка.

Понятно, что основные причины при изучении второго языка более сложны, чем мы полагаем; усложнение зависит от сложного состава языковой системы, в то время как язык не является простым и с понятной структурой, поэтому изучение языка может быть вызвано разными компонентами даже противоположным образом.

С другой стороны, разговор о языке – это разговор о человечестве; как мы знаем, дискуссия о человечестве как темы не так проста, оно относится ко многим областям знаний, таким как психология, социология, история, анатомия и т. д. Поэтому обсуждение причин, влияющих на процесс изучения языка, требует всестороннего изучения, пока мы не можем сделать вывод о том, какие причины влияют на процесс изучения языка. В статье обсуждаются следующие темы, которые охватывают следующее: возраст изучающего язык; психологические особенности изучающего язык; причины социума, культурная среда изучающего язык; особенности родного языка изучающего язык.

Ключевые слова: второй язык, причины, следствие, иностранный язык.

Introduction

If we think, each language opens one new world for who that learns a new language; it is important to learn another language and everyone wants to do; as we are social creature naturally, we are naturally tendentious to relate with our fellow-creatures, assume that you are in a new country and want to know about such as an address, a new place, a restaurant, a hospital, a museum, time that takes your trip, a park and ... what do you need to do first until you communicate and ask someone to give information about the mentioned points? Its answer is easy and clear, you should know language if you know language you can keep yourself informed and join to people that without language it is impossible. Yes, learning of a new language is very significant for anyone.

As we talked about the significance of new language learning, it is remarkable that sometimes its importance get double even more. While you are a student and your country want to send you for doing your education career which this is a big and marvelous chance that you were waiting for. Now it is the time which prepare yourself to go to that foreign country, you should take passport, manage your money, etc. all these are possible and have the secondary significance and while you know the language of that foreign language specially English which that is an international language that each country who gave scholarships its language for teaching is often English. You can candidate yourself when you know the scholarship language especially English.

As mentioned formerly, in both remarked points we intensively need to understand and learn foreign language in general, specially learning English is very important. While learning of English is so essential then all points which are dependent on our language learning find out the same significance.

We concern that how can learn language as easy as we want, why is the time of language learning so long for someone, when can learn a second language better than other times, what causes are there effect on our language learning, is it possible to eliminate the obstacle to learn English as well as we want, what is the relation between our native language and the second or the language that we want to learn, what is the role of our society culture on second language learning, etc.

The writer believes which, one foreign language learner is more successful when he or she knows the causes which they effect on language learning both affirmative and negative effects. While the language learners are aware of the obstacles they can concentrate on the main points and avoid from wasting their times. They know what the causes and what are their treatments. In this article is talking about age of English learners, we will show you when you and those who you are concerned about commence to learn English other second language and why, here is discussing about relationships between psychological characteristics and second language learning, it is illustrated what are the characteristics of those who learn second language better than others. In addition of that, it is declaring what are causes of society cultural environments on the second language learning process, finally we are discussing about relationships between native language and the second language it is clarified that between native language and the second one is relationship and how can we utilize this relation according to our advantages.

At last, we conclude our librarian article and it will be specified what is the best way to learn second language as soon, well, quickly, as we want. How we can eliminate the harmful obstacles which are preventing the promotion on learning second language. What is the best way to defeat the hardships of second language learning; is there

any impossibility to second language learning? If is, what is it? Also I am sure that many different points will be found in this article which to talk about in the future. May some readers criticize, some refuse, some confirm, some do another better work on this issue, some write a better article of this and edit the mistakes, etc.

The effective causes on second language learning

Effect of age on second language learning

The effect of age on second language learning is undeniable, the language learners based on their ages has been divided in two categories: 1- Children and youths; 2- Adults; there is a belief which emphasizes that the children and youths can learn second language better and easier than adults can. The reason for this claim is the learning of second language and talking with very well by children and youths after their migration which they can learn and talk in second accent and language better than adults. The experts of psycholinguistics estimate that the best age for language learning is between four and six years old, they believe which children and youths can learn phones, pronunciation and other characteristics of a language very well; that the most of them are very difficult even impossible for adults. Usually, how the one who is older the structure of native language root is deeper and difficult to change.

The truth of the children and youths ability in comparison to their parents and other adults caused to emerge a hypothesis which is called critical career hypothesis or sensitive career for language learning, (Zandi, 1389).

Penfield and Roberts were the neurologists which at the first time discussed about the appropriate age for learning language based on biological ways. They proved that the more ability of children and youths is dependent on their brain flexibility; that is why the flexibility reducing when someone is grown up. Because, in childhood according to necessity the activities of the left brain can be transmitted to right brain; but it is difficult, even impossible in adulthood; while the adults faced to brain damages on the left brain, scarcely was seen with this flexibility. Because of the observance of this truth Penfield and Roberts presented their theory in 1959: generally the best ages for learning of second language are between four and ten years old.

In addition to Penfield and Roberts, another biologist who called Eric Leneberg proved in 1969 that the critic period is about between two years

old to fourteen years old (maturation period); Eric Leneberg concluded that after the age of maturation: "learning of second language takes place by hard working and awareness with and learning of the original accent of the second language after the maturation period is not easily possible".

But there is no biological clear reason to show the excel of children and youths to adults for second language learning, other reasons such as cognitive reason to supply the critical career hypothesis.

As it illustrated the children and youths are better than adults to learn second language, it doesn't mean which the adults do not have abilities to learn second language; they may not learn pronunciation as well as children and youths do, but they are better than children and youths in memorizing, descriptive issues, analysis issues. But it is better we commence to learn the second language as soon as it possible. (Zandi, 1389)

Psychological characteristics of second language learner

Psychological characteristics, effect on learning of second language; but it is dividable to the following parts:

Talent

In general belief, some of language learners have more natural ability to learn language better than others do; but here is one question that why do some people learn second language that better than others and what are the reasons of? This is answered by two different answers; the one says the talent is important to learn second language because nobody can learn any things without talent; the second answer says yes, the talent is significant, but it is not the all; because it is observed that the difference between language learners are not dependent only to the talent. Facilities, environment, society, teaching method, containing of the lesson, theory and motivation are effective on the language learning which we can't no mention of. In belief of PHD Zand, the second answer is more acceptable; because the learning of language is natural ability which everyone has this talent and there is no remarkable difference. But for promotion and excellence it is undeniable that there are very big differences between language learners like talent and intelligence. (Zandi, 1389)

Theory

It is very important for doing something first should be a theory and sentimental (motivation, personality) preparing; if there is no sentimental

ready condition undoubtedly for doing nothing is guarantee. Learning language is seriously dependent on sentimental getting ready; we have to create a positive sentimental first, because students with negative sentimental or with having no idea face the program to defeat and failure. The theory of learning is made from three important components such as: language learners' belief which is called cognitive component; positive/negative feeling about the second language that is called sentimental component; and thirdly, the behavior of language learner purposes which is called conative component.

((Theory is the learned aspect which continuously reacts to previous defined issues)). This is very eminent to remember that former than to commence something, first solve the theory of that for those who want to do it. (Zandi, 1389)

Motivation

Certainly, motivation provides the primary stimulus to commence the learning of second language and continue despite of hardships and difficulties; it means if there is no motivation the learning process might be in threat anywhere and anytime unforeseen. Sufficient motivation can make up deficiencies in both one's aptitude and learning conditions. (Zoltán Dörnyei and Stephen Ryan, 2015)

In according to necessities motivation can be divided in two kinds: biological motivations like foods, cloths etc. and psychological motivations such as identification, promotion etc. the first kind is more natural and substantial; the second kind is more acquisitive. Learning of second language is from the mentioned above second kind.

There is a strong relationship between theory and motivation, the theory for motivation is like root for trees and base for buildings and it is such a back rest. (Zandi, 1389) One of the most important factors for learning of second language acquisition is the motivation. (Richards 1985) that he believes motivation are factors for determines the person's desire to do something else. It is seriously obvious that learners that they want to learn and likely to achieve more than those who do not. The role of attitudes and motivation in SLA has been investigated by Gardner and Lambert (1972), who define motivation in Terms of 'the learner's overall goal or orientation', and attitude as 'the persistence shown by the learner in striving for a goal' (Ellis: 1985). Also distinguished for the Motivation that can be into intrinsic and extrinsic. "Intrinsically motivated activities are ones for which there is no apparent of the

reward except for the activity of itself. Intrinsically motivated behaviors are aimed at the starting about certain of the internally rewarding consequences, namely, feelings of competence and self-determination" (Edward Deci, 1975, as cited in Brown, 1994).

Personality

In second language learning, we can't evade of learner personality; a number of theories hold that personality influence on second language learning at all facets of individual achieve. Personality in second language learning is divided in two kinds: extrovert and introvert. But may be different kinds of personality which are no related to our topic; we discuss about personality from the aspect of second language learning which is extrovert and introvert that the extrovert is a person with an intensive tendency to join with others and solve different problems via helping of colleagues for example. That is to say, extroverts can share their questions, problems by discussion and participation of others. On the contrary, an introvert is not interested to participate with others to do something; if on problem arise for an introvert, the introvert may try to solve the problem with himself; in other word, and an introvert is shy and interested to isolation.

As we know the learning of language is more dependent on practice like speak with others and listen to other speaking and so on. In this case it is easy to know that an extrovert is more capable to learn the language than an introvert; because an extrovert does not shame from making mistake during the speaking and listening and have the chance to improve his/her second language practically. But an introvert one does not have the courage to put him/herself to risk and they lose the chance to improve their second language by speaking with natives.

One thing eminently is mentionable which there is a way to make up the lack of chance for introvert ones; the best way known until now is the CALL (computer assisted language learning), by this way an introvert can find the best for him/herself to improve their second language. (Yan Zhang, 2008)

Sociocultural environment causes of language learner

Language has been learning in a society with its own culture; the second language learning process should be according to the learner sociocultural environment until the program approach the success. The sociocultural factors on second language learning are divided in three significant parts: peer

interaction and feedback; self-efficacy; private speech.

Peer interaction and feedback

By participating in speaking and listening, create a workshop which give an enormous occasion for each participant to amend his/her mistakes. In this place any one is active and improve his/her language by practice which is more correspondent to nature of language and every participant try to produce much spoken and written language. For someone there is no difference either a teacher or a classmate is in taking the role; but someone else is more relaxed if his/her classmate is in taking the role of peer interaction because they don't have any anxiety from making mistakes and laughing of their classmates they prefer that his/her classmate be in peer interaction. (Burhan Ozfidan , Krisanna L. Machtmes, and Husamettin Demir, 2014)

Self-efficacy

It is completely clear which having a good mood is very important on learning process at all including language learning; according to statement of some language learners, it is much significant to keep ourselves in a positive manner. For instance firstly the language learner should place an achievable goal then step by step continue for higher levels of language learning, it causes to give us positive aspiration and concludes to having self-efficacy which the language learning believes that he/she can learn the language and has abilities to do this. (Burhan Ozfidan , Krisanna L. Machtmes, and Husamettin Demir, 2014)

Private speech

Private-speech has very important role on second language learning; it is obvious that the communication process takes form firstly in the speaker mind then put it out and address to others. This is to say, every one as a society member needs to join his/herself to his/her self and after than he/she can communicate with others. For instance, before you ask someone about something you should ask that question from yourself then ask another one or, if you want to suggest something to your friend, you have to suggest that to yourself at first. The private-speech has been improved in your native language practically and you do not know about the making process of the speech components; in other word you are addict with and there is no need to think about

or say it aloud before using for communication. But in second language, it is likely to think about your speech part and make it clear for yourself and then say it for another one it means you address yourself at first and then other ones it is possible to address yourself in whispered manner, loudly or quietly. It is mentionable which, private speech is very significant to solve some possible mistakes before talking with others and that is chance to keep high the self-confidence. (Burhan Ozfidan , Krisanna L. Machtmes, and Husamettin Demir, 2014)

Native language of second language learner

As we know, people grow up with their native language; certainly their native languages influence on second language while they want to learn; the effect of native language is like: hindering, interference, and lingual errors; some ones (behaviorists) believe that the role of native language causes which the second language learner never achieve an ideal level and they making mistakes under their native language influence and effect. Undoubtedly, the first language influence on second language but we can't refer all mistakes and disabilities to native language, it is observed, many language learners with different native languages do the same mistakes and people make mistakes during the learning of their first languages it means naturally happen some mistakes due to language learning. It is clear that making some mistakes are related to the first language like phonemic mistakes, word formation mistakes, using of expressions mistakes; but it is not the reason which the second language can't learn. The second language speakers may not speak like a native but they are able to communicate; which make the philosophy of one language. That is important to know what effects may have our first language on us, but try to continue to learn. (Zandi, 1389).

Conclusion

It is completely clear which we live in a world that something are causes of some definite effects. This is the general rule of our world. Each event can be interpreted according to this general rule even we do not know any exception. It will be very logical which we ask ourselves that what are causes of one successful action for instance learning of second language? Which effects are likely with these definite causes? What are the relationship between the causes and their effects? And so on. As we remarked above, second language learning

relates to many different factors like: age, talent, theory, motivation, personality, sociocultural environment, peer interaction and feedback, self-efficacy, private speech, and native language of second language learners. We conclude which that, learning of second language is effect of different causes; it means each cause effects on second language learning in a relative manner. So, there is no absolute relationship between things; in other word, our world is a relativity world. Therefore, each mentioned factor on second language learning

is the main cause but it is possible which its effect becomes more or less because the effect is relative and there is no absolutism; it means if the talent is effective on second language learning its lack can be made up and other causes are the same. So, effort, concrete decision, and other alternative can change the effect of causes on second language learning; we have to pay attention on those causes which are mentioned in addition should believe that according the rule of relativity each way and cause has its own alternative and second way.

References

- Brown H.D. (1994). *Principles of Language Learning and Teaching*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Dong Gang; Ren Hulin. (2013). The role of age in second language acquisition, *British journal of English linguistics*, Vol. 1, No. 1
- Dörnyei Zoltán; Ryan Stephen. (2015). *The psychology of the language learner (second language acquisition research series)*, first published
- Ellis R. (1986). *Understanding Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University.
- Mouton, De Gruyter. 2010. *The syntax of nominalizations across languages and frameworks*, edited by Artemis Alexiadou, Monika Rathert
- Ortega Lourdes. (2013). *Second language acquisition*
- Ozfidan, Burhan; L.Machtmes, Krisanna; Demir, Husamettin. (2014). Socio-cultural factor in second language learning, *European journal of educational research*, Vol.3, No.4
- Rachael-Anne Knight. (2012). *Phonetics (a coursebook)*, first edition
- Richards J, Platt. J, & Weber H. (1985). *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. England: Longman.
- Robinson Peter; Sawyer Mark; Ross Steven. (2001). *Second language acquisition research in Japan*
- Sykle Janet. (2015). *Study of skills for linguistics*, first edition, London
- Tajwidi Ghulam Reza. (1392). *Lexicology of English*, Tehran
- W. Kreidler Charles. (2004). *the pronunciation of English (a course book)*, second edition
- Yamin, Mohammad Hussain. (1383). *Contemporary Persian of Dari grammar*, Maiwand publications
- Yule George. (2010). *The Study of Language*, fourth edition, London.
- Zandi Bahman. (1389). *Persian teaching method in the primary schools*, Tehran, 10th edition
- Zhang Yan. (2008). The role of personality in second language acquisition, *Asian social science*, Vol.4, No.5

Shirali Samimi Bamiyan University, Afghanistan, Bamiyan
*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

THE RECORD OF XUANZANG (HSUEN-TSUNG) BUDDHIST PILGRIM FROM BAMIYAN

The Chinese monk that name was Xuanzang that he traveled overland started at 627 AD from the China country to Indian sub-continent also in Bamiyan province (central part of Afghanistan) that there are a lot of Buddhist caves and two big sculpture of Buddha, to obtain Buddhist scriptures. He returned to China in 643, he find some Buddhist art and precious manuscripts and notes the social, political, economic and cultural situation of Bamiyan indigenou resident, that his memories translated to English by other Historians and geographers. Also during his travels from china to the country of eastern china, he visited places that we today know as Pakistan, Nepal, Bangladesh, and the main goals of Xuanzang was India first country that Buddhism flourished and extent to the other country and second purpose of him was Bamiyan second capital of Buddhism. He was one Buddhist pilgrim and his research was about Buddhist sculpture and caves of Buddhist monks in Bamiyan. In the seven century Bamiyan was a large center for Buddhism religion during Kushan dynasty. The main work of him was about the idea and art of Buddhism between China India and extent of the Buddhism religious during the early Tang dynasty, he also found some information about the Silk Road in the 7th century AD.

Key word: Xuanzang, Bamiyan, china, Buddhism, India, Royal city and monastery.

Ширали Сами

Бамаиан университеті, Ауғанстан, Бамаиан қ.
*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

Бамаианнан келген Буддист тәу етуші Сюаньцанның (Сюэнь-Цзун) шежіресі

Сюаньцан деп аталған Қытай монахы 627 жылдан бастап Қытай елінен Үнді субконтинентіне дейін, сонымен қатар Буддистік жазбаларды алу үшін көптеген буддистік үңгірлер мен екі үлкен Будда мүсіндері бар Бамаиан провинциясына (Ауғанстанның Орталық бөлігі) саяхаттаған. Ол 643 жылы Қытайға оралды, ол буддистердің бірнеше туындылары мен құнды қолжазбаларын тауып, Бамаианның байырғы тұрғындарының әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени жағдайын атап өтті, осылайша оның естеліктерін басқа тарихшылар мен географтар ағылшын тіліне аударды. Сондай-ақ, Қытайдан Шығыс Қытай еліне сапарлары кезінде ол біз бүгін Пәкістан, Непал, Бангладеш деп білетін жерлерге барды және Сюаньцанның басты мақсаттары буддизм өркендеп басқа елдерге таралған алғашқы ел Үндістан болды, ал екінші мақсаты буддизмнің екінші астанасы Бамаиан болды. Ол Будда қажысы болған және оның зерттеулері Будда мүсініне және Бамаиандағы будда монахтарының үңгірлеріне бағытталған. XVII ғасырда Бамаиан Кушан династиясы кезінде буддизмнің ірі орталығы болды. Оның негізгі жұмысы Қытай мен Үндістан арасындағы буддизм идеясы мен өнеріне және ерте Тан династиясы кезеңіндегі буддизмнің діндарлық дәрежесіне арналды, ол сонымен бірге 7 ғасырда Жібек жолы туралы кейбір мәліметтерді тапты.

Түйін сөздер: Сюаньцан, Бамаиан, Қытай, буддизм, Үндістан, патша қаласы және монастырь.

Ширали Сами

Бамаианский университет, Афганистан, г. Бамаиан,
e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

Летопись буддийского паломника Сюаньцана (Сюэнь-Цзуна) из Бамаиана

Китайский монах, которого звали Сюаньцан, путешествовал начиная с 627 года нашей эры из Китая на Индийский субконтинент, а также в провинцию Бамаиан (центральная часть Афганистана), где есть много буддийских пещер и две большие скульптуры Будды, для получения буддийских писаний. Он вернулся в Китай в 643 году, привезя с собой нашедшие буддийские произведения искусства и ценные рукописи. В своих работах он отмечает

социальное, политическое, экономическое и культурное положение коренных жителей Бамиана. Его воспоминания переведены на английский язык другими историками и географами. Также во время своих путешествий из Китая в страну Восточного Китая он посетил места, которые мы сегодня знаем, это Пакистан, Непал, Бангладеш. Главной целью Сюаньцзана была Индия, первая страна, где буддизм процветал и распространялся на другие страны, а второй целью его был Бамиан, вторая столица буддизма. Он был буддийским паломником, его исследования были посвящены буддийской скульптуре и пещерам буддийских монахов в Бамиане. В семнадцатом веке Бамиан был крупным центром буддизма во времена Кушанской династии. Основная его работа была посвящена идее и искусству буддизма между Китаем и Индией и степени религиозности буддизма в период ранней династии Тан, он также нашел некоторые сведения о Шелковом пути 7 века нашей эры.

Ключевые слова: Сюаньцзан, Бамиан, Китай, буддизм, Индия, королевский город и монастырь.

Introduction

Buddhism, which had stablish in the sub-continent of India (500-600 B.C.) under the reaction form against the worshipping materials and the intolerant claims of the Brahmins, during the (260 B.C.) became the adopted religion of the Indian country, after that spread to Afghanistan and finally went to china, the profound triggered of the cultural exchanges which had the effect for the profound of history in the world especially in Asia. The Buddhist monk that traveled from India to china, circulate the religion text and pilgrims influenced between Indian kingdoms, Kushan dynasty in Afghanistan and central Asia and various regions in china that was a process of complex that was for the multiple societies and also different group of community and humanity, including the missionary of Buddhism, merchants, artisans, traders and professional medical. Xuanzang and other chines pilgrims had the main key role for Buddhism expand and idea of Buddhism, knowledge and exchange that connected the Indian merchant and pilgrims to the China that was the innovation country, which identify the new text and scholar for expiation that to other countries, chines Buddhism monks curried Buddhist rule and culture and ceremonies situation that have especial rule and provided detail account of spiritual journeys to India and Afghanistan. Record of Xuanzang in India was about various ruler and Indian society, institution which was the monastic flourish and stories for the magical and miraculous prowess for Buddhism and its discipline for the description of pilgrimage sites, the record of chines monks that they have pilgrims to India and Bamiyan in center of Afghanistan are more important and famous for historical resource in several point. First of all they provide meticulous account for Buddhism doctrine and natural idea, ritual and monastic institution of central, south and also to the Southeast of Asia. The next reason they

provide the information of the vital situation about the political and social condition in the of south Asia and kingdom situated of the road and knowledge of Buddhism between India, Afghanistan that the two big sculpture of Buddha in Bamiyan are represent of Buddha and Afghanistan are second capital of Buddhism in the world and finally Buddhism reached to china from Afghanistan. The third reason for the Buddhism monks was the offering of comfortable insights into exchange cultural perception and the trade relationship. Although the record shows the light on the arduous nature and environmental study for long distance and merchant trade, knowledge sharing of east to west for art and commercial changing things, and the relationship between itinerant merchants and Buddhism pilgrims.

The Valley of Bamiyan is concentrated within the mountain in Afghanistan called the Hindu Kush and Baba mountain range at an above sea level height of 2500 m. The earlies cave of Buddhist carved at several kilometers on rock and silent valley of the Bamiyan, in this valley people planting and growing the fertile plane that are comfortable for agriculture. This area of the caves of Buddha and settlement is composed by the more than hundred caves which have been painted and wall painting into the mountain and rock of soft conglomerate cliff at the second to the seven century A.D. Now somebody are very small and have no idea to know the history and background of these statue and the art of ancient society that stablished and created this Historical site for joining the several culture. First records and memories for Bamiyan Buddha was noticed by the Chinese monks that travelled to this city that was the famous man the Xuanzang (Hsuan-Tsang) during the starting of 7th century A.D. the sculpture of the Bamiyan Buddha are the big nomad of Buddhism and in the world's largest standing sculpture Buddha. This big standing sculpture of Buddha situated further the tallest one are 53m

high and the smaller sculpture of the Buddha is 38m high that was situated around 800m across to the east. The Silk Road passed from Bamiyan and connected China to the Roman Empire and also India to the Afghanistan. Bamiyan became the second capital of Buddhism, that Bamiyan connects China to the Roman Empire (Han dynasty to Europe). Bamiyan zone during the Silk Road trade was one regarding site and also an exceptional testimony and outstanding capital of Buddhist art, culture, religion and figure of the Asia zone. The intervention of International Organization and also the protest for the Buddhism could not prevent the complete destruction of the Bamiyan Buddha statue that was executed by the regime of Taliban leadership in March 2001. The cultural and civilization of Bamiyan landscape and also archaeological site maintain from the ancient culture and historical area are famous in the world, the remain of the Valley of Bamiyan and its Historical monument have been inscribed on the UNESCO world heritage list at the year 2003 A.D. after destroying by the Taliban regime. The German foreign office with funding of the cultural heritage that was actively by the expert of the international commission for the safeguarding of the Bamiyan valley which remain Buddhism art and religion culture and several pagoda of Buddhism the site of world cultural heritage. The work and effort of Bamiyan as world cultural heritage are embedded in the recommendation of the UNESCO expert working group for the preservation site of Bamiyan by the coordinate of technical team of Japan, France and Italy. In modern time the first illustration of Buddhism art, geography and religion in Afghanistan especially in Bamiyan mentioned and presented by Alexander Burnes in 19th century that all art of Bamiyan was same to central Asia and the memorize of the Japanese team and special mentioning of them that gives to the effort under directorate of Prof. Takayasu Higuchi a team of Kyoto University for the archaeological mission to the central Asia which they have project for photographic survey of all cave structures around the vicinity of Bamiyan Buddha's, Fuladi valley, Kakrak Valley that they used contemporary stereographic and all technique of photogrammetric during the process of documentation, with outbreak and Soviet invasion in Afghanistan an extended period of war the research in Bamiyan ceased. We have yet to touch upon developments in Bamiyan itself for the simple reason that we do not in fact know what was happening there. We turn instead to the south where North India

had been unified under the Maurya Dynasty which eventually extended its boundaries westward until halted by the Hindu Kush. This in itself had little importance for Bamiyan. But in 260 B. C. the dynasty's most renowned ruler, Asoka, was converted to Buddhism. Asoka's missionary zeal was astounding and evidence of it has been found near Kandahar in southern Afghanistan in the form of a rock inscription dated 250 B. C. We have then, two outstanding cultural movements unfolding, one north, one south, with the mountains sheltering in Bamiyan. We must turn again to the north where restless nomadic tribes from Central Asia broke the Greco-Bactrian hold on Bactria. The first to come at date of 135 B. C. were the Sakas, soon replaced by the Yueh-chih who, under the leadership of their principal tribe, the Kashan's, were to write a brilliant page of history.

Research methodology

The purpose of the current article are investigation for indigenous resident of Afghanistan especially for Bamiyan civilization and its history, one of the researcher that have record from this old city was Xuanzang and others like Faxian and Yeijing. In modern era the Historians like Nancy Hatch Dupree and others find some ancient monument of Kushan dynasty and Buddhism that spirited from India to Afghanistan after that spread to China. I attempt to find some manuscript and document of ancient history in Bamiyan that the first resource for Bamiyan are the books, articles and monument of Chinese pilgrims Xuanzang and also Korean researcher, for getting and writing of this essay I used the Historical books and article and journals about ancient Bamiyan and China during Buddhism period.

Area of study: Bamiyan

Bamiyan is a province that had a lot of Buddhism caves and two big sculpture of Buddha, some Historians and geographers are came to Bamiyan and had sufficient research and knowledge that share with others, so the most important Historian during Buddhism period worked in Bamiyan was the Chinese monks. Xuanzang a Chinese pilgrims travelled in the seven century to Bamiyan and notes the social, political, cultural and economic situation of Bamiyan and the other state that had Buddhism pagoda or monastery. In Bamiyan province there are two sculpture of Buddha 140 and 150 feet height,

so I investigate for this essay to find some new source for Bamiyan Buddha, wall painting and art of Buddhism.

Xuanzang (Hsuan-Tsung)

When the Chinese pilgrim Xuanzang traveled to Afghanistan he visited Bamiyan. On that time the celebration of new year hold in Bamiyan plateau at the year of 632 C.E., he explain that same ceremonial assembly were held in Bamiyan that it was ancient culture of Persia that Bamiyan was the capital and Jamshid or Aryan the first emperor of Afghanistan which established civilization in Bamiyan was one indigenous settlement of Bamiyan that the new year ceremony inaugurated by him in Bamiyan and the Balkh province. Xuanzang and his team were impressed by the devotion of Buddhist monk, and were mentioned for the standing of giant Buddha's of Bamiyan (Samimi, 2017: 24). The famous traveler of China Hsuan-Tsung (Xuanzang) was undertake the Hindukush "Snow Mountains" passed, that he was called at that high pass mountain. This journey was the painful parts best popular travel. "The way and passing route is most difficult and very dangerous as in that zone and at that mountain area of the desert and glaciers. What with the frozen clouds and what with flue whirling snow, there is never a moment when one can see so clearly. If occasionally one comes on a particularly easy place, it is at the most a few dozen feet of level ground." Sung-Yun in the early year for this country that is mountain zone: "flourishing of the ice in winter season in the heap of High Mountain and the snow routed and whirls over thousands of Li." By the passes of Qarakotal (black hill) and Dandan Shikan, Hsuan-Tsung at length reached Bamiyan, which had ten Buddhist temples containing several thousand religious devotees and monks (Arthur, 1956: 133).

Fan-Yen-Na. This kingdom is about 2000 *li* (1 Mile equals 5 *li*) from east to west, and 300 *li* from north to south. It is situated in the midst of the Snowy Mountains (Koh-i-Baba). The people inhabit into the towns either in the valley of mountain for the circumstances. The political and social center are located on the steep of hills, borders of the valley are approximately for six or seven *li* in their length. At the north of valley it is backed by high precipices. It produces spring-wheat but few flowers or fruits. It is comfortable and suitable for the cattle's, and it affords of pasture and graze for many animals like the sheep, goats, donkey and horses. This valley has wintry climate; and the people manners of working are very difficult, most land of this area is uncultivat-

ed. The people clothes are made from skin and wool at the native income of hungering, animal wool, etc. the chiefly clothes are wearing, which are the most suitable for the country. The customary rules, literature, and the money were used in their commerce at the similar times like the Bukhara that it located at the south of Axus called Bactria. They have some difference in their culture like their language, but in personal exhibit were closely with their reassemble for each other. The people are living in this area are remarkable, for their love of religion between their neighbors at all, they have highest devotion for worshiping of their own god (Buddha), worshiping for hundreds of religion spirits, there is not the least absence of earnestness for greatest of their devotion of lovely heart. Financial merchant for their trade is arranging their own cast and prices as they are coming and going out. For the fall and signs afforded by their spirit. If it was good, they are acting in accordingly, if it was foul and **evil**, they become seek to propitiate the power again. There are more than ten convents and more than 1000 priests. They belong to the Little Vehicle (Hinayana), and follow the school of the Lokottaravadin. The city of royal in the Bamiyan especially at the north-east of that city there is a big mountain, on the descent and declivity which is stone figure placed of Buddha, that are raise and erect have it in 140 or 150 feet height. It is by golden figure and hues sparkle for on every side, its precious decoration and ornaments of dazzle, by brightness of their eyes. To the east of this spot there is a convent which was built by a former king of the country. To the east of the convent there is a standing figure of the Sakya Buddha, made of metallic stone in height 100 feet. Two or, three *li* to the east of the royal city in a convent, there is a reclining Buddha entering into Nirvana, which is more than 100 feet in length (Dupree, 1967: 55-57).

An artistic of enormous quantity and also the architectural remains have been already conserved in Afghanistan especially at the central part of this country and often in south-eastern, which the objects are found at the famous world complex in the Bamiyan city. There is, a mountain valley, the Hazara ethnic was lived in that valley with a population and customs, minting of coin and their own literature, with the same as those of the Tokharistan (part of northeastern of Afghanistan). Their language are having little different, but in point of personal appearance they have closely with each other resemble.' It was at Bamiyan that Hsuan-Tsung saw gigantic standing figures of the Buddha and 10 Buddhist religion are establish the 1,000 Buddhist monks. For the Hinayana school and the Lokottara-

vadin schools. The Chinese traveler was also struck by the size of the figure of the Buddha reclining in Nirvana. Two huge standing figures of the Buddha carved in the stone cliff have been preserved, one 38m in height, the other 53m.

At a distance of some 1,800 m, the cliff is pierced at different levels by Buddhist cave edifices (of which some 750 remain) in which splendid paintings, mainly with Buddhist motifs, remarkable high reliefs, and so on, have been preserved. The dates of whole complex are known between third and seventh centuries. Some document from the large figure of the Buddha is perhaps was belonged and linked to the Hephthalite period. Although the date of that period is an entire series of art works, from the type of Balalyk and Kyzyl, that the influences of Indian, Sassanian and Central Asian can be traced. Also worthy of mention are the complexes at nearby Kakrak and, much further off, at Dukhtar-i Nushirvan, and their paintings. Huge sculptures of the seated Buddha and Buddha in Nirvana have been excavated at the vast Buddhist monastery of Tepee Sardar (the hills of Sardar) in Ghazni, where the central stupa and many surrounding votive stupas and places of worship have been unearthed (B.A, 1996: 156-157).

Xuanzang in ancient china was one Indophile leader and famous monk. The chines monks promoted Buddhism and doctrine of Buddha, also china monk's perception the India as Holy land with his memories and he also attempt to have diplomatic role between china and India by lobbying his patron leading, during the Tang rulers Taizhong that reigned between (626-649 A.D) Gauzing that reigned from 649 to 683 A.D. the pilgrimage of china to India during the great tang dynasty missionary and ambassadors by royal patrons worked as the contemporary chines clergy. In this case Xuanzang worked as the one east scholar that his work was significant for the two goals. First he one researcher of Buddhist religious pilgrimage and second of him was recorded as historical of foreign states and societies neighboring of the Tang emperor of china. In fact the record of this man comes across both pious pilgrim and diplomat of china. During Xuanzang travelled to India in 627 A.D. institution of monastic and doctrine of Buddhism had taken deep root in china and translated all basic books, articles and Buddhist text to Chinese language. The first source and indigenous work show the idea of Buddhism within the text of Confucius and Daoist were produced in whole china and chines school of Buddhism such as the Tiantai had beginning. Buddhism idea and its influence of it spread from the mortuary

beliefs and artistic traditions of Chinese to the political sphere (Sen, 2006:28).

In India Xuanzang met the ruler of India that was Harsavardhana for joining and stablishing of diplomatic relation between Kanuj and the court of Tang dynasty. The contribution of Chinese pilgrim to the initiation of official exchanges is close honorable and acknowledged by the especial scribe of the Tang dynasty. After the returning of Xuanzang from India to china, he played a key role for the promotion of Buddhist and diplomatic exchange between the two courts. The motivation of Xuanzang promote relations of major Buddhist site in India and the learning center of Buddhism religion such as Nalanda that was part of Harsavardhana's empire that the Xuanzang believed that a cordial relationship in two kingdom and courts would facilitate Buddhist exchange between the Tang dynasty in china and northern Indian (ibid, 30). As the chines pilgrim (Xuanzang) has noticed, the coinage, script and religious beliefs current in Bamiyan central part of Afghanistan that differed but little of the Tokharistan. As late as the 12th century, Bamiyan was the main capital of the Tokharistan kingdom that was ruled by the Ghurids branch (1144-1212) A.D. that this branch stablished the sultanate of Delhi in the north India. The language of Tocharian is Italo-Celtic. Its image of royal power were inspired by the classical models of Hellenism. Cults were part of the web of the politics. The imperial image as a colossus was the personification of power, which kept the ruler ever present in the eyes of the subjects, in an integration of charisma and religious reverence. The Latin title Augustus given to the first Roman emperor (31 B.C – 14 A.D.) implies divine favour and cognate (Warikoo, 2002: 3)

“Bamiyan's great religious importance attracted artists from different lands, trained in widely diverse artistic tradition; they visited it to offer their services to the communities and caravans of traders, travelers, pilgrims, et al, who rested there due to its peaceful environs and isolation. This explains the co-existence of divergent styles discernible at Bamiyan.” The art of Bamiyan wall painting show the Gandhara style and Sassanian that Iranian artistic influence percolated into the art due to the conquest of this region by the Sassanian ruler Shapur 1. This tendency is discernable in the painting of the niches of the Bamiyan sculptures. In fact, two sculpture of Buddha in Bamiyan style are the two art of the Sassanian and Indian, that are dominate which combined earlier for the Gandhara art laid of the foundation in the Central Asia (ibid:20).

Xuanzang memories from Buddha of Bamiyan

After visiting of Chinese monk poisoning at Kunduz his caravan prevailed against the blizzards, mountain gods and robbers and finally approached in Bamiyan. He notes that Bamiyan city was an oasis town in the center of long valley separating the two big mountain of Afghanistan, the mountain that surrounded Bamiyan is Koh-i-Baba and the Hindu Kush Mountain. Xuanzang noted that settlement of Bamiyan province produced in the spring season from their cultivation wheat and flower also fruit. That area was suitable for rearing of cattle and afforded good pasture for horse, cows, sheep and goats. He also commented that the settlement of Bamiyan had wearing fur garment and coarse wool for protection of cool weather. Although their manners were hard and uncultivated, he also admired in Bamiyan was “their simple, sincere religious faith.” The Buddha in this valley must have made the weary travelers gasp-immense cliffs of a soft pastel color and at the back of them indigo peaks dusted with the snow,

rising to a height of 20000 feet. They watched the in the cold weather reddish cliff and clear air; whenever they want of come closer to the cliff, they could make out two gigantic sculpture of the Buddha that standing in the niche carved in the mountain at the front of administration official of Shahr-i-Shahi or Royal city (capital of Sultanate Shiran-i-Bamiyan), two colossal figures were colored and glistening with ornaments; clothes of small Buddha was blue and the color of large Buddha was red, on that time the face and hands of Buddha statues were gilded.

The king of Bamiyan when the Chinese pilgrim arrived in Bamiyan escorted him to his palace and met him for the visiting of Xuanzang allow him, after that Xuanzang took a tour in the valley with their fellow monks and he with their team memorized that there were some tens of Buddhist monasteries and several thousand monks who were adherents of a rare Hinayana school, whose chief tenet was that the Buddha are in ancient policy and rule of Buddhist laws, probably that an idea which approach of Mahayana pantheon (wriggins, 2004: 45-46).

Figure 1 – The valley of Bamiyan and sculpture of giant Buddha after destroyed by Taliban

The memories of Xuanzang in the well-known record of Buddhist (SI-YU-KI) wrote about Bamiyan and kingdom: “this kingdom is about 2000 li from east to west, and 300 li from north to south. It is situated in the midst of snowy mountains. The people inhabit towns either in the mountains”

(Tsang, 1884: 49) capital of administration located on a steep hill, it length between 6 or 7 li bordering on a valley, in the spring resident produce wheat by cultivation of land and few flowers and fruits. The winter is long and people can’t cultivate their lands, the money of Fan-yen-Na used in commerce

like people of Tukhara, and their language is a little different, these people with other neighbor that surrounded Bamiyan are remarkable for a love of religion (a heart of pure faith) from the highest form of worship to the three jewels, down to the worship of the hundred spirits, the merchant in arranging the prices as they come and go, fall in with the signs afforded by the spirits. He also notes that in Bamiyan are second capital of Buddhism and there are ten convents and thousand priest under the following school of the Lokottaravadin (ibid, 50).

The resident of Bamiyan during the visiting of Xuanzang was same face that now they are settlement of Bamiyan called the Hazara ethnic group. Ms. Kathryn Zawisza in her article write “that one of the larger minority groups in Afghanistan is the Hazara. The Hazaras, while being the second largest minority group, are unique in that they are the only group within Afghanistan that follows Shi’ite sect of Islam”. The Sunni Muslim sect in Afghanistan belong to the majority population. The difference religious in Afghanistan coupled with the Hazara people that have mongoloid background and perceived independent and bellicose nature cause conflict between the majority group Pashtun and the Hazara, and also give rise to the marginalization of the indigenous settlement of Afghanistan that are Hazara. Oppression against Hazara was in modern time from the past centuries (Zawisza, 2006-07: 40-41).

In the memories of Xuanzang at the northeast of Royal city (now called Shahr-i-Shahi) there is a big mountain on the declivity of which is placed the figure of Buddha which made from stone and erected in height, the small Buddha (Shahmama) is 140 feet and the large sculpture of Buddha (Salsal) is 150 feet. Its golden hues sparkle on every side, and its precious ornaments dazzle the eyes by their brightness. At the east of this spot are one convent that are built by former king of the city or country. Also at the east of the convent there is a standing figure of Sakya Buddha, made of metallic stone with height of 100 feet. At the east of main city 12 or 13 li also there is a convent which there is the sculpture of Buddha that laying in a sleeping position in nirvana statue, the figure is in length about thousand feet. During the worship as culture of Buddhism the king of this country every time assembled the great congregation of the Wu-Che (a meeting held every five year for the benefit of the priests in Buddhism community) on this occasion there were recitations of the law, and offerings were made to the priesthood that generally made on the favorite mountain. That congregation was a sacrificed about all possessions, which start from his wife and children after that trea-

tures of his country and finally his own body gives for donation of Buddha. Then his minister and the lower order of officers prevail on the priests to barter back this possessions.

At the southwest of the convent of the sleeping Buddha far from 200 li passing the great snowy mountain, on the east there is one small river or watercourse which moist in the spring by over flowing bright as mirrors, the land around Royal city have a lot of herbage that is green and bright. Also there is a *sangharama* or monastery that kept a tooth of Buddha which is in length about five inches and the breadth are less than four inches. Again there is the tooth of a golden wheel king, in length three inches, and with two inch breadth. There is also the iron begging-dish of sanakavasa, a great Arhat, which is capable of holding eight or nine shing (pints). These three objects, bequeathed by the holy personages referred to all contained in yellow golden sealed case (Tsang, 1884:52-53).

The Descriptions of Xuanzang for Buddhas and Buddhism art, religion provide us great insight into not only what they might have looked like in the 7th century but also how they were engaged with the community around them. Perhaps most surprising to our modern experience with Buddha sculpture and its imagery is that the monumental rock-cut sculptures are described by Xuanzang as being adorned with metal, color, and gems—not stripped down as we often see them in museums and galleries. Scholars, historians and researchers are agree that both images were covered in pigments of various hues so that they appeared to be made of metal and other materials, but that they were not cast entirely of “copper” as Xuanzang suggests of the smaller Buddha image. However, scholars such as Deborah Klimburg-Salter have argued that both of the monumental Buddhas’ faces were constructed of masks made of wood clad by a thin layer of brass, which were inserted onto ledges that appeared above the lower lips of both images (Klimburg-salter, 1989: 92)

Description the giant sculpture of Bamiyan Buddha

The sculptures of giant Buddha in Bamiyan and the also small statue of Buddha carved during the mid-6th century AD, the bigger one in the early 7th century are made in Bamiyan valley into the similar cliff face with an 800m distance between two sculpture that they were part of a huge complex of Buddhism with the over seven hundred caves in the Bamiyan valley that Buddhist monk and pilgrims was serving as sanctuaries, pilgrim hostels,

and storage rooms. The niches of Buddha sculpture were cut deep inside of the rock and always may have been open to the front. Bamiyan caves and also the tunnels in the niches of the sculpture of Buddha and the statues were art of Buddhism and Sassanian that painted. Although after Islam religion coming Afghanistan and also in the Bamiyan the statues were neglected and by ordering of some Muslim commander partly damaged, the big segments at the Buddhism decoration survived. The figure of two Buddha sculptures in Bamiyan are the standing Buddha. The forearms of that are identification and missing via the mudras (gestures by the hand) that it is not any more possible in the western literature distinguishes, as to the size of the statue and position between them are around 400m distance the Small Buddha or Eastern statue are (38 m high or talent) and the Big Buddha or Western statue are (55 m high and talent). From the identifying of Afghans people the Buddha that are in standing in Eastern called Khink-but (moon white or grey Buddha) also for the Western Buddha called the name of Surkh-but (Buddha that wear red clothes). That already mentioned for the Arab description and the attributes are at 1218 and at the Latin text of 1700. During the century of 18th A.D., the people of local in Afghanistan are identified them as a male and a female statue for the relationship and connecting of them with tales probability achieving back to the several year in ancient times. That it shows from a long distance, the most characteristic of the niches are difference is the shape and also design. The Buddha of eastern is straight, than to the Buddha statue of Western that shows the shoulders recesses at height of, resulting in trilobite shape.

Two statue are standing composed in a completely frontal perspective and also upright. The original forearms are horizontally out sticking to the front. The upper garment, the Kasaya or Sangati shoulders are both covered and also it fell down to the shins. The formed fine and regular ridges were with thin fabric that are so close and clinging to the body which with the still visible of the anatomy. The right forearms are below and the recession formed via the edges of the Sangati or kasaya that are hanging over the arms and the lining of the Sangati and also the parts of the undergarment (uttarasanga) could be perceived. On the statue of Buddha that located at Eastern, the undergarment protruded below the lower hem of the Sangati. That both feet are naked. It show to stand hem on flat ground, that the team India for excavation and the restorers that worked in Bamiyan Historical site from 1969 to 1978, translated the remnants finding during their restoration and

excavations of reservation site as pedestals. Hair of that arranged in wavy of the curls; the strands of that have been preserved near the zone. At the top and the head of them may have indicated at the usnisa (protuberance of the crane). It show at the ancient time sketches and also the hands and the faces are missing. In fact the peculiar that both faces are cut out above the mouths has raised many speculations. Now the opinion of prevailing is better to prevent from the damaging that at the earliest time that the face of sculpture show from the beginning the faces were cut out and also the part of upper body may have been by a wooden mask fashioned. This procedure would be a very unusual, but there is no evidence for destroyed of the faces of Buddha in Bamiyan province (Petzet, 2009: 18).

The statues of Buddha colossi, scooped out of the rock of Baba Mountain or in some book was written scooped of Hindu Kush Mountain that was being and located on the route trade that connected India with the countries around the Mediterranean and later used as the silk route were fairly well-known. The earlier road from Taxila passed through the Kapisa, Bamiyan and Balkh across Iran through Marv and Ecbatana to Seleucia, Petra, Palmyra and finally reached Alexandria (Dupree, 1977: 29). Buddhism came to Afghanistan in the third century B.C. through the Mauryan king Ashoka. It found a people receptive to its appeal in the former Gandhara province, in the second century A.D. under the Kushan king Kanishka, Afghanistan lay at the heart of the silk route as everybody travelling from east to west had no other path. Imra Marx states that the Buddhist civilization of Gandhara was completely destroyed by the white Huns, the Hephthalite in the sixth century. The disastrous invasion of the white Huns put an end to all further productive activity in the once flourishing Gandhara province. Little is known about this time period except from Chinese pilgrims who as early as the fifth century A.D. under took the long and arduous journey to the holy land of Buddhism (Marx, 2001).

Xuanzang the Buddhist pilgrim and the Chinese traveler in his record about Buddhism religion when he, arrived the Indian sub-continent in 630A.D. He undertaken and having a research and scholarly journey across Central Asia. Xuanzang the Buddhist pilgrim was the most Historian and also in some research he researched for social, economic and also geography of the zone that he traveled, he worked and spend around fourteen years of his life (630-644A.D.) for research and visiting the Buddhist monasteries and temples, towns, cities, and also places that have interest in Indian sub-continent.

“A deep observer for the men and affairs, from the beginning apart a good monk that was very devout priest that he put and left behind him a authentic account and fascinating of Indian’s History, geography, economy and society”. Xuanzang on his historical journey and trip visited many Buddhist temple, sites, statue and shrines in different area like Xinjiang, India, central Asia and in Afghanistan. In his travel account he has given a vivid description of the Buddhism idea. In Bamiyan center part of Afghanistan, there are the two sculpture of Buddha particularly attracted his attention. Finally he gone back to China in of 657 A.D. with the volumes of texts and memorized sacred of Buddhism religions and he researched and worked in his final year’s translating, interpreting, and instructing his scholarly research work the other monks. (<http://ignca.gov.in/xuanzang-and-the-silk-route/>)

Also the next pilgrim name was Fa Hsien coming in Bamiyan and passed through in about 400 A.D. that he witnessed about thousand monks with a ceremonial conclave in the presence of the Bamiyan king. He also commented for traveler Xuanzang the celebrated and visited Bamiyan in 632 A.D. although he described about same assembly of solemn. The other monks was impressed him for the devotion, and mentions about the giant sculpture of Buddha in Bamiyan province central part of Afghanistan that is very silent valley and comfortable for Buddhism monks he visit Buddhism standing sculpture nearly one century late, Korean monk name was Huizhou, he was a Historiographer that he passed through Bamiyan city in 727A.D. this historian referred to the powerful kingdom and independent ruling of Bamiyan Valley, after meeting in Bamiyan kingdom and visiting the Buddhism site the next period for history of this zone the armies of Arab and Muslim commander coming to the north and south of the region. Next Historian that worked for History of Bamiyan was a British India in 1808, Mount Stuart Elphinstone sent by the kingdom of Kabul by the rulers for memories and accredited the Buddhist Princes of Ghur, the descendant of Ghurids was ruled in the country between Kabul and Western Khorasan which he preserved and saved the Historical monument of Bamiyan that remained in the first centuries with the statues and caves. In 1833, the Officer and merchant in some reference he was the invader of British Sir Alexander Burns related the sculptures of Bamiyan province to the caprice of some person of rank who sought immortality in the colossal statues. Five years later, the explorer Charles Masson attributed them to the Hephthalite (White Huns).

The art of Islamic and architecture appeared in Bamiyan caves at the first time in the 11th century A.D. during the Bamiyan sit and the central part of Afghanistan embraced by Islam under the rule of Sultan Mahmud of Ghazna (998-1030). The city of Buddhism capital adopted by urbanism of typical Khorassanian with four main gates and also a great mosque for Muslim paring. Some new developments took and change the Historical place during the rule of the Ghurids (1155-1212) and include the Bamiyan city (*Shahr-i Bamiyan*), in the later period known as Ghulghola after the massacre by the Mongols under direction of Genghis Khan, *Shahr-i Zuhak and Shahr-I Khoshak*. Bamiyan valley and the monasteries of Buddhist were little ruined by the leader of Mongols and the army of Changiz Khan in the second decade of 13th century A.D. only seven person or more than seven who had hidden themselves in the valley of Khwaja-Ghâr cave survived this brutal conquest and it is said that. Buddhist monuments at the ancient times were not destroyed and damaged by the invaders, after that the emperor of Mughal India, the king Aurangzeb (1618–1707) also came Bamiyan and ordered his army for ruining of Buddha sculpture that they shoot off the legs of the big statue with canons.

Although after the invasion of Mongols and Mughal India in Bamiyan valley was silent area and remained deserted at the long period, till the other people from different area coming in Bamiyan and they began for the using again agricultural land for fertile and the caves for their home and shelters, to again use the land fertile for agriculture and also starting the commerce with other province and starting preservation of the caves for shelter. Some caves were for settlement of people and some of them that they don’t know the Buddhism art and religions they used for the shelter of domestic animals. Some of caves used as heating and cooking room at the inside of the caves, most of the caves become black behalf of surfaces were covered by soot. During the year of 1964, the administrator and governor of this province, informed and persuaded at the inhabitants for leaving the caves and also give him some houses that was built by the government money to preserve the Historical site from damaging. In the year of 1979 recorded 7,355 resident in the Bamiyan city. The caves remained exposed to snow, rain and weathering. After that beautiful geometric designs in the rock carved decorations and mural paintings have slowly deteriorated. Finally on the year 2001 Taliban troops and army destroyed the big culture and Historical monument of Bamiyan by canon.

Wheeler had observed that alexander was the king and emperor of Room and the Alexandria was the principal home of stucco sculpture in the west. Adjoining the city for miles the coastline is white with the gypsum, which is the raw material of stucco. The cheap local stucco was extensively used as a substitute for the relatively costly white marble. There can be little doubt that it was Alexandrian trade with and through the Kushan Empire that carried thither, not merely goods and ideas, but also the stucco-technique. The Gypsum used at Bamiyan was available locally (wheeler, 1955: 201). The wall painting in Bamiyan had been the effect of great religious importance attracted artist from different lands, trained in widely diverse artistic traditions; they visited it to offer their services to the communities and caravans of traders, pilgrims' et al, who rested there due to its peaceful environs and isolation (Hallade, 1968: 64).

Conclusion

Bamiyan is name of city that the population of this region is Hazara people while the scholar and historians called Hazarajat that this name derives Bamikan that this is an ancient word of Dari or Pahlavi, or the "middle roof" also this area at first time was notes during the 5th century A.D. Bamiyan kingdom as the chines report and well-known pilgrims Xuanzang called Fan-Yang or Fan-Yen-Na (Bamiyan) in the Chinese script and word. For passage of Hindu Kush mountain and the popular transit way of trade from china to the west by the *Rah-i-Abrishum* (Silk Roads routes), the valley of Bamiyan was the center for merchant of east and west for over two thousand years and also north to south that rich cultural and religious exchange.

Xuanzang that he was most famous monk of Buddhist who had travelled for the Buddhism art and religion from Kashghar and Turfan to north India and Asia especially visited Bamiyan along the Silk Road at the century of 7A.D. connected Tang dynasty in china to Harsavardhana in India and Kushan dynasty in Afghanistan. After visited the Samarkand he researched in some province of Afghanistan like Kunduz, visiting stupas in Balkh and seeing the famous Buddha at Bamiyan, his goal was gathering knowledge about Buddhist, he worked hard and curried more knowledge from the Buddhism site and religion of that in India to obtain the monument and the true scriptures related for the Buddha, sometimes he confusing for the translations from Sanskrit to chines in the later time it become available in china. The emperor China

for hardworking of this Buddhist monk called him "the jewel of the empire", that he visited the famous religious of Buddhism teacher and saw the sacred places of the lord Buddha in India and Bamiyan in center part of Afghanistan. Although Bamiyan was closely connected from Buddhism spread through the Central Asia, after that to the Afghanistan especially in Bamiyan and the silent valley that was comfortable for Buddhism religious culture and Bamiyan became a political and economic center, also for Indian merchant become two big capital for trade along the silk road and also religious center from the 1st century of A.D. the Kushan dynasty that was a nomadic tribe in Afghanistan and central Asia and Bactria swept out, that the power of them was for overpowering the rulers of the tribes hill and the culture that maintain from the kingdoms of Greco-Bactrian. That they inaugurated a huge empire that ruled and invade for three centuries and reached from the shores of the northern India into Caspian Sea. The Empires of Kushan made themselves the unavoidable middle empire for security of merchant between east to west from China, to the Roman Empire and also for the medicine route that starting from India, and on the Silk Road revenues the prospered. They fostered a culture of syncretic, and traditions of tribal from Central Asia that fused with the derived of artistic conventions from the Mediterranean Hellenized and with their ideologies that was coming via Indian Buddhist religion, as it were the reflected of the remarkable legacy culture that it be found in Bamiyan zone. the monks of Buddhism and the missionaries of them came to Afghanistan and especially in Bamiyan that they found this valley for extent of Buddhism and rapidly expand in the 1st to 5th centuries A.D. the king of Gandhara converted and accept Buddhism religion that the Gandhara located in northern Pakistan and northeastern of the Afghanistan. This site soon became a center of Buddhist learning and culture, in particular, innovative sculpture, under the Kushan dynasty ruler. The sculpture of Buddha in Bamiyan.

Acknowledgement

The scholarly research work is very tough but I would thanked from my friends that completion of this essay is not have been comfortable and possible without the support of scholarly, encouragement and advice of my colleagues, managers, faculty members especially from Mr. Mohammad Mullah Frotan Salangi dean of social science faculty, Dr. Mohammad Reza Akbari deputy of social

science faculty, and Dr. Laeeq Ahmadi assistant professor of Archaeology department of social science faculty, University of Bamiyan about their helping for completion of this research article. My colleague's involvement in this work has been steadfast and filled with suggestion for necessary modification in the pursuit of perfection. I also thank from my supervisor Abdul Rahim Rahmani professor of History department, Faculty of social

science University of Kabul for his cooperation and feedback to improve the content of this paper. I also thanked from the Dunhuang academy of china for the preparing of knowledge sharing between Bamiyan University and Dunhuang academy which I had research about Buddhism art and wall painting, oil painting of Buddhism caves for the similarity of Bamiyan and Dunhuang caves in Gansu province of China for one month in 2019.

References

- Arthur E. (1956) *Link, a History of Chinese Buddhism*. Indo-Chinese Literature Publications, Published by: Association for Asian Studies, the Journal of Asian Studies, Vol. 16, No. 1.
- Litvinsky B. A. (1996). *History of Civilizations of Central Asia the Crossroads of Civilizations: 250 to 750 A.D. Volume III*, UNESCO Publishing, France, 1996.
- Dupree Nancy (1977). Hatch. In *Historical guide to Afghanistan*. 1977.
- Dupree Nancy (1967). Hatch. *The Valley of Bamiyan*, Published by Afghan Tourist Organization.
- Hallade Medeleine (1968). *The evolution of Gandhara style*, London, 1968.
- Klimburg-Salter Deborah. (1989). *The Kingdom of Bamiyan: Buddhist Art and Culture of the Hindu Kush* (Naples and Rome: Instituto Universitario Orientale. Dipartimento di Studi Asiatici.
- Marx Imra (2001). In *The nation*. Lahore, 20 march.
- Petzet Michael (2009). *The Giant Buddhas of Bamiyan Safeguarding the Remains*. Hendrik Babbler Verilog, Berlin.
- Samimi Shirali (2017). *Introduction of Bamiyan (geography, culture, social and political situation of Bamiyan after Islam)*. Kabul: Farhang publisher.
- Sen Tensen. (2006). *The travel records of Chinese pilgrims Faxian, Xuanzang and Yejing*. Volume 11, Number 3, education about Asia press.
- Tsang Hsuan. (1884). *SI-YU-KI. Buddhist record of western world*. Translated from Chinese by Samuel Beal, London.
- Warikoo. K. (2002). *Bamiyan challenge to world heritage*. New Delhi: BHAVANA Books & print.
- Wheeler, Mortimer (1960). *Room beyond the imperial frontiers*. 1960.
- Wriggins Sally Hovey. (2004). *The Silk Road journey with Xuanzang*. United States: Westview press.
- Zawisza Kathryn. (2006-2007). *Genghis Khan's family Reunion: A Study of Hazara Unity in Afghanistan*. Henderson state university press.
- Xuanzang and the silk route / <http://ignca.gov.in/xuanzang-and-the-silk-route/> (Date: 01.09.2020).

O.K. Karataev Universiti of Kastamonu, Turkey, Kastamonu
e-mail: okaratayev@gmail.com**ABOUT ANCIENT POLITICAL, ADMINISTRATIVE TITLES:
SHANYUY, TARKHAN, BUYURUK**

The nomadic peoples and tribes of Central Asia created a political organization, the imperial confederation, which centralized their military power and kept the tribes united. At the grassroots level, the principles of tribal organization were used by the authority of local tribal leaders. The imperial over-tribal structure was supported by an exceptional monopoly on the management of foreign and military affairs. This structure had three main levels of organization. The imperial leadership belonged to the ruling tribe that founded the state. At the second level were governors (governors), appointed to control the local tribal leadership and command the regional armies. Associated with a kinship with the ruler, these imperial appointees served as key links between the central administration and the local tribal leaders. Local tribal leaders constituted the third level of organization.

At the same time, the state of the nomads arose only there and only when they were forced to interact with more highly organized sedentary societies. However, herders did not “borrow” the state from their more civilized neighbors, but created their own original political system, designed to effectively adapt to larger and more socio-economically more developed neighbors. With the emergence of the Turkic Kaganate, the state of the Kyrgyz, the Uigurs in the historical arena, ancient Turkic titles and other terms began to be mentioned in significant numbers primarily in Chinese chronicles, sources in Greek, Armenian, Sogdian and Bactrian languages (last Chet. VI – 40s. VII century), And then the ancient Turkic steles and inscriptions, texts on Pahlavi, Tibetan documents and other sources (beginning of the VIII-IX centuries.). Types of social terminology (titles, ranks, positions) of the Turkic society of antiquity and the Middle Ages were strictly differentiated and performed various functions, denoting the place of a member of society in the political structure, administrative structure, his military rank, spiritual or civil dignity.

Key words: Shanyuy, Tarkhan, Buyuruk, China, titles, Hunn (Huns), Syanbi, Turks.

O.K. Каратаев

Кастамону Университеті, Түркия, Кастамону қ.
e-mail: okaratayev@gmail.com**Ежелгі мемлекеттік-саяси, әкімшілік атақтар: шаньюй, тархан, буюрук**

Көшпелі халықтар мен Орталық Азия тайпалары өздерінің әскери күштерін орталықтандырып, тайпаларды біріктіре отырып, саяси ұйыммен империялық конфедерация құрды. Төменгі деңгейдегілер жергілікті тайпалық көшбасшылардың беделді ұстанымдарын қолданды. Империялық тайпалық құрылым шетелдік және әскери істерді басқаруға ерекше монополия арқылы қолдау тапты. Бұл құрылым ұйымның үш негізгі деңгейіне ие болды. Империялық көшбасшылық мемлекетті құрған тайпаның билеуші тобына тиесілі еді. Екінші деңгейде, жергілікті тайпалық көшбасшылықты басқаруға және аймақтық әскерлерді басқаруға тағайындалған басқарушылар (governors) болды. Басқарушымен арадағы туыстық байланыс, орталық әкімшілік пен жергілікті тайпа көсемдері арасындағы негізгі кілт болды. Жергілікті тайпа көсемдері ұйымның үшінші деңгейін құрады. Сонымен қатар, көшпелі мемлекет жоғары деңгейде ұйымдасқан отырықшы қоғаммен өзара әрекеттесу кезінде ғана пайда болғанымен, көшпелі мал шаруашылығымен айналысушылар ірі және әлеуметтік-экономикалық жағынан жоғары дамыған өркениетті көршілерімен байланыс орнату емес, өздерінің саяси жүйесін құрды. Түрік қағанатының пайда болуымен, қырғыз мемлекеті, ұйғырлардың тарихи аренада ежелгі түркі титулдары және басқа да терминдер айтарлықтай сандармен ең алғаш қытай шежірелерінде, грек, армян, соғды және бактрия тілдерінде (VI ғасырдың соңғы ширегі – VII ғасырдың 40 ж.), содан кейін түркі жазбаларынан, пехлеви мәтіндерінде, тибеттіктердің құжаттары мен басқа да деректерде (VIII ғ. басы – IV ғ.) кездесе бастады. Ежелгі және орта ғасырлық түркі қоғамының әлеуметтік терминологиясының түрлері (атаулары, атақтары, лауазымдары) саяси құрылымдағы қоғам мүшелері, әкімшілік құрылым, оның әскери атағы, рухани немесе азаматтық қатаң сараланған және түрлі функцияны орындады.

Түйін сөздер: шануй, буйрук, Қытай, титул, хунну (сюнну), сәнби, түркілер.

О.К. Каратаев

Университет Кастамону, Турция, г. Кастамону,
e-mail: okaratayev@gmail.com

**О древних государственно-политических, административных титулах:
шаньюй, тархан, буюрук**

Кочевые народы и племена Центральной Азии создали политическую организацию, имперскую конфедерацию, которая централизовала их военную мощь и держала племена объединенными. На низовом уровне использовались принципы племенной организации авторитетом местных племенных лидеров. Имперская надплеменная структура поддерживалась исключительной монополией на управление иностранными и военными делами. Эта структура имела три основных уровня организации. Имперское лидерство принадлежало правящему роду племени, которое основало государство. На втором уровне были наместники (governors), назначенные контролировать местное племенное лидерство и командовать региональными армиями. Связанные родственными отношениями с правителем, эти имперские назначенцы служили ключевыми связующими между центральной администрацией и местными племенными лидерами. Местные племенные лидеры составляли третий уровень организации.

При этом государство у кочевников возникало только там и только тогда, когда они были вынуждены вступать во взаимодействие с более высоко организованными оседлыми обществами. Однако скотоводы не “заимствовали” государство у своих более цивилизованных соседей, а создавали свою оригинальную политическую систему, предназначенную для эффективной адаптации к более крупным и социально-экономически более высокоразвитым соседям. С возникновением Тюркского каганата, государство кыргызов, уйгуров на исторической арене древнетюркские титулы и другие термины в значительном количестве начали упоминаться прежде всего в китайских хрониках, источниках на греческом, армянском, согдийском и бактрийском языках (посл. четв. VI – 40-е гг. VII в.), а затем древнетюркских стелах и надписях, текстах на пехлеви, тибетских документах и других источниках (нач. VIII-IX в.). Типы социальной терминологии (титулы, ранги, должности) тюркского общества древности и средневековья были строго дифференцированы и выполняли различные функции, обозначая место члена общества в политической структуре, административном устройстве, его воинское звание, духовный или гражданский сан.

Ключевые слова: шаньюй, тархан, буюрук, Китай, титулы, хунну (сюнну), сянби, тюрки.

The time of the appearance of ancient Turkic titles and terms in the historical arena, as well as their fixation in written sources, are among the urgent problems not only of the history of the Turkic Kaganate (552-744), but also of all Turkic peoples. As it is known, in the Chinese chronicles «Shi Ji» and «Han Shu», in connection with the state association of the Sünnu (the Huns, Hsiung-nu), titles and terms relating to the 2nd century BC were recorded, many of which were interpreted by researchers on the ancient Turkic basis. However, the circle of supporters of this opinion is not so wide. This is largely due to the insufficient argumentation given by some researchers on this issue, as well as a discussion about the linguistic affiliation of the Huns, which is still ongoing in scientific circles (Babayarov, Kubatin, 2012: 52).

The potestarno-political system of the society of all Turkic state formations of antiquity and the Middle Ages was based on two main ways that political genesis proceeded: military-political and aristocratic. In this way of political genesis, on the one hand, in the hands of traditional aristocracy, the ideologi-

cal leadership of society, and on the other hand, there were forms of military democracy in society that included popular assemblies, councils of elders, etc., as basic elements (Makhpirov, 1997: 127).

This form of potestarno-political organization of society predetermined such a social nomenclature, which implied the unification of two main categories of members of society, i.e. the political status of a member of society reflected at the same time his military rank (kagan – supreme commander and supreme ruler, yabgu – co-ruler of the western part and at the same time commander of the western wing of the army, etc.). The potestarno-political and military organization of the Turkic society in many ways continued the traditions of the previous state formations of the Huns. In the linguistic sense, most of them are borrowings – mostly from Sogdian, Chinese, and Tibetan (Kononov, 1980: 104; Makhpirov, 1997: 127).

Shanyuy – the title of the head of state of the Hun (Hun). He was elected a Hun tribal aristocracy, rules for life. He ruled together with the council of tribal elders, consisting of 24 *Hunnish* tribes. The

Chinese chroniclers estimated this title as approximately equal to the royal (Wang), but in some years, the *Hunnish Shanyu* was recognized equal to the emperors of the Celestial dynasties (China). In the Chinese chronicles, most of the titles of the Huns (Huns) are given either in the form of translations or their correspondences are given in the nomenclature of the Chinese hierarchy, their insignificant part is still given in the form of transcriptions (Liu, Maustsai, 1958; Babayarov., Kubatin, 2012: 56-57). As it is known, the first state association, the creation of which most researchers associate with the Turkic ethnic groups, was the state of the Huns (Huns). At first, this political association had its own clear hierarchy and system of titles (Materials on the Sünnu history, 1968: 39–40). The state structure of the Huns, their vocabulary, including titles recorded in the form of transcriptions, are reflected in the Chinese chronicles «*Shi Ji*» («Historical Notes») and «*Han Shu*», which are the only written sources on this issue.

Shanyu, the title of supreme ruler of the *Huns* (*Huns*), appears in Chinese sources no later than the Zhangguo period (403-221 BC). Sima Qian, for example, mentions that in the middle of the third century. BC e. Li Mu, the military commander of Zhao's estate, defeated the *Shanyu* troops who invaded Yanmen County (Taskin, 1986: 213). According to Ban Gu (32-92 CE), «*Shanyu* means» extensive «and shows that the bearer of this title is vast, like Heaven» (Han shu, ch. 94a, l 7a). «*Shanyu* comes from the surname Liu-an-di. In their state it is called “Chen-li gu-do shanyu”. I call the Huns the sky – chen-li, and the son is called – gu-do. [The word] shan-yu means “extensive” and shows that the bearer of this title is vast like the sky (Materials on the history of the Huns, 1968: 39-40; Babayarov., Kubatin, 2012: 53-54).

Calling their ruler a *shanyu*, the Huns (*Huns*) meant that under his authority, as if under Heaven, is the whole earth. Based on this value, we can talk about the enormous power that belonged to the supreme rulers of the Huns. The importance of their position was emphasized by the form of official documents adopted in correspondence with the Han court. The letters of the *shanyu* usually began with arrogant words: “Heaven and earth born, set by the sun and moon, the great *shanyu* hunnu respectfully asks about the health of the han emperor” (Shi chi, ch. 110, l 166). For its part, the Han court appealed to the *shanyu* accordingly: “The emperor respectfully asks about the health of the great *shanyu* hunnu” (Shi chi, ch. ON, l 186). The title is of Turkic origin (Taskin, 1986: 213). The highest level of the

Hun hierarchy was occupied by the title of *shanyu*, whose interpretation is still controversial. E. K. Pulblank, based on the ancient reading of the Shan-yu title as **dān-γwāy*, restores it in the form of *darxan* / *tarxan*. G. Babayarov and A. Kubatin offer reading “yabgu”. There are other points of view (A. Dybo and others). But, none of the above points of view is universally recognized.

The power of the *shanyu* was hereditary. At the same time, the applicant for this position had to go through the election process in Kurultai. The main requirement for the applicant: to have wisdom and military talent (Materials on the history of the Huns, 1968: 42). Initially, the position of *shanyu* passed from father to eldest son. If by the time of the death of his father he was a minor, then the younger brother of the deceased became a *shanyu*. Since the end of the 3rd century BC. *Shanyu* came from the clan Suyanti. A totem of this kind was a bull (Materials on the history of the Huns, 1968: 127). The system of transferring power from father to eldest son was changed during the *shanyu* named Huhanye (58-31 years BC). Since that time, the post of ruler began to pass not to the eldest son, but to the brothers of the deceased in the order of their seniority (Materials on the history of the Huns, 1968: 8). *Shanyu*'s wife bore the title “*yan-chi*». He could not marry a girl from a kind of Xiulyanti, but was obliged to marry a representative of one of the three clans – *Kuyan*, *Lan* and *Xuybu*. The Huns *shanyu* performed the following functions: performed the duties of the head of state and represented the Huns in relations with other states; negotiated, concluded contracts, exchanged letters with the Chinese emperor, etc.; *shanyu* served as commander in chief; he was personally responsible for protecting the Hunnic possessions. Land was declared the foundation of the Hunnic state; *shanyu* served as supreme judge. He was subordinate to the state judge and ordinary judges.

The position of state judge was performed by a representative of the Suibu clan. Simple judges were from the families of *Kuyang*, *Lan*. A judge from the *Kuyan* clan judged in the eastern part of the state, and from a doe clan in the western part. Judges determined the type and measure of punishment. The state judge informed the *shanyu* orally about his decisions in the most important cases. No written documents were drawn up. If the *shanyu* as the supreme judge agreed with the decision, then it was considered final and could not be appealed. Chinese historians emphasized that «their laws are easy and conveniently enforceable» (Materials on the history of the Huns, 1973: 77; Karatayev, 2013:45).

The death penalty was provided for the deliberate murder of a fellow tribesman and even for removing the sword from the scabbard by one foot with the intention of killing a person, the same punishment was provided for evading military service and violating military discipline. The family was taken from the guilty person in the theft and given into slavery to the robbed. For lighter crimes and misconduct, they were punished with blows with a stick or exiled to the northern regions of the Hunnic state. The longest term in prison is not more than ten days. In the entire state of Hunnu, the number of prisoners did not exceed ten at the same *time* (Materials on the history of the Huns, 1973: 40). Shanuy served as the high priest-shaman. Every morning, he was the first of the Huns to leave his yurt to bow to the sun on behalf of the entire Hunnic people. It is no coincidence that some historians read the hieroglyph with the help of which the title of ruler of the Huns is recorded as «tan-hu», i.e. the man of the dawn. In the evening, the shanyu worshiped the moon (Materials on the history of the Huns, 1968: 86).

Centuries later than the shanyu title, the kagan title appears in Chinese sources, and, as the Japanese researcher K. Shiratori showed, he was first registered with the *Syanbi* tribe tsifu. Around the same time, the title *kagan* was also registered among the tuyuyhuns, attributed by Chinese historians to the xianbi ethnic group (III century AD). However, despite the *Khagan* title that existed among the *Syanbi*, their leaders did not officially bear this title, but called themselves, like the rulers of the Huns, *shanyuy* (Taskin, 1986: 214-215). In 307, the *Syanbi* leader Muzhun Gui declared himself the great *shanyu* of the *Syanbi* (*Jin shu*, ch. 108, l 2a), and in 317 the title of *Great Shanyu* was officially granted to him by the Pzin Emperor Yuan-di (*Jin Shu*, Ch. 108, l 26). The official use of the Turkic title of *Shanyu* with the simultaneous existence of the *Syanbi* title of *kagan* is clearly seen in the example of the Tuyuykhun leader Shulogan (Taskin, 1986: 215).

Why did the leader of Zhuanzhuan Shalun first officially proclaim himself a *kagan*, abandoning the former shanyu title? According to Shiratori, this was due to the fact that over time the title shanyu lost its real meaning. Only one person could be the holder of the *shanyu* title. And indeed, when in 105 BC. e. the emperor of Han in connection with the death of *Shanyu* Uwei sent two ambassadors to the Huns to express his condolences: one to the new *Shanyu*, the other to the right Sian-Wang, enraged by the encroachments of the Han dynasty on his rights, the new *Shanyu* detained the ambassadors

at home (Shi Ji, Ch. ON, l 296). According to K. Shiratori, the value of shanyu begins to fall with the division of the Huns in 48 AD e. in the north and south, in connection with which two shanyu appeared. As a result of further weakening of the Huns, approximately in the middle of the Late Han dynasty, they were suppressed by the *Syanbians*, from among whom the talented leader Tansihui came forward, uniting under his authority the whole territory subject to the Huns during their greatest prosperity (Shiratori, 1922. V. 11. No. 315).

The appearance of the new title was the logical result of the centuries-old struggle between the Turkic-speaking and Mongol-speaking peoples, which ended in victory for the latter. For many centuries, dominance over the endless steppes of Central Asia belonged to the Turkic-speaking Huns, whose rulers not only kept the nomadic tribes living here subordinate, but also posed a serious threat to agricultural China. Appearing on the territory of modern Mongolia about the last century BC, the Mongol-speaking tribes represented by the *Wuhan* and *Syanbi* were at the beginning too weak and could not wage a successful struggle against the powerful Huns. They obeyed the Huns, and, of course, their rulers, imitating the Huns, called themselves *Shanyuy*, although the *Syanbi* had their own Kagan title (Taskin, 1986: 17).

However, I. N. Shevashidze does not agree with the conclusions of V.S. Taskin: "... it is hardly possible to agree with V.S. Taskin (*Taskin*, 1986: 216), who considers (without sufficient etymological reasons) the "qagan" form of Mongolian origin and explaining the replacement of the title of *shanyu* with the kagan among the Turks "a logical result of the centuries-old struggle between the Turkic-speaking and Mongol-speaking peoples, which ended in the victory of the latter." Rather, one must agree with the traditional point of view of K. Shiratori (Shiratori K. Kakan to katon shogo ko (On the etymology of the titles kagan and katun) // *Tsub Gakuho*. 1922. V. 11. No. 315) about the gradual decrease in the value of shanyu in the Huns starting from mid 1st century n e., when the Huns were divided into northern and southern and two shanyu appeared (Shervashidze, 1990: 86).

The term shanyu for a long time outlived the people among whom it was born. After the collapse of the Hunnic state, this title was worn by leaders of various Turkic-Mongolian tribal unions and state formations (*Uhuans*, *Syanbians*, *Disci*, etc.) for 4-5 centuries. The historical charm of this name was so great that it did not disappear completely and for a long time was used in Central Asia, but

not as a designation of an official title, but simply as an honorary title of the supreme leader until the 12th century. This is evidenced by the poem of the Chinese ambassador who visited the *Khitan* in 1055, which stated that on the day of the New Year's celebration he was invited to the palace of the *Chanyu* (Khitan emperor) (Materials on the history of the Huns, 1973: 7; Dugarov, 2005: 88-89). Written sources are silent about the fate of the term *shanyu*, nevertheless he finds an indirect continuation in the title name of the founder of the Mongol Empire Chinggis. As D. Banzarov writes about this, Temujin, accepting this name, restored the Hunnic title to *shanyu*, which corresponded to the Mongolian concept of *tengri* – cube, i.e. son of heaven (Banzarov, 1955: 176). In other words, we are talking about the sacralization of the *Hagan* power among the Mongols, who brought it to their distant historical predecessors in the person of the Hunnic *Shanyu* (Dugarov, 2005: 90).

Tarhan (Tarqan) – one of the ancient titles of the Turkic-Mongolian peoples. Ethnonyms and toponyms are known under this name. *Tarqan* – “tarhan, dignitary” (Karataev, 2013:53). This honorary ancient Türkic title plays a very important role in the general pattern of the origin of the Turkic title (Shervashidze, 1990: 85). E.J. Pulleyblank (Pulleyblank, 1962: 256-257) identified the Turk, *tarqan* with the supreme title of the Huns *shanyii* (i.e., *Shanyu*), cf. gen-hii, late dr.-whale. (according to S. A. Starostin) *djan- ^ wa. G. Dörfer disputes this theory (like all others), but it has received support from J. Clauson (Clauson, 1972: 539-540). The alleged form of the Huns was to sound like *d (j) ar [wa. This version is undoubtedly supported by the meaning of the title “*shanyu*” among the ancient Huns (*Huns*), where he meant the supreme ruler. In contrast to the *qagan* and *tagin (tegin)* titles, which “functionally increased” in the Turkic environment, the “*tarqan*” title, as we see, somewhat “decreased” (the value passed from the supreme ruler to a dignitary, and then to a privileged person in general (Shervashidze, 1990: 85). From the point of view of G. Dörfer himself, it is again reduced to stating the borrowed character of the Turkic word and the likelihood of its “*Juan-Juan*” origin.

In ancient times, this title-term was widespread in the vastness of Eurasia. In ancient Turkic society, one of the highest ranks and positions was *tarqan* – a granted title among the *Huns*, *Khazars*, *Bulgars*, *Kyrgyz* and other Turkic and Mongolian peoples (Baskakov, 1985: 41), who were simultaneously the leaders of the army. The origin of the term is associated with Chinese ta't = Turk. *tarxan* “title

exempting the carrier from taxes” < kit. t'ât – “noble, expert” (Ramstedt, 1951: 63; Baskakov, 1987: 3). In modern Turkic languages, the term “*tarhan*” (*darkhan*) means: 1. A blacksmith making military equipment; trans.: “respected”, “honorary”, “holy”, in Mongolian: *Darkhan*. 1. Blacksmith, blacksmith; 2. Holy, having an immunity; 3. Source: Freed from various state duties (Mongol Oros Tol, 1957: 143). *Darqan* mong. “A noble person; the blacksmith” (Shervashidze, 1990: 85).

Rashid ad-Din in “*Jami at-Tavarih*” gives the term “*tarhan*” (Mong. *Darkhan*) the following definition: “... *Darkhan* (the period of the reign of Genghis Khan and his descendants – OK) means a person who is ninefold forgiven crime, which is exempted from duties and enjoys the right of free entry to the khan” (Rashid ad-Din, 1952.T.I.C.I: 171).

The title “*Tarkhan*” has been known since the *Hunnic* era. The highest level of the Hun hierarchy was occupied by the title of *shanyu*, whose interpretation is still controversial. E.K. Pulliblack, based on the ancient reading of the Shan-yu title as *dān-γwāy, restores it in the form of *darxan / tarxan* (Doerfer, Bd. II: 471). “... in written sources there is no evidence that the holder of the title of *tarqan* ever occupied the highest level of the hierarchy, that is, he was the head of state, and, as you know, individuals with this title did not belong to the ruling family, according to some Researchers, the title *tarqan* began to be used only from the era of the Toba bang (Tabyač) (386-557). According to A.N. Bernshtam's term *Dagyan*, used by the Usuns in the meaning of “official”, like the later Chinese *Dagan*, is nothing more than a transcription of the Turkic term *tarxan (tarqan)*” (Bernshtam, 1951: 107; Babayarov., Kubatin, 2013; Karataev, 2013:54).

The ancient etymology of the title term is *da-guan*. Yu.A. Zuev saw a combination of *da-guan* transcription of the Turkic title *tarqan* (Zuev, 1998: 155–156; Zuev, 2002: 282). In the “Dictionary of borrowed and mixed words in Chinese” for the word “*tarqan*” transcription *dágān* is recorded. In the texts of the Tang era, the term “*tarqan*” was transcribed precisely by the combination “*da-gan*”. E. Chavannes drew attention to the appearance in the Late Tan sources of the spelling “*da guan*” in fragments taken from earlier sources (Chavannes, p. 19: 3). However, it should also be pointed out that, according to the reconstruction of E.J. Pulleyblank, an early Chinese reading of *tá guān* can only transmit *dāj kwan* (Pulleyblank, 1904: 299,113). The first hieroglyph “yes” has one of the meanings “wise, insightful, erudite” (Tishin, p. 4),

the second, “guan”, just means “official”; “official person; employee mandarin, chin”, “position, chin; rank”, and others (Tishin, p. 4). Another fragment of the Chinese source, which lists the highest ranks of the Turks, they are all called *da-guan*, i.e. letters. “Higher ranks.”

Another fragment of the Chinese source, which lists the highest ranks of the Turks, they are all called *da-guan*, i.e. letters. “Higher ranks” (Tong dian, tz. 197) (Kychanov, 1997: 102–103). It turns out that the elders (*lao*), called *ge-li*, that Yu.A. Zuev (Zuev, 1998: 155; Zuev, 2002: 281–282) correctly associated with the Turkic *qari* “old” (DTS, 1969: 426; Clauson, 1972: 644, considered *da-guan*, letters. “Wise officials.” Subsequently, it was precisely one of such wise elders, the notorious Tonyukuk, who was a *Kagan* adviser, and who for some time wore the rank of “*apa tarkan*”, commander in chief *apatarqan* > whale. *a-bo da-gan*, played one of the most important roles in restoring the sovereignty of the Turkic Kaganate in the late VII – early VIII centuries (Tishin, p.6).

The Institute of *Tarkhanism*, first mentioned in the monuments of the ancient Turkic and Khazar period, underwent a significant evolution over many centuries. Initially denoting representatives of the Turkic nobility, in the empire of Genghis Khan and the states of his successors, the title (or title) of the *Tarkhan* began to be assigned, on the contrary, to immigrants from the lower layers of society, who, for their merits, acquired some rights and privileges that the aristocracy already possessed by virtue of its origin (Pochekaev, 2015: 353). Pure honorary titles and official names, such as “*tarqan*”, “privileged person,” should be distinguished from rank titles; won privilege on the basis of special merit” (Shervashidze, 1990: 81). In the VI century. the Buddhist monk Xuan Jian, who visited the headquarters of the West Turkic Hagan Yabgu, wrote that the Hagan was wearing a green silk robe. He was accompanied by more than 200 *Tarhans*, dressed in brocade robes, with braided hair. In the eastern part of the kaganate, the higher officials were called the *Tarkhans*, and the lower, divided into 24 classes, were *Buyuruk*, that is, “ordered” (Markov, 1976: 48). The ancient Türks until the VII century. there was a privileged layer of military leaders who wore titles, including the *Tarkhans* (Asfandiyarov, 2006: 5).

In the inscription of Tonyukuk (Yuanzhen), the title “*tarhan*” is mentioned. “The fate of the Kutlug uprising could only be decided by going to the side of the rebels of the bulk of the Turkic tribes in Yunzhong. Joining Ashide Yuanzhen to the rebels

was a major success for Kutlug, but a success that required immediate development. At the initiative of Tonyukuk, Kutlug proclaimed himself Ilterish Kagan (Ton. 5–8). Tonyukuk received the title of “Boyla of the Tarkan bug,” the younger brothers Kutlug, Mojo and Dusifu, the titles of Shad and Yabgu (Klyashtorny, 1964: 31). Ashide Tonyukuk (Yuanzhen), who passed over to Kutlug Kagan, was awarded a high state title – *Apatarkan* (i.e. Commander-in-Chief). “*Tarkhan*” as a social term is found in the inscription on the monument erected in honor of the Turkic Kagan Bilge Kagan and his brother Prince Kul-Tegin. Among the monuments of ancient Türkic writing there were also the names of the *Tarkhans*: *Boturmis targan*, *Ogul targan* (Asfandiyarov, 2006: 5). The above *Tarkhans* and those mentioned in the “Uyghur Document” (a certain *Taynchak-Tarkhan* gives a receipt in receipt of three bags of millet for Yasak Khan), A. N. Bernshtam quite rightly considers “tax collectors” in the days of the ancient Türks, who could be the founders authorized to collecting all kinds of requisitions in favor of the conquerors-Turks and freed by them from all taxes (Bernshtam, 1946: 113).

In the Khazar state, the *Tarkhans* were also representatives of the tsarist authorities in the localities, who controlled the local government, ensuring the regular receipt of taxes and other duties in favor of the Kagan, the most important of which was military service (Artamonov, 1962: 410). According to the research of S. G. Agadzhanov, the *Tarkhans* occupied a higher position in the Turkic and Khazar Kaganates, since they represented the “privileged layer of the ruling nobility”: military leaders, leaders and large beks (Agadzhanov, 1969: 143). Having analyzed the data of several sources about the *Tarkhans*, A. P. Novoseltsev came to the conclusion that in *Khazaria* so were called noble people, free of taxes; the privileged part of the Khazar army, in some cases – local rulers, appointed by the Khakan (Novoseltsev, 1990: 118, 119).

Uigur Kaganate VIII–IX centuries. the *Tarkhans* “belonged to the upper class of the ruling class long before submission to the Mongols.” In 779, the noble dignitary *Tunmoho-tarkhan* killed the Kagan of the Uighurs Idigan and took his place, after the death, the son of the killer became kagan. For them, the word “*tarhan*” also meant a title: the envoy of the Uigur kagan to the Chinese emperor was called *Kuguluk-moko-tarhan* (Tikhonov, 1966: 27,150). In the supreme bodies of central and territorial power, a special position was occupied by persons in whose title the word “*Tarkan*” was present. It is not

possible to accurately determine the meaning of this term in relation to the Uyghur period. We can only assume that the concept of “*Tarkan*” emphasized the special privileged status of its carriers, since among its famous carriers were the head of internal *Buyuruk Yananchu-baga-tarkan* (researchers identify him with *Ton-baga-tarkan*, who also held the posts of Ulug Tutuk, then the external minister who made the coup in 779, the great *Tarkan Bukug*, the *Tardush Bilige Tarkan*, the famous *El Ugashi Baga Tarkan*, the head of the great Buyuruk Kutlug, and then Tengrid Ulug Ulug Bolmysh Alp Kutlug Ulug Bilge Kagan. the holder of the Karabalgasun inscription *Alp Inanchu Tarkany* was also represented in the regional authorities (Vasyutin, 2016: 218-219). In 783, a military leader with the title “*Tarkan*” brought to China a three-thousand-strong army, consisting of Uyghurs and “other foreigners,” to suppress Hebei uprising. The chronicler does not name this military leader, whom he would undoubtedly know if he belonged to a Kagan family and possessed the title of *yabgu*, shada or minister. Probably, some promoted Alp Kutlug Bilge-kagan was a *Tarkan*. The killing during the coup of 779 of more than 2,000 representatives of the Uyghur and Sogdian nobility and the subsequent death during the feuds of natives of the ruling elite made it necessary to attract servicemen to the management (Vasyutin, 2016: 22).

At the beginning of the X century. among the Guz, tarhan is a name that gradually stands out from the general mass and is included in the privileged estate (layer). In 912, Ibn-Fadlan, secretary of the embassy of the Arab Baghdad caliphate, who was on his way to the Volga Bulgaria, was an eyewitness when “Atrak son al-Qatan (commander of the Guz) invited close people: tarhan and Yanal, son of Jambakh and Baghliz. Tarkhan is the most noble of them, the most respected” (Ibn Fadlan, 1939: 65). In the XII century. in the state of Desht-i-Kipchak (Kipchak steppe), large officials – aristocrats were called Tarhans, Yugurs, Basques and Beks (Asfandiyarov, 2016: 6). In the Turkic-speaking Volga Bulgaria, according to the aforementioned Arab Ibn-Fadlan, “there was Tarkhan the most noble of them (representatives) and the most prominent of them.” From this information it is clearly seen that the word “*tarkhan*” meant a representative of the highest circle (Kovalevsky, 1956: 129).

According to the *Tarkhan* letters (labels) that have reached us and the Golden Horde epoch and post-Horde states and studies based on them, the rights granted to the *Tarkhans* can be reduced to the following: exemption from taxes and duties

(in whole or in part), partial judicial immunity (non-jurisdiction for a number of not too serious offenses and crimes), the right to choose their share of prey on the hunt and in the military campaign (unprivileged soldiers received what the chiefs allocated to them in the general division of the prey). Accordingly, *Tarkhanism* could be individual or inherited: traditionally – for nine generations, but, as a rule, depending on the situation, the number of generations of descendants of the first *Tarkhan* was either less or (in rare cases) more. As you can see, the listed rights did not make sense to specially grant representatives of the clan aristocracy: they possessed them initially by virtue of their origin. Accordingly, *Tarkhanism* complained to representatives of the taxable estate, who, thus, acquired part of the benefits inherent in the nobility and, thus, somewhat approached it in status. Naturally, since the status of the *Tarkhans* depended entirely on the khans who granted this title, they remained faithful to it. The largest number of awards, which is quite logical, occurred during periods of fierce struggle for power: with the help of *Tarhan* labels, various candidates for the throne tried to increase the number of their supporters (Pochekeyev, 2006: 354-355). In the empire of Genghis Khan and the states of its descendants, Tarkhanism was a reward for services rendered earlier to the khan or state. That is, the person who received the title of Tarkhan was exempted from taxes and duties, acquired a number of additional benefits and at the same time did not bear any obligations to the state: if wealth allowed, the *Tarkhans* could live in their possessions, at their own expense, etc. ., and only those who needed funds entered the khan’s or other service (Pochekaev, 2006: 355; Karatayev, 2003: 147). Late period, the social term “tarhan” was used by the Dzungarian (Oirat) and Kazakh khanates.

Buyuruk (Buyuruk) – public administration and military position, title in the state management system of the Turkic Kaganates (551-744), Uygur Kaganate (744-840). Buyuruk. letters. “Ordered”, “the one to whom orders are given” (< *bujur* – “to command”, “to give orders”). *Buj (u) ruq* “legislator, head of the royal legislative service”, derived from *bujur* – “to order, command, dispose” (apparently, to the later **blrukci* “herald” – “herald, manager” (Shervashidze, 1990: 83; Karatayev, 2013: 46).

Buyuruk – as a hereditary title was used in the XII-XIII centuries. in state formations of Kereyites and Naimans. The title came to be known as the “*great Buyuruk*”, and performed military, administrative and diplomatic functions. In the Uigur Kaganate, the role and influence of the *Buyuruk* is increasing.

In the kaganate, the titles of shada and yabgu remained, but their functions were transformed and became less significant, since both the Uyghur and Chinese sources put not the shad and *yabgu*, but the “*great buyuruk*” (“ministers”) and *tutuk* (Vasyutin 2016: 212).

Administrative and administrative functions were also entrusted to the buirukas (three “internal” and six “external” great buirukas), referred to in Chinese sources as ministers and *tutuk*, who exercised administrative leadership over subordinate tribes and were vested with local authority. The *Buyruk*’s position was especially strong in the Uyghur Kaganate, where they concentrated all power in their hands, as a result of which at the last stage of the Uyghur Kaganate’s history it was the Buyruks who replaced the Yaglakars on the throne and replaced them with the Ediz dynasty in 795 (Makhpirov, 1997: 131). The origin of the first term (*buyuruk*) is transparently and lightly restored on Turkic soil: *Buyruq* <*bujur-* (order) (Doerfer, 2, N 816). V.V. Barthold writes about *Buyuruk*: “meanwhile, inscriptions from *Buyuruk*, as well as from *Khagans*, require not only wisdom and courage, from which we can conclude that these “overlords” (the literal meaning of the word *Buyuruk*) also belonged to military commanders; probably the word buiruk is a collective name for the Shads and other subordinates of the *kagan* to the head of individual clans of governors on behalf of the supreme ruler (Barthold, 1968: 243-244).

The monuments of the runic writing of the Turkic Kaganate do not contain any direct information about the mentioned institute, unless you count those who are called by the term “*bujruq*” letters. “Ordered”, “the one to whom orders are given” (< *bujur-* “to command”, “to give orders”). P.M. Melioransky considered them adjutants under the *kagan* itself (Melioransky, 1899: 99; Seregin, Tishin, 2019: 48). V.V. Barthold believed that perhaps this is a collective name for all officials subordinate to the *kagan* and heads of dependent clans who ruled on behalf of the supreme ruler (Barthold, 1968: 244). E. I. Kychanov attributed buiruk to xiao-guan to “junior officials”, opposed to da-guan to “senior officials” (Kychanov, 2010: 123).

V. Thomsen’s view on this position, who believed that this is a generalizing term for the entire set of officials directly subordinate to the *Kagan*, civil and military (Seregin., Tishin, 2018: 49). Other scholars viewed *bujruq* as judges (Bernshtam, 1946: 112–113), the common name of civil servants with administrative functions (Giraud, 1960: 82–83; Clauson, 1972: 387), a specific official like the

chancellor (Doerfer, 1965: 363–364 397; Donuk, 1988: 11–13). E. I. Kychanov attributed buirukov to xiao-guan to “junior officials”, opposed to da-guan to “senior officials” (Kychanov, 2010: 123; Seregin, Tishin, 2018: 50-51). György Györffy believed that they could have the same functions as *nökör* among the Mongols, which, following B. Ya. Vladimirtsov, he interpreted as a “military escort”. In other words, “*bujruq*” is presented as “an instrument of political and at the same time military organization,” an escort of the *kagan* “at this economic and social level,” but subsequently high dignitaries were appointed from them (Györffy, 1960: 175; Seregin., Tishin, 2018: 50).

Much later, Alfred Marton noted that many interpretations took place before such a monument of the Uyghur Kaganate as the Terkhin (Tariat) stela was found, where, as the researcher considered, evidence of their administrative functions was found (Márton, 1998). Mihai Dobrovich, who also attracted materials from the Uigur Kaganate era, as well as data from Chinese sources, suggested that *bujruq* is not a specific rank, but the general name of authorized persons who were on the retinue of officials at various levels (Dobrovits, 2002; Seregin., Tishin 2018: 50).

Rashid ad-Din in the 14th century the title “*bujruq*” is given by the following definition: “In ancient times, their (Naiman’s) name was *Kushluk Khan* or *Buyuruk Khan*. The meaning of the name *Buyuruk* is “giving an order.” Nevertheless, each of their sovereigns (had) a different, real (personal) name, which (their) was called the mother and father” (Rashid ad-Din, T.I. Kn.I: 137).

P. Melioransky regarding the term “*Buyuruk*” remarks that etymologically it means “the one to whom the khan will order as if a “clerk”. This was the name of the subordinates of the khan to the chiefs of individual detachments, who were sometimes given independent assignments, governors of the khan, and the like. The use of this title with the term “running” suggests an explanation of P. Melioransky. It is also possible that the *Buyuriks* were that part of the flight that served as a kind of casia (judges), most of them also from the ruling class. The text in the monument to Kultegin convinces them that they were a type of “these people’s judges.” The text of the monument says: “all his *buyuruk* were wise, courageous, all his runs and people were straight (i.e., true to the *kagan*).

In the description of the Bilge Kagan intronization, “*Buyuruk-run*” is mentioned, headed by the “leader of the Internal *Buyuruk Kul-Erkin*”, followed by the name “*Buyuruk*” (Malov, 1959:

23). Following the example of the organization of power by the Uyghurs, it can be assumed that the “*internal Buyuruk*” with “*Buyuruk-races*” and simple “*Buyuriks*” were connected with the center of the empire, performed military-administrative functions, and were “ordered” *kagans*. When the institution of internal *Buyuruk* was born among the Türks, it’s hard to say. Perhaps his appearance was due to the long stay of the Turks in China and the borrowing of the managerial experience of Tang (Vasyutin, 2016: 207).

In the Terkhins inscription, the first of the “sixty internal dignitaries” of Eletmish Bilge-kagan called nine “*great Buyuruk*” (centurions, five hundredths, thousandths, the head of five thousand soldiers). They were led by *Yananchu-baga-tarkan* – the head of the internal *Buyuruk* (Klyashtorny, 2010: 42). Earlier, the “great buyuruks” (“nine ministers”, Chinese *jiaysyan* were mistakenly defined by us as heads of the Tokuz-Oguz tribes (Vasyutin, 2016: 126). For the first time, ministers (“six external and three internal”) mentioned during the reign of the Uyghur “*kagan*” *elegiber Tumidu* (Bichurin, 1950: 305), but their role can only be fully judged during the heyday of the Uygur kaganate. S. G. Klyashtorny designated as a stratum “the highest commanders of the Uyghur army and higher officials of the state” (Liu, Ma-tsai, 1960; Klyashtorny, 2010: 47). The influence of the great *Buyuruk* is evidenced by the fact that they, along with the *Senguns* (military commanders, “commanders”, “generals”) (Kamalov, 2001: 136) and the common people called the applicant to the Kagan throne, participated in the intronization ceremony of Eletmish Bilge Kagan (Klyashtorny, 2010: 44; Vasyutin, 2016: 213). One way or another, the works of the mentioned researchers have done

enough to confidently consider “*buyruq*” the trusted representatives of *kagans* or other dignitaries who performed the most various functions (Earrings., The silence in 2018: 51).

The title “*Buyuruk*” was used by medieval *Kereyites and Naimans*. Sources say that the *Naimans* at that time were led by the *tayans* and *khans*, but the ratio of these titles and the powers of the people who wore them are unknown. The defeat in the war with the *Khitan* in 1092 led to the death of the *Dalai Khan Marguz* and the subjugation of the nomads of the *Liao Empire*. After the restoration of independence, the structure of government has changed somewhat. Among the *Kereits*, the rulers bore the title of *Buyuruk Khan* and transferred power by inheritance. The *Mongols* subordinate to the *Kereits* were headed by a *gurkhan*, who was in vassal dependence on the *Buyuruk Khan*. In 1183, the *Terekul* ruler of the *Kereits* was officially recognized by the Chinese Empire as the *Van – king*, which was a recognition of the sovereignty of the *Kereit* state. From this moment *Torgul* also accepts the title of *Van Khan*. In 1203, the *Kereites* were defeated by the *Mongols* and lost their independence. At the end of the 12th – beginning of the 13th centuries, the *Naiman* state was ruled by two rulers – “*Buyuruk Khan*” and “*Tayan Khan*”.

One way or another, the works of the mentioned researchers have done enough to confidently consider *bujruq* the trusted representatives of *kagans* or other high-ranking officials who performed a variety of functions. At the same time, they are more interested in the sphere where they could act as participants in certain military associations that are not related to the tribal structure, but there is no direct evidence of this (Seregin., Tishin, 2018: 50).

References

- Agadzhanov S.G. (1969). *Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii (IX – XIII vv.)*. [Essays on the history of the Oghuz and Turkmens of Central Asia (IX – XIII centuries)]. Ashgabat.
- Asfandiyarov A.Z. (2006). *Bashkirskie tarhany*. [Bashkir Tarkhans]. Ufa: Kitap. – 160 p.
- Artamonov M.I. (1962). *Istorija hazar*. [History of the Khazars]. Leningrad.
- Babayarov G., Kubatin A. (2012). *Drevnetjurkskie tituly v jepohu do Tjurkskogo Kaganata* [Ancient Turkic titles in the era before the Turkic Kaganate] // *Age of Science and Education*, No.7, Astana. P.52-64.
- Banzarov D. (1955). *Sobranie sochinenij* [Collected Works]. Moskova.
- Barthold V.V. (1968). *Raboty po istorii filologii tjurkskikh i mongol'skikh narodov*. [Works on the history of philology of Turkic and Mongolian peoples]. Tom. 5. Moskova. 759 p.
- Baskakov N.A. (1987). *K probleme kitajskih zaimstvovaniij v tjurkskikh jazykah* [To the problem of Chinese borrowings in the Turkic languages] // *Turcica et Orientalia*. Studies in honor of Gunnar Jarring on his eightieth birthday. Istanbul.
- Baskakov N.A. (1987). *K probleme kitajskih zaimstvovaniij v tjurkskikh jazykah* [To the problem of Chinese borrowings in Turkic languages] // *Soviet Turkology*, No. 1. Baku. – P.69–75.
- Bernshtam A.L. (1946). *Social'no-jekonomicheskij stroj orhono-enisejskikh tjurkov VI – VIII vv. Vostochno-tjurkskij kaganat i kyrgyzy* [The socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the 6th-8th centuries. East Turkic Kaganate and Kyrgyz]. Moskova-Leningrad.

- Bernshtam A.N. (1951). Oчерк istorii gunnov [Essay on the history of the Huns]. Leningrad. Publishing house of Leningrad State University. – S. 107.
- Bichurin (Iakinf) N.Ya. (1950). Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [A collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. Moskova-Leningrad.
- Vasyutin S.A. (2016). Vlast' i socium v kochevyh imperijah Central'noj Azii VI – nachala XII v. [Power and society in the nomadic empires of Central Asia of the 6th – early 12th centuries] // Manuscript of a doctoral dissertation. Kemerovo. -752 p.
- Zuev Yu. A. (1998). Ancient Turkic social terminology in the Chinese text of the 8th century // Issues of archeology of Kazakhstan. Vol. 2. Almaty-Moskova.
- Zuev Yu. A. (2002). Drevnetjurkская social'naja terminologija v kitajskom tekste VIII v. [Early Turks: Essays on History and Ideology]. Almaty.
- Dybo A.V. (2007). Linguistic contacts of the early Türks. Lexical fund. Pratiurk period. – Moscow. Publishing company Vostochnaya Literatura.
- Dugarov B.S. (2005). O semantike odnogo jepicheskogo prozvishe [On the semantics of one epic nickname] // Russia and Asia-Pacific. No. 3. P. 88-91.
- Karatayev O.K. (2003). Kyrgyz jetnografijasy bojuncha sozdyk [Dictionary of Kyrgyz ethnography]. Bishkek. – 367 p.
- Karatayev O.K. (2013). Kyrgyzdardyn tegi, kelip chygyshy, jetnostuk-madaniy alakalary [Kyrgyz origin, ethnic and cultural relations]. Bishkek. 500 p.
- Klyashtorny S.G. (2010). Runicheskie pamjatniki Ujgurskogo kaganata i istorija evrazijskih stepej. [Runic monuments of the Uyghur Kaganate and the history of the Eurasian steppes] / S.G. Monastic. Sankt-Peterburg. Publishing house "Petersburg Oriental Studies. 328 p.
- Kovalevsky A. (1956). Kniga Ahmeda ibn-Fadlana o ego puteshestvijah na Volgu v 921-922 gg. [The book of Ahmed Ibn-Fadlan about his travels to the Volga in 921 – 922]. Kharkov.
- Kononov A.N. (1980). Grammatika jazyka tjurkskih runicheskikh pamjatnikov VII-IX vv. [Grammar of the language of the Turkic runic monuments of the 7th-9th centuries]. Leningrad.
- Koshgar Makhmud. (1960). Devonu lugotit turk (Slovar' tjurkskih narechij) [Turk devotonu (Dictionary of Turkic dialects)]. Tashkent.
- Kychanov E.I. (1997). Kochevye gosudarstva ot gunnov do man'chzhurov. [Nomadic states from the Huns to the Manchu]. Moskova.
- Kychanov E.I. (2010). Istorija prigranichnyh s Kitaem drevnih i srednevekovykh gosudarstv (ot gunnov do man'chzhurov). [The history of ancient and medieval states bordering on China (from the Huns to the Manchus)]. 2nd ed., Rev. and add. Sankt-Peterburg.
- Malov S.E. (1959). Pamjatniki drevnetjurkской pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. [Monuments of the ancient Turkic writing of Mongolia and Kyrgyzstan] / S.E. Malov. Moskova-Leningrad, Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR. – 109 p.
- Markov G.E. (1976). Kochevniky Azii. Struktura hozjajstva i obshhestvennye organizacii. [Nomads of Asia. The structure of the economy and public organizations]. Moskova. Moscow Publishing House. University.
- Márton A. (1998). A katonai kíséret és az ötörök bujruk tisztségnév viszonya a kora-középkori steppe. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica. T. 106. 38–44. o.
- Materialy po istorii sjunnu (po kitajskim istochnikam). [Materials on the history of the Huns (according to Chinese sources)]. (1968). Issue 1 / Transl. and note. V.S. Taskina. Moskova.
- Materialy po istorii sjunnu (po kitajskim istochnikam). [Materials on the history of the Huns (according to Chinese sources)]. (1973). Issue 2. / Per. and note. V.S. Taskina. Moskova.
- Makhipirov V.U. (1997) Imena dalekih predkov (Istochniki formirovanija i osobennosti funkcionirovanija drevnetjurkской onomastiki) [Names of distant ancestors (Sources of formation and features of the functioning of the ancient Turkic onomastics)]. Almaty, 1997. 302 p.
- Mongol Oros tol' [Mongol Oros Tol] (1957). Moskova.
- Novoseltsev A.P. (1990). Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoj Evropy i Kavkaza. [The Khazar state and its role in the history of Eastern Europe and the Caucasus]. Moskova.
- Pochekaev R.Yu. (2015). Transformacija tarhanstva v Povolzh'e i Priural'e XVIII–XIX vv.: drevnij tjurkskij institut na sluzhbe Rossijskoj imperii [Transformation of Tarkhanism in the Volga and Ural regions of the 18th – 19th centuries: Ancient Turkic Institute in the service of the Russian Empire] // Historical Fates of the Volga and Ural Urals. Sat articles. Vol. 5. Materials of the international scientific conference. Kazan. S. 345-352.
- Puteshestvie Ibn-Fadlana na Volgu [Journey of Ibn Fadlan to the Volga]. (1939). Moskova-Leningrad. Per. and comment. under the editorship of Acad. I. Yu. Krachkovsky.
- Rashid ad-Din. (1952). Sbornik letopisej. [Collection of annals]. T.I. Prince I. Moskova. -145 p.
- Taskin V.S. (1986). O titulah shan'juj i kagan [On the titles of shanyu and kagan] // Mongolika. A collection of materials in memory of academician B.Ya. Vladimir Vladimirov (1884-1931). Moskova. S. 213-218.
- Tikhonov D.I. (1966). Hozjajstvo i obshhestvennyj stroj Ujgurskogo gosudarstva X – XIV vv. [The economy and social system of the Uyghur state of the X – XIV centuries]. Moskova-Leningrad. S. 27, 150.
- Seregin N.N., Tishin V.V. (2018). Druzina u tjurkov u Central'noj Azii (Osnovnye aspekty interpretacii pis'mennyh i arheologicheskikh istochnikov) [The Türkic team in Central Asia (The main aspects of the interpretation of written and archaeological sources)] // East (Oriens). No. 6. s. 47-65
- Shervashidze, I. N. (1990). Fragment drevnetjurkской leksiki. [Fragment of ancient Turkic vocabulary]. Title // Questions of linguistics. No. 3. s. 81-92.

- Dobrovits M. (2002). Buyruq: egy ótörök tisztségnév anatómiája. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*. T. CXII. 49–62.
- Doerfer G. *Türkische und mongolische*. Bd. II. S. 471.
- Doerfer G. (1965-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd 1-4. Wiesbaden.
- Donuk A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-askerî Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Golden P.B. (1982). *Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Ginggisid Nomads of Western Eurasia*. *AEMAE* 2. P. 37–76.
- Liu Mau-tsai. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, Wiesbaden.
- Liu Mau-tsai. (1960). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, Wiesbaden, 1958. *Contribution a l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*.
- Mori Masao, *Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1978, s.209-226.
- Pulleyblank E.G. (1962). *The consonantal system of Old Chinese* // *AM*. V. 9. Pt 2.
- Pulleyblank E.G. (1991). *A Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver.
- Chavannes E. (1904). *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux* // *T'oung Pao*. Vol. five.
- Clauson G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Ramstedt D.J. (1951). *Alte türkische und mongolische Titel*. *Journal de la Société Finno Ougrienne*. Helsinki, Vol. 55.
- Shiratori K. (1922). *Kakan to katon shogo ko (To the etymology of the titles kagan and katun)* // *Tbub Gakuho*. V. 11. No. 3.
- Tishin V.V. *On the meaning of the term da-guan in Chinese sources about the ancient Turks (to criticize the hypothesis of I. Kafesoglu)*. www.synologia.ru/.../About_value_of_the_date-guan_in_Chinese_sources. (Date: 01.10.2020).

Литература

- Агаджанов С.Г. (1969). *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии (IX-XIII вв.)*. Ашхабад. – 267 с.
- Асфандияров А.З. (2006). *Башкирские тарханы*. Уфа.: Китап. – 160 с.
- Артамонов М.И. (1962). *История хазар*. Ленинград, 1962.
- Бабаяров, Г., Кубатин, А. (2012). *Древнетюркские титулы в эпоху до Тюркского Каганата // Век науки и образования, №7*. Астана, С. 52-64.
- Банзаров Д. (1955). *Собрание сочинений*. Москва.
- Бартольд В.В. (1968). *Работы по истории филологии тюркских и монгольских народов*. Том. 5. Москва. 759 с.
- Баскаков Н.А. (1987). *К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday*. Istanbul.
- Баскаков Н.А. (1987). *К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // Советская тюркология, № 1*. Баку. С.69-75.
- Бернштам А.Н. (1946). *Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII вв. Восточно-тюркский каганат и кыргызы*. Москва-Ленинград.
- Бернштам А.Н. (1951). *Очерк истории гуннов*. Ленинград: Изд-во ЛГУ. С.107.
- Бичурин (Иакинф) Н.Я. (1950). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Москва-Ленинград.
- Васютин С.А. (2016). *Власть и социум в кочевых империях Центральной Азии VI – начала XII в. // Рукопись докторской диссертации*. Кемерово. 752 с.
- Дыбо А.В. (2007). *Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период*. Москва: Издательская фирма Восточная литература.
- Зуев Ю.А. (1998). *Древнетюркская социальная терминология в китайском тексте VIII в. // Вопросы археологии Казахстана*. Вып. 2. Алматы-Москва.
- Зуев Ю.А. (2002). *Ранние тюрки: очерки истории и идеологии*. Алматы.
- Дугаров Б.С. *О семантике одного эпического прозвище // Россия и АТР*. 2005. № 3. С. 88-91.
- Каратаев О.К. (2003). *Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк*. Бишкек. 367 б.
- Каратаев О.К. (2013). *Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары*. Бишкек. 500 с.
- Кляшторный С.Г. (2010). *Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей*. Санкт-Петербург. 328 с.
- Ковалевский А. (1956). *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествиях на Волгу в 921-922 гг.* Харьков.
- Кононов А.Н. (1980). *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Ленинград.
- Кошгарий Махмуд. (1960). *Девону луготит турк (Словарь тюркских наречий)*. Ташкент.
- Кычанов Е.И. (1997). *Кочевые государства от гуннов до маньчжуров*. Москва.
- Кычанов Е.И. (2010). *История приграничных с Китаем древних и средневековых государств (от гуннов до маньчжуров)*. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург.
- Малов С.Е. (1959). *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. 109 с.
- Марков Г.Е. (1976). *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественные организации*. Москва: Изд-во Моск. ун-та.
- Материалы по истории сюнну (по китайским источникам)*. (1968). Вып.1 / Пер. и примеч. В.С. Таскина. Москва.
- Материалы по истории сюнну (по китайским источникам)*. (1973). Вып.2. / Пер. и примеч. В.С. Таскина. Москва.

- Махпиров В.У. (1997). Имена далеких предков (Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). Алматы. 302 с.
- Монгол Орос толь (1957). Москва.
- Новосельцев А.П. (1990). Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва.
- Почекаев Р.Ю. (2015). Трансформация тарханства в Поволжье и Приуралье XVIII – XIX вв.: древний тюркский институт на службе Российской империи//Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Сб. статей. Вып. 5. Материалы международной научной конференции. Казань. С. 345-352.
- Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу (1939). Москва-Ленинград / Пер. и коммент. под ред. акад. И Ю. Крачковского.
- Рашид ад-Дин. (1952). Сборник летописей. Т. I. Кн. I. Москва. 145 с.
- Таскин В.С. (1986). О титулах шаньюй и каган // *Mongolika*. Сборник материалов памяти академика Б.Я. Владимирцова (1884-1931). Москва. С.213-218.
- Тихонов Д.И. (1966). Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X – XIV вв. Москва. С. 27, 150.
- Серегин Н.Н., Тишин В.В. (2018). Дружина у тюрков у Центральной Азии (Основные аспекты интерпретации письменных и археологических источников) // *Восток (Oriens)*. № 6. С. 47-65.
- Шервашидзе И.Н. (1990). Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура // *Вопросы языкознания*. № 3. С. 81-92.
- Dobrovits M. (2002). *Buyruq: egy őtörök tisztségnév anatómiája*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica. T. CXII. 49-62.
- Doerfer G. (1965). *Türkische und mongolische*. Bd. II. S. 471.
- Doerfer G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd 1-4. Wiesbaden,
- Márton A.A. (1998, 1975). *katonai kíséret és az őtörök bujuk tisztségnév viszonya a kora-középkori steppe*. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica. T. 106. 38-44.
- Donuk A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-askerî Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Golden P.B. (1982). *Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Ginggisid Nomads of Western Eurasia*. AEMAE 2. P. 37-76.
- Liu Mau-tsai. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, Wiesbaden, 1958.
- Liu Mau-tsai. (1960). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, Wiesbaden, 1958. Contribution a l'histoire des Turcs d'Asie Centrale.
- Mori Masao, *Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1978, s.209-226.
- Pulleyblank E. G. (1962). *The consonantal system of Old Chinese* // AM. V. 9. Pt 2.
- Pulleyblank E.G. (1991). *A Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver.
- Chavannes E. (1904). *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux* // T'oung Pao. Vol. 5.
- Clauson G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Ramstedt D.J. (1951). *Alte türkische und mongolische Titel*. Journal de la Société Finno Ougrienne. Helsinki. Vol. 55.
- Shiratori K. (1922). *Kakan to katon shogo ko* (К этимологии титулов каган и катун) // Тбуб Gakuho. V. 11. № 3.
- Тишин В.В. О значении термина да-гуань в китайских источниках о древних тюрках (к критике гипотезы И. Кафесоглу). www.synologia.ru/.../О_значении_термина_да-гуань_в_китайских_источниках. (Дата: 01.10.2020).

N. Alimbay^{1*} , A. Yermekbayeva²

¹Central State museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: csmrk1986@mail.ru

KAZAKH TRADITIONAL CLOTHING COMPLEX: COMPOSITION, HISTORY OF FORMATION (from the fund of the Central State museum of the Republic of Kazakhstan)

Clothing, reflecting the centuries-old history of the people, has a special place in its material culture. It reflects the aesthetic ideals of the people, their way of life, and social equivalents. Changing under the influence of new economic and political conditions of life, the clothing of nomads steadfastly retains a number of ancient features in forms, details of cut and jewelry, the identification of which is material for studying the specific history of the ancient Kazakh people and its culture.

The article considers traditional Kazakh clothing from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan as one of the basic components of the subsistence (life support) system of the ethnic group. The issues of the composition, history of formation and geography of acquisition of the collections of traditional Kazakh clothes of the ethnographic fund of the Central State Museum (CSM RK) are considered, since the problem of constant replenishment of the funds of ethnographic collections in domestic museums is an urgent scientific and scientific-practical problem.

The authors developed a typology of clothing in accordance with seasonal, age and gender, anthropomorphic principles, and socio-symbolic and regional features. Based on the materials of the above museum, the authors revealed that the work of replenishing the funds is carried out on the basis of donation and acquisition by ethnographic expeditions and persons organized to study special topics, and that the geography of their acquisition is formed from almost all regions of Kazakhstan and neighboring countries.

Key words: Central State museum of the Republic of Kazakhstan, collection of traditional clothing, subsistence system, composition of clothing, geography of accumulation, typology.

Н. Әлімбаев^{1*}, А.Ш. Ермекбаева²

¹Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі, Қазақстан, Алматы қ.

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: csmrk1986@mail.ru

Қазақтың дәстүрлі киім-кешек кешені: құрамы, қалыптасу тарихы (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі қорынан)

Халықтың сан ғасырлық тарихын бейнелейтін киім-кешек халықтың материалдық мәдениетін айқындауда ерекше орын алады. Онда халықтың эстетикалық жағынан болсын, әлеуметтік тұрғысынан болсын халықтың өмір салты бейнеленген. Экономикалық және саяси өзгерістер қаншалықты өмір сүру салтында өз ерекшеліктерімен екшеленсе де, көшпелілердің киім-кешегі тұрмыстық және шаруашылық қолданыста құрылымдық жағынан болсын, стильдік ерекшелік тұрғысынан болсын өзінің этникалық мәнді пошымын жоғалтпай, бүгінгі күні байырғы қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуде маңызды дерек көзіне айналып отыр.

Мақалада Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық қорындағы қазақтың байырғы тіршілік қамы жүйесі компоненттерінің бірі – киім-кешек коллекциясының құрамы, қалыптасу тарихы және жинақталу географиясы мәселелері қарастырылады. Себебі, ерекше екішеп айтар болсақ, отандық музейлердегі этнографиялық коллекцияның қорын үнемі толықтырып отыру мәселесі өзекті ғылыми әрі ғылыми-практикалық мәселе болып табылады.

Киім-кешектің жастық және жыныстық, антропоморфтық принциптері мен әлеуметтік-символикалық және аймақтық ерекшеліктері бойынша типологиясы жасалынды. Сондай-ақ авторлар жоғарыда көрсетілген музейдің жинақтау жұмыстары арнайы тақырыптарды зерттеу үшін ұйымдастырылған этнографиялық экспедициялар мен тұлғалардың сыйға тартуы және сатып алу негізінде жүзеге асырылып отырғанын және олардың жинақталу географиясы Қазақстанның барлық дерлік аймағынан және жақын шетел елдерінен жинақталғаны туралы анықтады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі, дәстүрлі киім-кешек коллекциясы, тіршілік қамту жүйесі, киім-кешек құрамы, жинақталу географиясы, типология.

Н. Әлімбай^{1*}, А.Ш. Ермекбаева²

¹Центральный Государственный музей Республики Казахстан, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: csmrk1986@mail.ru

Коллекция традиционной казахской одежды: состав, история становления (из фондов Центрального Государственного музея Республики Казахстан)

Одежда, отражающая многовековую историю народа, занимает особое место в его материальной культуре. В ней находят отражение эстетические идеалы народа, его образ жизни, социальные эквиваленты. Изменяясь под влиянием новых экономических и политических условий жизни, одежда кочевников стойко сохраняет ряд древних черт в формах, деталях покроя и украшений, выявление которых представляет материал для изучения конкретной истории казахского народа и его культуры.

В статье рассматривается традиционная одежда казахов из фондов Центрального государственного музея Республики Казахстан как одного из базовых компонентов системы жизнеобеспечения этноса. Рассматриваются вопросы состава, истории формирования и географии комплектования коллекций традиционной одежды казахов этнографического фонда Центрального государственного музея (ЦГМ РК), поскольку проблема постоянного пополнения фондов этнографических коллекций в отечественных музеях является актуальной научной и научно-практической проблемой.

Авторы разработали типологию одежды в соответствии с сезонными, возрастными и половыми, антропоморфными принципами и социально-символическими и региональными особенностями. Основываясь на материалах указанного выше музея, авторы выявили, что работы пополнения фондов осуществляются на основе дарения и приобретения этнографическими экспедициями и лицами, организованными для изучения специальных тем, и что география их комплектования складывается практически из всех регионов Казахстана и стран ближнего зарубежья.

Ключевые слова: Центральный государственный музей Республики Казахстан, коллекция традиционной одежды, система жизнеобеспечения, состав одежды, география комплектования, типология.

Introduction

The object of the proposed article is a complex of ancient Kazakh clothes. It is part of the Kazakh subsistence (life supporting) system (or culture) of housing, shelter, furniture, utensils, food system, public education, including, in particular, folk medicine and ethnoveterinary (Kultura zhizneobespecheniya i etnos, 1983; Alimbay, Arginbayev, Mukanov, 1998). It should be noted that Kazakh clothing, both in terms of its composition and function of subsistence, as well as the above components of the nomadic subsistence system, is more adapted to the harsh climatic and landscape requirements of Central Asia, especially arid and subarid regions. This difference is distinguished, first of all, by the typological structure of each of the components of the clothes, such as shape, form and technology (methods) of manufacture. This is because that subsistence system was formed and developed as one of the most important and unique components of the economic and cultural type of nomads. According to the logic of the outstanding Russian scientist Vaynshteyn, the radical formation of the economic and cultural type of the nomads of Central Asia at the

classical level, dating back to the Iron Age, ended in the early Turkic period – VI-IX centuries (Vaynshteyn, 1991: 283-290). Thus, we can say with confidence that during this period, a classical type of subsistence system of nomads of Central Asia was formed, including a complex of clothing of ecological significance and typological features. In addition to the vital and aesthetic function of each of the components of the clothing complex, especially outerwear, it also played a symbolic function, reflecting the social status, gender and age characteristics of certain members of society. Some patterns of clothing, such as shamanic clothing, sal and sery clothing, also had ritual, symbolic and regulatory meanings in various ritual, ceremonial and legal activities related to the life cycle and even customary law. At the same time, each of the components of the subsistence system, including, of course, the clothing complex, as a component of tangible and intangible culture in the traditional Kazakh environment, serves as a unique ethnic identity in the field of interethnic relations.

Relevance. The fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the CSM RK) contains a total of 371

types of clothing, the chronological range of which covers the period from the XVIII to the XX centuries. It is clear that this collection, which consists of rare historical and cultural values in terms of the above-mentioned variety of functions of clothing, provides an immeasurable opportunity to both systematically study and effectively promote the life and culture of the Kazakh people. That is, the ethnographic museum collection plays an important role in the promotion and preservation of national culture. Their importance continues to grow, especially since traditional cultural objects are no longer used in everyday life. This study is devoted to museum artifacts that are preserved today as national values, on the one hand, in the field of comprehensive promotion of Kazakh cultural traditions, on the other hand, which are significant in the study of the history of the Kazakh people, especially before the October Revolution, including the genesis of the nomadic way of life and subsistence strategies. From this point of view, it is important to take into account the significance of the above-mentioned features of the complex of ancient Kazakh clothes in methodological and practical activities in the process of attribution, passportization, research, storage and promotion of various samples of clothing in the funds and exhibition complexes of domestic museums.

At the same time, another important aspect is that the issue of regular replenishment of the fund of ethnographic collections in domestic museums is an urgent scientific and scientific-practical problem.

The article considers one of the components of the ancient Kazakh system of life in the ethnographic fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan – clothing collections, its composition and the history of its formation and the geography of accumulation.

The purpose of the work is to systematize the function and composition of clothing, to study the history of the formation of national costumes and the geography of their accumulation in the museum fund.

Methodology of the problem. During the study of the problem were studied scientific data, data that provide information on the patterns and types of national costumes in the museum. The following methods were used during scientific evaluation: scientific analysis of published media data on the issue, historical and analytical analysis. Also, based on these materials, as a prerequisite for the effective use of the method of typological systematization in the study of clothing collections of the museum fund, the main attention was paid to the traditional Kazakh seasonal environment, as well as socio-sym-

bolic, anthromorphic, regional features and age and gender characteristics of people. These features of clothing use can also be considered as the fundamental principles of typological systematization.

Research and historiography. Research works and information about Kazakh traditional national clothes can often be found in the works of travelers, collectors and artists. Museum collections, ethnographic literature and works of artists are important data in the study of clothing of the XIX-XX centuries. In the works of P.S. Pallas, I.G. Georgi, A.I. Levshin were depicted Kazakh women's and men's clothes. It is also important to mention the works of the famous artist N.G. Khludov, whose works showed the solemn and everyday life of the Kazakhs (Khludov, 2003). Khludov's works are now stored in the fund of the Central State museum of the Republic of Kazakhstan.

Also, it is important to mention the studies of P.S. Pallas, about the clothes of the Orenburg Kazakhs, and I.G. Georgy's work, who gave a general description of the women's and men's clothes of the north-eastern Kazakhs. Levshin's work also describes the Kazakh traditional hats and shoes and provides information about using different materials during the sewing depending on social status of people (Levshin, 1996). A German scientist familiar with Kazakh ethnography, R. Karutz provided valuable information about the unique elements of clothing that are not preserved today in among the Kazakh society (Karutz, 1911).

Information about clothing can also be found in the works of I.V. Zakharova, who studied the life of the Zhetysu Kazakhs, and V. Vostrov, who studied the traditions of western Kazakhs. (Vostrov, 1956; 1972).

It is no coincidence that the published monograph of I. V. Zakharova and R. D. Khodzhaeva "Kazakh national clothing (XIX – beginning XX century)" is considered a great work in historiography to study this topic. This monograph is particularly valuable as a comprehensive and systematic study of the composition of Kazakh clothing, some typological features, as well as the vital function and aesthetics of the main models of clothing in connection with seasonal (periodic) use (Zakharova, Khodzhaeva, 1964).

At the same time, the works of Kh. A. Argynbayev (Argynbayev, 1987), A. Kh. Margulan (Margulan, 1986), U. Zhanibekov (Zhanibekov, 1990; Zhanibekov, 1996) describe Kazakh national clothing, the technology of their manufacture, as well as the peculiarities of clothing patterns of various social groups in the traditional Kazakh environment.

At present time, along with camera processing, systematization, and attribution of museum items, the museum's researchers attach great importance to the cataloging of museum collections. One of them is the artistically designed scientific catalog of the series of ethnographic collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, dedicated to the collection of traditional Kazakh clothing (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi, 2009). Published under the scientific supervision and editorship of Nursan Alimbay, this work covers a wide variety of types and types of traditional Kazakh clothing, which is the exclusive collection of the funds and expositions of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.

A large scientific article by Nursan Alimbay and B. Kakabayev was also published, who studied and investigated the collection of Kazakh women's kimeshes on the base of this museum collection. The article discusses such fundamental issues of kimeshek as ecology, species, subsistence and ritual function, as well as regional features (Alimbay, Kakabayev, 2019).

In the works of the Central State Museum, several articles related to clothing were also published. The semantics of the use of feathers and skins of birds in traditional Kazakh clothing were considered by B. Kakabayev, and the peculiarities and changes in the national costume of the Kazakh people was written by M. Yegizbayeva (Yegizbayeva, 2016), articles on the topic of zhaulyk and oramal, attribution of saukele which were written on the basis of the CSM RK fund's were published in the works of T. Kartayeva and R. Shoybekov (Kartayeva, Shoybekov, 2017; Kartayeva, 2019).

In addition, scientific and popular scientific articles of researchers have been published in international, republic academic and special publications, in the materials of scientific conferences organized at various levels.

However, as the historiographical analysis shows, there was no special study of ancient traditional Kazakh clothing in domestic museums, especially in the fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. However, the research that has been conducted to date on the issue under consideration is certainly valuable because it can be a significant value material, both theoretically and in terms of the factual issue, for a thorough study of the topic.

Function and composition of clothes

The originality of the traditional national clothing of the Kazakh people can be explained in terms

of the identity of the nomadic economic and cultural type, adapted over the centuries to the climatic and landscape zones of the arid and subarid region of Central Asia. Because, this clothing complex was formed as an integral component of the subsistence system of nomadic life. Consequently, the types of clothing formed in a harsh continental climate are distinguished by protection from winter cold, summer heat and are well adapted to the peculiarities of a nomadic lifestyle.

Therefore, "Kazakh traditional clothing adapted to the dominant features of the natural environment, which differed with a single form, served as an integral part of the mechanism of organizing nomadic life and performed the function of appropriate subsistence in a strict ecological environment" (Alimbay, 2019: 274). From the point of view of this logic, the Kazakh traditional clothing represents a strategy of adaptation of nomads to the extremely harsh requirements of the ecological environment and, in connection with this fact, served as a kind of evidence to the ethnic identity of the people. (Kazakhtyn etnografiyalyk kategoriylar..., 2017, V.3.: 266). The clothing has many other functions. For example, clothing is characterized by symbolic functions that reflect the material status of members of society, their social and official status, gender and age. That is, traditional clothing "... is distinguished by aesthetic, magical, age-related and social activities, which means moral-ceremonial, ritual, professional, class and profession, which reflect the occupation, religious position, ethnic identity of the people." (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi..., 2009: 7). At the same time, clothing also served as a kind of regulatory function in the sphere of exchange relations in the nomadic environment.

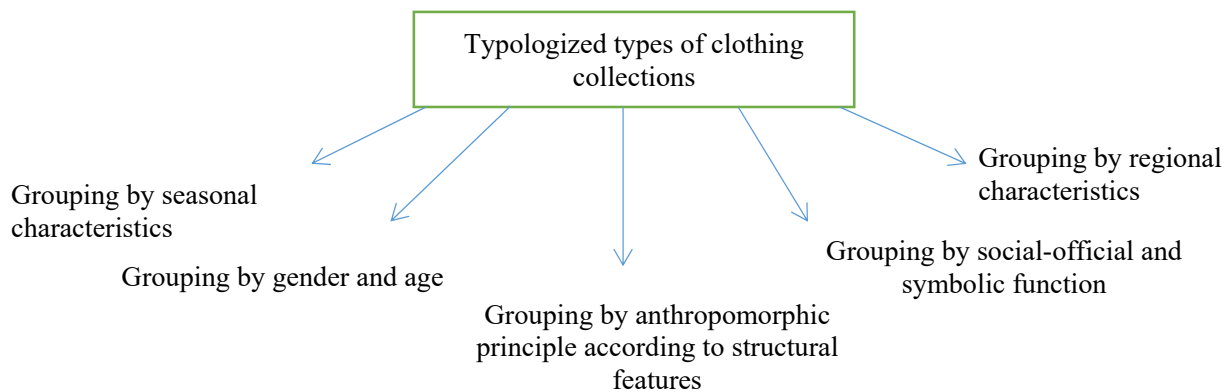
The conclusion follows from the above: "the history of nomadic clothing is a special category of data, which combines a variety of socio-anthropological, cultural-anthropological, ethnographic, economic, and even socio-geographical information on a particular issue" (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi..., 2009: 8).

Depending on the variety of functions of these clothes, we decided to group their collections in domestic museums into the following typological categories.

As a rule, in the traditional Kazakh environment, the seasons are divided into two major periods: "summer" and "winter". Depending on this fact, the seasonal use of clothing is divided into winter and summer (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 40). "Summer" clothing is used from April to September

of the year. And “winter” clothing includes types of clothing worn in October-March. Obviously, here it is necessary to take into account the climatic dominant features of the natural environment. For example, in the northern, North-Eastern, and western regions of Kazakhstan, the “winter” period lasts longer than in the southern regions. Therefore, the duration of winter clothing in these regions is significantly longer than in the southern, South-Eastern and eastern regions of Kazakhstan. And in these regions, where the weather is cool, there will be a lot of “winter” types of clothing. For example, in these regions, especially for long-term use of outerwear and hats, such as shapan, shekpen, ton, ishik, kupi, zhadagay, camzol, beshpet, keudeshe, tymak, borik, kalpak, malakai and others. On the contrary, in the southern and southwestern regions of the Kazakh region, even in the winter months, there was a very rare use of heat-insulating clothing made from the skins of animals and domestic animals,

such as ishik, warm kupi, fox fur tymak. In addition, there were clothes that were used throughout the year. As an example, we can mention sulyk and zhalbagai. The latter is also called dalbagai, dalbay, bashlyk, kulpara. The length of the sulyk is below the knee, with a plug-in sleeve, turn-down or open collar, and the hem is usually wide. Some of them had a hood (kulpara) over their heads (Kazakhtyn etnografyalyk kategoriyalar...,2017, V.5.: 200). The headdress, also called a zhalbagai, was made of thick or thin white felt, like a tymak. Their shapes are similar to each other. It is a special type of headdress with a wide, abundant shape, worn directly on the outside of the headdress, covering the shoulders, protecting them from rain and wind. Due to the above-mentioned features of the material and style, in the traditional Kazakh environment, this hat was used for twelve months of the year in unfavorable weather conditions of each season. (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi, 2009: 19).

National clothing, regardless of nationality, is primarily classified as male and female clothing, depending on the gender characteristics of members of society. On the basis of this typological principle, in the great work of I. V. Zakharova and R. D. Khodzhaeva on the national clothing of Kazakhs, there are also two special chapters devoted to the study of the gender characteristics of nomadic clothing («men’s clothing, headdresses and footwear») and «women’s clothing, headdresses and footwear») (Zakharova, Khodzhaeva, 1964). At the same time, within the framework of this principle, researchers propose the following classification: a) children’s, infant’s clothing; b) girls and boys’ clothes; b) bride and groom’s clothes; c) middle-aged women and men’s clothing; d) clothes for the elderly.

According to U. Zhanibekov, an outstanding public figure and statesman, as well as a well-known

researcher of national ethnic culture, in the traditional Kazakh environment, middle-class Kazakhs wore the following six types of clothing. These are, light outerwear and body garments: zheide, koilek (dress), dambal; outerwear: beshmet (beshpent), shekpen and trousers (shalbar,sym), refilled in boots (Zhanibekov, 1990: 152). Here, the author probably referred to the main types of clothing worn by men in the warm period of twelve months of the year in the traditional Kazakh environment. According to the author, among the types of clothing, trousers (shalbar,sym) are also mentioned, which are refilled in boots. And in the traditional Kazakh environment, it was very rare to put trousers in shoes in the cold months of the year, if not related to economic, ritual events or travel conditions. Therefore, in this case, the author, as already mentioned, referred only to the composition of basic clothing, which was in

everyday use of men. This is the reason why the author continues to focus on the types of clothing worn by nomads, depending on each seasonal feature of the year. According to the author, on a winter day, men wore fur coat (ton), tymak and boots (saptama etik). In most cases, instead of a fur coat, they were also worn kupi, quilted outerwear from camel's or lamb's wool lining and soft shekpen made from camel's wool. The author also gave information about the cloak kebenek, which was not preserved in these days and went out of use (Zhanibekov, 1990: 158).

In fact, the material of the researchers, especially the variety of traditional clothing in the fund of the CSM of RK, which is mentioned in the article, clearly shows that the composition of clothing of Kazakhs was much more extensive. As an example, there are different models of the same outerwear in the collection of the museum. As mentioned above, outerwear of different age categories of men, women and children, included in the scientific catalog "Kazakh traditional clothing", published in 2009 by CSM of RK, is characterized by a variety of its composition. As an example of this argument, below is information about several models of outerwear from the collection of the Central Museum. They are beshpent, kamzol (kazhekey, kazekey), shapan, shekpen, zhadagay, kupi, ton, there were several types of ton (kamka ton, sensen ton, wolf ton, sholak ton, eltyry ton) daky, ishik (sensen ishik, pushpak ishik, tulki ishik, bota ishik, kaskyr ishik, mamyk ishik, karakul ishik, ektyry ishik). These outerwear are collected in the funds of this museum from all regions of Kazakhstan.

The most common types of men's clothing are shapan, ishik, beshpet, shalbar (trousers), zheyde (shirts), dambal and masy, saptama etik (boots). And the main items of women's clothing were dresses, ishkoilek (underwear), kamzol, kokyrekshe, beldemshe, beshpets, kebis and masi (boots). Among the headdresses there were such types as saucele, borik, kimeshek, zhaulik, kundyk, zhelek, shali, kasaba, takiya (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 145).

The appearance and seasonal clothing of children is not much different from adult clothing. When a child was born, he puts on a shirt called an "itkoylek", which was sewn out so that it would not sink into the body. The main clothing of Kazakh children is a zheide (shirt), dambal, shalbar, boots, beshpet, shapan, malakai, kulakshyn. Children's clothing is decorated with age-appropriate ornaments. In addition, according to the ritual, in order to protect children from evil spirits and the bad eyes, owl (uki)

feathers were chained to the takiya and amulets were sewn onto clothes.

One of the main features of the clothes of young girls, they wore puffy dresses, double-breasted dresses, decorated beshpets, kamzols. They dressed takiya chained of owl (uki) feathers and decorated masi. Girls wore borik, sometimes decorated shyty (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 81).

Young men and youth in the Kazakh environment were dressed in a shapan made of velvet fabric and fastened with a fabric belt. On their feet were ordinary boots and boots with heels. There was an embroidered takiya on their head. As needed, young people put takya with uki on their heads.

The headdress fulfilled a symbolic function reflecting the social, gender and age characteristics of a woman. The female subject, depending on the periods of youth, wore the following types of headdresses. Takiya, kasaba – girl period, saucele – bride period, zhelek – period before the birth of a child, kimeshek – period of birth of a child, zhaulyk – the authoritative period of a woman who was an old woman (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 103-129).

Therefore, "these types of headdresses are symbols of the corresponding stages of a woman's life. And the fact that a woman uses the headdresses from the above-mentioned age means that she has the status of an honorary mother of a family with a lot of experience that can "round" the household.» (Kartayeva, Kabdoldina, 2019: 175).

The peculiarities of the decoration of clothes in the traditional Kazakh environment were directly related to a person's material status, social position, gender and age category. The decoration of clothing was especially based on the age characteristics of a person. The embroidery of young people's clothing was more decorated, and the embroidery of older people's clothing was more paired.

Depending on the specifics of the structure of this clothing, the scientific literature has developed a classification based on the "anthromorphic" principle based on its composition: 1) headdresses; 2) outerwear; 3) body garment; 4) footwear. It is impossible not to mention the illustrated scientific catalog created under the guidance of the director of the museum, ethnologist-scientist Nursan Alimbay, written on the anthromorphic principle of this traditional Kazakh clothes (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi, 2009). In this catalog, a total of 371 types of clothing of museum value are grouped and scientifically described, covering the chronological framework of the museum's collections from the XVIII to the XX centuries. In addition to detailed

descriptions of their manufacture, format, and sewing techniques, data related to items (time of manufacture, place, master, material, and manufacturing technique), as well as the necessary color photos are provided.

“The cognitive significance of classification and systematization of types and difference of clothing on the principle of “anthromorphic” is that it allows us to know the general ethnic, gender, age, stratification, regional, and time characteristics of each type of clothing”, says Nursan Alimbay, a well-known ethnographer, scientist (Kazakhtyn dasturly kim-keshegi, 2009: 9).

Traditional Kazakh clothing includes headdresses – murak, boryk, tymak, takiya, kalpak, malakai, kasaba, kimeshek, zhaulyk, zhelek, saukele, and other types; body garment – dress, ishkoilek, zheide, dambal; outerwear – shapan, shekpen, ton, ishik, kupi, kamzol, beshpet, keudeshe. And footwear includes etyk, masi, kebys, pyrna and etc.

It also shows that the culture of clothing in the traditional Kazakh environment, its ethnically distinctive aesthetic essence, reflects the socio-official and symbolic functions of clothing. Khans and tore, simple peasants in everyday life used common outerwear adapted to the harsh climatic and landscape zones of the arid and sub-arid regions. However, despite the fact that there are no strong differences in the style and technology of making outerwear, their appearance, such as decoration, fabric, showed the social status of the owner. Representatives of the steppe aristocracy (aksuuek), when sewing or buying clothes, paid great attention to rich, elegant, colorful elements of clothing, expensive fabrics and silk threads, and collared clothing. Therefore, the khans and sultans were immediately distinguished in the nomadic environment and respected accordingly (Yerofeyeva, 2014: 644).

The clothes of khans and sultans were made of velvet, masat, and embossed silk and kamshat, susar, and beaver skins were used for decoration. In addition, outerwear, such as the shapan at ceremonial events, was made of beautiful fabrics, decorated with various precious stones, ornaments, which testified to the institutional and social status of its owner in society (Yerofeyeva, 2014: 644). The clothes of ordinary nomads used in everyday life and household were based on the immediate need for a life-support system, and therefore were distinguished by their simplicity in the manufacture and use of material, the form.

The social status, position, and material status of a person can be particularly clearly seen in the process

of using headdresses. For example, the headdress of the Sultan made of black fox, covered with white silk or white velvet, had a symbolic meaning, indicating his origin from the tore family (Yerofeyeva, 2014: 656). «Murak was worn in the Kazakh environment by officials, khans and tore families, such as sultans, and from about 40-50-ies of the 19th century-Bi» (Alimbay, 2019: 277). One of the murak (KP 530) of the XIX century is preserved in the fund of the CSM of RK. Its owner was Sultan Baimukhamed Aishuakov. murak is made of pink, purple and green velvet, has a high pointed tip and a wide hem. A thread pattern is embroidered from the tip to the hem. Another murak (KP 499) of that century is preserved in the museum's funds. Its patterns are covered with bright yellow cloth brocade, high tip, wide hem. The ceiling was covered with Red Velvet, and the hem was covered with yellow velvet. Metal plaques are placed in each place.

In addition, such headdresses as takiya, saukele, zhelek, oramal, kimeshek, zhaulyk, worn on a woman's head, performed a symbolic function, reflecting social status and age characteristics. The above data was about it. In this regard, the headdress also performed a ritual function. For example, “Sary zhaulyk” was part of the black cost sent to support the wife of a man who died at the hands of a man throughout the year. “Sary zhaulyk” was a mourning clothes of a widow. As already noted, the symbolic meaning of the black value is associated with the ritual-symbolic function of this process, which should indicate a ritual state that “turned yellow” from the grief of a woman in trouble» (Kazakhtyn etnografiyalyk kategoriyalar..., 2017, V.5.: 165).

A typology of clothing is also formed based on regional characteristics. At the end of the XIX-beginning of the XX century, depending on the regional characteristics of uniforms, they are grouped into three main regions: Western, southern and North-Eastern (this includes the entire territory of Central Kazakhstan). These complexly grouped zones also coincide with the zones of territorial settlement of three zhuzes (West – Kishy (junior) zhuz, South – Uly (senior) zhuz, North-East – Orta (middle) zhuz). Each of the three main complexes partially differs in features that are typical only for a small local area (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 146).

In Western Kazakhstan, Kazakhs are distinguished by elegant headdresses. For example, one of the types of men's headdresses – kalpak, which was rare in these regions in the 19th century, and in the 20th century fell out of use altogether. (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 146). If you look

at the geography of the acquisition of kalpaks stored in the museum's collections, we did not meet the kalpaks characteristic of this region. But there are kulpara (KP 9756/7, 9756/8), sewn from dense or thin fabric or white felt, characteristic only for this region. In General, the clothing of Kazakh girls in the Western region differs from other regions in the abundance of jewelry and special elegance. There is evidence that the kasaba worn by girls from this region is extremely rare in other regions of Kazakhstan. However, taking into account the geographical accumulation of receipts to the museum fund, there is information that they came from the regions of Almaty (KP 4077 B), Central (KP 3706) and Western Kazakhstan (KP 504).

In southern Kazakhstan, women and men most often wore kamzols with short sleeves, knitted from camel wool yarn, with a soft top, in summer – a shapan, in winter – a felt kebenek. Shapans of Zhetysu and southern Kazakhs are mostly striped, curly, with long sleeves and more decorative. On the collar of the women's kamzol of the Southern region, along the seam at the waist, were decorated

with silver tenge beads. In the Zhetysu region, such tenge beads were decorated in two rows, in other regions the kamzol is decorated with fringe, belt fringe (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 88).

The types of tymak, although the general type is one, are determined by differences in accordance with regional natural features. While in Northern Kazakhstan, the back part of the tymak almost completely covers the back, the tymak of the southern region becomes thinner and lighter. Features of the geographical location are also observed the influence of representatives of other neighboring nationalities (in the ethno-contact zone). For example, women's clothing in Western Kazakhstan shows the influence of neighboring Tatar, Bashkir, and Turkmen outfits. And the Kazakhs of the southern region have the influence of Uzbek clothing.

In conclusion, according to the above features and functions performed, the clothing complex was grouped as follows and a typological type was developed. Their typological type, defining features, and description are shown in the table below (table 1).

Table 1

Grouping and typology type	Determining characteristic	Characteristic that defines the grouping conditions
Grouping by seasonal characteristics	«summer» « and «winter»	the climatic dominant features of the natural environment were taken into account. Due to seasonal use, there are some categories of outerwear, headdress and footwear.
Grouping by gender and age	gender and age characteristics	a) children's, infant's clothing; b) girls and boys' clothes; b) bride and groom's clothes; c) middle-aged women and men's clothing; d) clothes for the elderly.
Grouping by anthropomorphic principle according to structural features	according to the anthropomorphic principle	Classification, systematization of clothing according to the «anthromorphic» principle, which allows you to know the general ethnic, gender, age, stratification, regional, and time characteristics of each type and species of clothing
Grouping by social-official and symbolic function	demonstration of social-official and symbolic, ritual functions of clothing	Clothing complex that reflects a person's social status, position, and financial condition. In particular, types of clothing for everyday life and household use, at formal and wedding gatherings, and clothing that reflects social and official status.
Grouping by regional characteristics	Depending on the features of the geographical location	Similarities and differences (ethnic identity) of clothing that appear depending on the geographical location, and clothing that reflects the influence of representatives of other neighboring nationalities (in the ethno-contact zone).

History of formation of the clothing collection and geographical accumulation

History of the formation the clothing collection of Central Museum can be divided into “Orenburg” and “Almaty” stages. According to the data, the number of clothes collected from “Orenburg”

stage contains only 8 items. The remaining 363 items refer to “Almaty” stage. That is, the majority of this collection came together after the twenties of the 20th century – after the moving of the capital of Kazakhstan from Orenburg to Kyzylorda and later to Almaty (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi, 2009: 8).

The total number of clothing collections is 371. In general, it is not surprising that such values are found in small quantities both from the scientific-cognitive and from the cultural -historical point of view. According to Nursan Alimbay's estimations, in the process of creating a scientific catalog "Kazakh traditional clothing" the total amount of Kazakh garment, currently exhibited in domestic museums, including CSM of the RK, and also in foreign (mainly, in Russian, partly in English and German) museums composes approximately altogether 450-530 items (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi, 2009: 14).

Zakharova I. V. and Khodzhaeva R. D. explained this by the fact that Kazakhs, who were under the influence of economic, cultural, political and ideological influences due to the penetration of Russian capitalism into the Kazakh steppe, were consumed factory clothing. As a result, home-made fabrics were supplanted (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 32). The second reason for this, says Nursan Alimbay, a large amount of the elite type and nomads garments spices' which were kept in domestic conditions (festive, ritual and ceremonial) were cruelly destroyed, for the confiscation of the property from the major feudal lords (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi, 2009: 14).

The work of Uzbekali Zhanibekov also notes that the development of commodity production in the late nineteenth and early twentieth centuries, the strengthening of economic and cultural relations with neighboring peoples, especially in connection with the large-scale migration of Russians, Ukrainians, Germans, Tatars and other peoples to Kazakhstan, had an impact on Kazakh life, especially on national clothing. He noted that "due to the fact that it was possible to buy ready-made underwear from shirts to coats, there was a decrease in the production of home-made clothes, and in many places this profession has completely disappeared", it means that traditional clothing was beginning to fall out of use. (Zhanibekov, 1996: 20).

That is why it is so important to preserve and study traditional clothing, which is stored in such small quantities. For example, the accumulation of national clothing by ethnographic means, that is, field expeditions, is a rare phenomenon today. Because they are out of use and have not been preserved. The museum's collection includes clothing mostly in chronological order from the late nineteenth and mid-twentieth centuries.

After the Great Patriotic War, the expedition of 1947 in the Abay district of Semey, a large collection of clothing and handicrafts were collected. In 1957, the Central Museum of the Kazakh SSR or-

ganized six expeditions covering the regions of the Republic. These expeditions covered the southern, Northern, Central and Western regions of Kazakhstan. As a result, the museum's exhibit had been replenished with more than 600 new items that can show Kazakh crafts and clothing of the XX century.

In 1970, 1979, the ethnographic expedition of the museum visited Kegen and Narynkol of Almaty region, and in 1975, it collected beautiful samples of traditional Kazakh national clothing, especially Kazakh national headdresses, from the people of Taldykorgan region. In 1971, expeditions were made to the East Kazakhstan region, and in 1986-to the Ural of the West Kazakhstan region. In 1987, was made an ethnographic expedition to Turkmenistan, as a result of which was collected samples of ancient national and household clothing from the Kazakhs of Turkmenistan. In 1988-1989, on the basis of the expedition to the Kyzylorda region, the number of exhibits in the museum's clothing fund increased. In order to collect ethnographic materials, the next expedition in 2009 was in the Xinjiang Autonomous region of China, where several samples of Kazakh clothing were collected in the museum fund (Ashimova, 2011: 155).

If we show the dynamics of the receipt of clothing in the Museum Fund on the antromorphic principle, in the period from 1923 to 1928, according to the "Orenburg" stage, that is, headdress – 1, outerwear – 3, body garment – 2, footwear – 2. Data from previous years have not been saved. From the "Almaty" stage to the Great Patriotic War period, the museum received 8 storage units for headdress, 18 for outerwear, 6 for body garment, 11 for footwear. During the Great Patriotic War, the museum Fund received only 1 item of clothing collection. Other collections of clothing from the Museum's fund were replenished as a result of various research projects and expeditions.

If we focus on the geography of completing these collections of clothing, we can say that they are collected from almost all regions of Kazakhstan. In particular, Akmola region (Koytas village, Kyzyltu district, Oktyabrsky District), Aktobe region (Karachaganak, Shalkar), Almaty region (Taldykorgan, Alakol district, Koktuma village, Saryozek station, Kapal district, Panfilov district, Enbekshikazakh district, Zhambyl district, Kegen district, Kurty district, Kaskelen district, Narynkol district, Talgar district, Uyghur district, Shelek district), Almaty, Atyrau, West Kazakhstan region (Bokey Orda district, Oral, Karatobe District), Zhambyl region (Sverdlov District, Talas district), Karagandy, Central Kazakhstan, Kyzylorda region (Aral District,

Syrdarya district, Shieli District), Mangystau region (Zhanaozen), South Kazakhstan region (Shymkent, Turkestan, Shoulder), Pavlodar region (Aksu district, Bayanaul district, Lebyazhye District), North Kazakhstan region, East Kazakhstan region (Semey, Abay district, Abyraly district, Kokpekty district, Makanchi district, Shar district, Shubartau district, Zaisan district, Tarbagatai district, Markakol district).

There are also collections of clothes were collected during the ethnographic expedition from Karakalpakstan (Nukus, Khojeili district, Shymbai), Kyrgyzstan, China (Barkol, Tarbagataisky district, Kuldzha), Mongolia (Bayan-Ulgeysky district), Russia (Omsk, Orenburg, Saratov, Altai Territory, Chelyabinsk Region), Turkmenistan (Krasnovodsk) and other settlements.

Traditional Kazakh clothing retains its characteristic features and today is increasingly gaining scientific and educational significance. It should be noted, however, that the collection of traditional clothing stored in such a unique but small quantity, unfortunately, does not stand up to criticism. Concerning the integrity of the saved items in the CSM of RK, as in other museums of the republic, firstly in the garment collections, it is hardly satisfactory conditions. As a result of that the domestic museums can't provide the minimal requirements for the

elementary technological equipments and devices, which guarantee the suitable temperature light and humidity conditions of the exposition halls (Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi, 2009: 14).

Conclusion

The material culture of the Kazakh people was formed over the centuries, absorbing the traditions of their ancestors and the characteristic features of their lifestyle. The nomadic way of life of our people could not but affect the formation of its traditional clothing. Museums have a special place in the revival of such a forgotten culture, traditions and customs of our people. The article describes the functions and composition of clothing, the problems of its typology according to seasonal, age and gender, antropomorphic principles and socio-symbolic and regional characteristics. Collection works were carried out on the basis of donations and redemption by ethnographic expeditions and individuals organized to study special topics. As for the geography of the collection of clothing collections, it was found that they were collected from almost all regions of Kazakhstan and neighboring countries, in particular, Russia, Turkmenistan, The People's Republic of China, Uzbekistan, and Kyrgyzstan.

References

- Alimbay N. (2019) Kiim-keshek. [Clothing]. Qazaqstan tarikh. Enciklopediya. Almaty: «Litera-M» T.2. 273-279 b.
- Alimbay N., Kakabayev B. (2019) Kimeshek. History of Kazakhstan. Encyclopedia. Almaty: Litera-M LLP. T.2. 245-249 b.
- Alimbay N., Mukanov M.S., Argynbayev KH. (1998). Traditsionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazakhov: Ocherki teorii i istorii. [Traditional culture of life support of Kazakhs: Essays on theory and history.] Almaty: Gylym. 234 s.
- Argynbayev Kh. (1987). Qazaq halkinin koloneri: Gilimi zertteu enbek. [Crafts of the Kazakh people: scientific research work.] Almaty: Oner. 128 b.
- Ashimova U. (2011) History of the collection of national costumes in the fund of the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the KazNU. History series. № 1 (60). 154-157 pp.
- Kakabayev B. (2016). Akku ishyk. Kazakh tarikhy. № 7-8 (146-147). 67-69 b.
- Kartayeva T., Kabdoldina G. (2019). Zhaulyk zhane oramal: koloner tuindysy retinde [Hats and scarves: as a work of handicrafts]. Otan tarikhy. . №1. 173-189 b.
- Kartayeva T., Shoybekov P. (2017) Saukeleler atributsiyasy (KR MOM kory negizinde). [Attribution of saukele (on the basis of CSM RK fund)]. Orazbayev okulary materiyyaldary. Almaty: Kazakh universitety. 366-370 b.
- Karutts R. (1911). Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. [Among the Kirghiz and Turkmen in Mangyshlak]. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F.Devriyeva. 188 s.
- Kazakhtyn dasturly kiim-keshegi. Illustratsiyalangan gylmy katalog. [Illustrated scientific catalog]. (2009). Almaty: Oner. 344 b.
- Kazakhtyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataulardyn dasturly zhuiesy. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. (2017). Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya». T.3. 856 b.
- Kazakhtyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataulardyn dasturly zhuiesy. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. (2017). Almaty: TOO «Alem Damu Integrasiya». T.5. 848 b.
- Khludov N.G. (2003). Katalog proizvedeniy: zhivopis' i grafika. [Catalog of works: painting and graphics]. Almaty. 280 s.
- Kul'tura zhizneobespecheniya i etnos. Opyt etnokul'turologicheskogo issledovaniya (na materialakh armyanskoy sel'skoy kul'tury) [The experience of ethnocultural research (based on the materials of the Armenian rural culture)]. (1983). Otv. red. S.A. Arutyunov, E.S. Markaryan. Yerevan: ArmSSR. 319 s.

- Levshin A.I. (1996). Opisaniye kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey. [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty. 654 s.
- Margulan A.KH. (1986). Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo. [Kazakh folk applied art]. Almaty: Oner. T.1. 256 s.
- Vaynshteyn S.I. (1991). Mir kochevnikov Tsentral'noy Azii. [The world of the nomads of Central Asia] Moskva: Nauka. 296 s.
- Vostrov V.V. (1956). Kazakhi Dzhanybekskego rayona Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. [Kazakhs of the Dzhanybek district of the West Kazakhstan region] TIIAE. Alma-Ata. T.3. S. 21-30.
- Vostrov V.V. Kauanova KH.A. (1972). Material'naya kul'tura kazakhskogo naroda na sovremennom etape. [Material culture of the Kazakh people at the present stage]. Alma-Ata: Nauka. 272 s.
- Yegyzbayeva M. Kazakh halkynyn ul'tyik kiimy: erekshelykteri men ozgeryster. [National costume of the Kazakh people: features and changes] Otan tarikhy. №1 (73). 170-176 b.
- Yerofeyeva I.V. (2014). Epistol'yarnoye naslediyе kazakhskoy pravyyashchey elity 1675-1821gg. [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675-1821] Almaty: AO «ABDI Kompani». 696 s.
- Zakharova I.V., Khodzhayeva R.D. (1964). Kazakhskaya natsional'naya odezhda. [Kazakh national clothes]. Alma-Ata: Nauka. 178 s.
- Zhanibekov O. (1996). Kazakh kiimy. [Kazakh clothes]. Album. Almaty: Oner. 192 p.
- Zhanibekov U. (1990). Ekho... po sledam legendy o zolotoy dombre. [Echo ... in the footsteps of the legend of the golden dombra]. Alma-Ata: Oner. 304 s.
- Zhanibekov U.D. (1982). Kul'tura kazakhskogo remesla. [Culture of Kazakh craft]. Alma-Ata: Oner. 144 s.

IRSTI 03.41.91

<https://doi.org/10.26577/JH.2020.v99.i4.05>**B.S. Sizdikov^{1*}**, **K.M. Zhetibaev¹**, **A.A. Seraliyev²**¹ Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan² Otrar State Archaeological Reserve-Museum, Kazakhstan, Shaulyeldir

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

AN ASSESSMENT OF THE LAST BATTLE AXES CAPTURED FROM THE KURGANS OF SAUROMAT-SARMATS LOCATED IN THE WEST OF KAZAKHSTAN

In this study, the emergence of Sauromat-Sarmatian tribes who lived in the South Ural region in the Iron Age is researched. It is stated that from the bases of Sauromatian tribes that lived in the early Iron Age emerged the Sarmatian tribes in Mid Iron Age, i.e. the tribes in question are from the same root. Moreover, by proving through archaeological finds the existence of such tribes in the region, the axes that were uncovered from kurgans in the region are evaluated. Part of the finds from the Kurgan excavations which forms weapons, gives important information on the dating of the buried in the Kurgan and monitoring the spread of nomadic tribes' geography. Therefore, the chronological typology of the weapons uncovered from the kurgans found in Northern Black Sea, the North Caucasus and Russia territories was constructed by scientists, relative to this, the construction of chronological typology of the weapons of nomadic tribes found in west Kazakhstan is needed. Therefore, in this study we have addressed, based on the experience of previous researchers before us, considering the old and new information the typology of the uncovered axes from the Sauromat-Sarmatian kurgans is being constructed and its historical process is being considered.

Key words: Sauromat, Sarmat, South Ural, West Kazakhstan, kurgan, ax.

Б.С. Сиздиков^{1*}, К.М. Жетібаев¹, А.А. Сералиев²¹Қожа Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан, Түркістан қ.²Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі РМҚК, Қазақстан, Шәуілдір қ.

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Батыс Қазақстандағы Савромат-Сармат тайпаларының обаларынан табылған балталар

Бұл ғылыми мақалада Оңтүстік Орал аймағында Темір дәуірінде мекендеген Савромат-Сармат тайпаларының қалыптасу тарихы зерттелген. Ерте Темір дәуірінде аталмыш аймақта мекендеген Савромат тайпасының негізінде Орта Темір дәуірінде Сармат конфедерациясының құрылғандығы және олардың Савромат мәдениетін жалғастырғандығы, олардың түбі бір туыстас тайпалар болғандығы анықталды. Сонымен қатар, аталмыш тайпалардың Батыс Қазақстан территориясында мекендегендігін археологиялық заттай деректер арқылы дәлелдей отырып, аймақтағы обалардан табылған балталар зерттеліп, талдау жасалынған. Жерлеу орындардан табылған жәдігерлердің басым бөлігін құрайтын қару-жарақтар, обалардың немесе оба үйіндісі астындағы жерлеу орындардың хронологиясын анықтауда және көшпелі тайпалардың таралу аймағын анықтауда маңызды мәліметтер береді. Сол себепті, зерттеушілер Ресей территориясындағы, Солтүстік Кавказ және Солтүстік Қаратеңіз аймақтарындағы обалардан табылған қару-жарақтарды зерттеп, хронологиялық классификациясын жасаған. Өкінішке орай, Батыс Қазақстан территориясында мекендеген аталмыш тайпалардың қаруының бұл түрінің хронологиялық классификациясы жасалынбаған. Осы себептерге байланысты, бұл мақалада, бізден алдыңғы зерттеушілердің тәжірибесіне сүйене отырып, ескі және жаңа деректерді топтастырып, Батыс Қазақстан территориясындағы Савромат-Сармат тайпаларының обаларынан табылған балталардың хронологиялық классификациясы жасалынды және таралу аймағы анықталды.

Түйін сөздер: Савромат, Сармат, Оңтүстік Орал, Батыс Қазақстан, оба, балта.

Б.С. Сиздиков^{1*}, К.М. Жетибаев¹, А.А. Сералиев²

¹ Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Казахстан, г. Туркестан

² Отрарский государственный археологический музей-заповедник, Казахстан, г. Шаульдер
*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Находки боевых топоров из курганов Савромато-Сарматских племен в Западном Казахстане

В научной статье исследуется история сложения савромато-сарматских племен ранне-железного века в области Южного Урала. Определен исторический факт, что сарматская конфедерация сложилась в среднежелезном веке на базе савроматских племен, проживавших на этой территории в раннежелезном веке, и продолжила культуру савроматов, а также, что они являются родственными племенами. Кроме того, на основе археологических данных о проживании этих племен на территории Западного Казахстана, были изучены и проанализированы найденные в курганах топоры. Оружие, составляющее большинство артефактов, обнаруженных на захоронениях, дает важную информацию для определения хронологии курганов или подмогильников для выяснения факта расселения кочевых племен. По этой причине исследователи разработали хронологическую классификацию исследованных оружий, найденных в курганах России, Северного Кавказа и Северного Причерноморья. К сожалению, не разработана хронологическая классификация вида такого оружия племен, проживавших на территории Западного Казахстана. По этим причинам в данной статье на основе опыта предыдущих исследователей сгруппированы ранние и новые данные, разработана хронологическая классификация топоров, найденных в поселениях савромато-сарматских племен на территории Западного Казахстана, и определены территории расселения.

Ключевые слова: Савроматы, Сарматы, Южный Урал, Западный Казахстан, Курган, топор.

Introduction

Steppes of western Kazakhstan, a region where the earliest human traces is found, also constitutes an important part of Asia. In the east Aral Sea basin and Saryaka steppes, in the west Volga River, Ustyurt region in the south, and in the north Ilek River and the Ural Mountains are located. Due to the aqueous and green nature of the region, it has led to the emergence of many cultures throughout history. One of the cultures that also emerged from the region is the Sauromatian – Sarmatian culture.

Upon analyzing the written sources and archaeological finds, it is understood that Sauromat tribes emerged in 6th century BC in the South Ural region, and in 4th century AD the Sauromat tribes started to go on record as Sarmat tribes. This is why scientists say Sarmatian tribes emerged from the bases of Sauromat tribes (Smirnov, 1976: p.18; Durmuş, 2012: p.55). The reason is, the cultural process in the region continues without interruption from the 6th century BC to the 4th century AD and this information is supported by the weapons found from the tombs identified as kurgan.

The weapons that form part of the uncovered finds from the excavated Kurgans, plays an important role in determining the history of the buried, in the Kurgans. For this reason the chronological typology of weapons belonging to the Scythian, Sauromatian and Early Sarmatian periods

started as a result of research conducted by scientists A.İ. Melyukova (Melyukova, 1964: p.46-64), K.F. Smirnov (Smirno, 1961: p.9-31), A.M. Hazanov (Hazanov, 1971: p.5-24), V.N. Vasilev (Vasilev 2001: p.27-54), A.V. Simonenko (Simonenko, 2009: p.13-61) etc. Particularly, in the typology of weapons scientists have done was examined from the uncovered weapons from the nomadic tribes located in Northern Black Sea, the North Caucasus and the Russia territories. There is a lack of taking a chronological typology of such weapons of the nomads in Kazakhstan territories. Therefore, in this study we have addressed, based on the experience of the aforementioned researchers, taking the old and new information into consideration, the chronological typology of the uncovered war axes from the kurgans of Sauromat – Sarmat located in west Kazakhstan territories is carried out.

The Political History of Sauromat – Sarmat Tribes

As a results of the archaeological work done so far from the beginning of the 20th century, the Sarmatian tribes are known to have lived between the 6th century BC and 4th century AD to the east from the eastern Caspian Sea to the west Danube River in a wide geographical area. The first time the name Sauromat was stumbled upon in the written sources, that name was given to a tribe living in east of the Don

River, as for the subsequent appearance of the name Sarmat, it is understood that the name was given to a number of tribes in a wide spread geographical area (Durmuş, 2012: p.55). Information mentioned in written sources is also supported by archaeological data. In the archaeological data in 7th – 6th centuries in South Ural Region, taking into account a number of changes seen in Western Kazakhstan territory, reveals nomadic tribes forming a new culture lived. Changes in particular, in the uncovered finds from the kurgans and traditional burial is seen clearly.

There are two theories about the emergence of Sauromat among scientist. According to the first theory the Sauromat tribes is the continuation of Andronov in the Bronze Age and the tribes who lived in the Surabnaya culture i.e. it is known to be related to the people who lived in the Bronze Age (Smirnov, 1964: p.182-188). According to the second theory, the Sauromats emerged from nomadic people who went through assimilation with Scythian tribes, i.e. it is understood that there was a connection with the Scythians and Saka tribes (Grakov, 1954: p.14; Mişenko, 1882: p.477; Rostovtsev, 1918: p.33-34). In this study we have addressed in particular, that the tribes are the continuation of tribes that lived in Andronov and Surabnaya cultures in the Bronze Age and also to specify that they are relatives of Scythian tribes. The tribes that existed in the Bronze Age did not go anywhere when the Iron Age arrived, the most powerful tribes among them became the executive class and Scythian, and the neighboring countries began to mention Sauromat or Sarmat in the records and ancient writers work. Also, we have to know that the tribes living in the early periods in Central Asia were close to each other both in terms of genetics and ethnicity, and also in terms of culture.

There seems to be a change from archaeological research conducted in the South Urals at the end of the 5th century BC – the beginning of the 4th century AD. Particularly, the changes that was starting to be seen was perceived by scientist as a transition period from Sauromatian period to Sarmatian period. The reason was, from this period the kurgans stacks began to be covered with stones, catacombs, dromos and padboi type tombs began to be common, a large amount of wood was started to be used in the construction of tombs (Gusalov, 2004: p.14-15). In earlier periods, if the head of skeletons faced west, in this period skeleton heads started to face south. Mushroom head hilt or T-shaped started to look like crescent, railing butterfly or kidney-shaped swords and daggers started to look like straight swords and

daggers (Moskovka, 1963: p.6). Also, long triptych or hidden bronze sleeve arrowheads began to be common (Pşeniçnyuk, 1983: p.109). When we look at the ceramic instead of round-bottomed pots flat-bottomed pots began to be used and talc begin to appear in ceramics dough (Moskovka, 1963: p.6).

Keeping this information in mind, we can say from the foundation of the Sauromat to the early 4th century AD in the south of the Ural Mountains, the unity of many nomad tribes from the east was the cause of the emergence of Sarmatian culture and their gaining of considerable power in Central Asia (Smirnov, 1964, p.3). From this period, due to having substantial power, the Sarmatian confederation began to expand its territory westward. As a result of the campaign organized westward, they would put an end to the Scythian domination in the North Black Sea in 2nd century BC (Durmuş, 2012: p.103). Dating to the 2nd BC – AD 4th centuries from the South Ural to the North Black Sea region will be under the dominion of the Sarmat. At the end of the 3rd century the Hun troops from the east moved the Sarmatian tribes that existed in the South Urals westward and after this period the tribes in question could only keep the North Black Sea region under their dominion.

In the 3rd century AD it is understood that the Sarmats largely began to lose power. External factors played large role on the loss of their power this way. The struggle to retain the Greek colony cities on the northern coast of the Black Sea, attacks organized by the Daks and the Romans on the Northern Black Sea steppes (Durmuş, 2007: p.102), the attacks by the Goths going down from the Baltic coast was the cause of the weakening of the Sarmatian domination. But the most overwhelming blow to the Sarmatian tribes is understood to be by the Huns AD 375 and after this date, Sarmatian tribes are known to move westward in alliance with the Huns (Sinor, 2000: p.162).

The Uncovered War Axes of the Sauromat – Sarmatian Period from the West Kazakhstan stepe

In this study we have addressed, a total of 6 axes has been recovered from the Sauromat-Sarmat kurgans located in western Kazakhstan territory so far. The axes are evaluated under two main types, namely single and double-edged rim according to their stylistic differences. Among them is a double-edged axes which in itself is examined in four subtypes (Figure 1).

Balta Tipolojisi				
Çift Ağızlı Baltalar				Tek Ağızlı Baltalar
Bir Tarafı Kesici Diğer Tarafı Çekiç Baltalar		İki Tarafı Kesici Baltalar	Kovanlı Baltalar	Grifon Başlı Baltalar
A	B			
				
				

Figure 1 – Batı Kazakistan topraklarından ele geçen baltaların tipolojisi.

1. Type I Double Edged Axes

The type of axes that form this has one side sharp and the other side a hammer and in the middle part shaped round stem hole. These types of axe are divided into four subtypes according to their form differences and function.

1.1. Type I.I One Side Sharp Other Side Hammer Axes

The axes of this type were made one side a cutting and the other side a hammering function and a round stem hole in the middle part. These type of axes is divided into two subtypes in accordance to form differences.

1.1.1. Type I.I.I One Side Vertical Sharp axes

These types of axes are made of rectangular body, one side vertical sharp edge, and the other side is made of a vertical hammer and a round stem hole can be found in the middle.

One ax that exemplifies this type was made from bronze and was uncovered during the excavation of the 2nd kurgan of Caman – Kargala 2 tombs (Gusalov and Rodionov, 1986: p.12). Particularly, the ax is known to have been made by using casting technique.

1.1.2. Type I.I.II One Side sharp horizontal axes

These type of axes are made one side horizontally curved edge, and the other side blunt shaped hammer and a round stem hole in the middle section can be found.

One ax that is this type is made from iron and was uncovered during the excavation of the Kızılhüyük

grave and shrine (Samaşev, Ongar, Kiyasbek, Jetpisbay and Oralbay 2008, p.35). Particularly, when examined it is understood that this ax was made from metal casting technique.

1.2. Type I.II Bilateral Sharp Axes

These type of axes are made of two sides, sharp edges and a round stem hole in the middle section can be found. One edge of the sharp edges of this type of ax is made vertical and the other is made horizontal.

One ax that exemplifies this type was made from metal and was uncovered during the excavation of the no. 1 kurgan in Lebedevka 1 tombs (Bagrikov, 1967: p.4). When examined it is understood that this ax was made from metal casting technique.

1.3. Type I.III Sleeve Axes

The axes found in this type is made from sharp rectangular-bodied edge, downward extending round handle sleeve short rear section.

One ax that represents this type was made from metal and was uncovered during the archeologic excavation of the no. 2 kurgan in Lebedevka 1 tombs (Bagrikov, 1966: p.1-13). The ax in question is known to be made from metal casting technique.

1.4. Type I.IV Griffin Head Axes

The axes that make up this type has both of its sides in the form of a lethal animal head or lethal griffin head on one side and the other side a hammer or a sharp edge.

One ax that exemplifies this type was made from bronze and was uncovered during the excavation of

the no. 8 kurgan in Besoba tombs (Kadirbaev ve Kurmankulov, 1976: p.7-8). When the ax in question is examined, it is understood that it was made from bronze casting technique.

2. Type II Single Edge Axes

The axes found in this type has one side sharp edge and the middle section a round stem hole. This type of axes has its sharp edge vertical.

One ax that exemplifies this type was made from bronze and was uncovered during the excavation of the no. 2 kurgan in Lebedevka 1 tombs (Bagrikov, 1966: p.1-13). The ax in question is known to be made from metal casting technique.

Comparison and Dating

Type I.I like of axes with one side sharp and the other side hammer was uncovered from no. 3.5 and 468 kurgan located in the North Black Sea region, no. 448 kurgan in the Curokva village, no. 9 kurgan in the Prussiya, no. 12 kurgan in the Volkovski village (Melyukova 1964, p.66), In the North Caucasus from the Karrassko kurgan, from the Lugovo kurgan (Krupnov, 1960: p.104), uncovered from no. 4 tombs in Industriya tombs (Vinogradov, Dudarev, Runić, 1980: p.197). A.İ. Melyukova, these types of axes uncovered from the kurgans located in North Black Sea region is dated 6th – 3rd centuries BC (Melyukova 1964, p.67-68). For E.İ. Krupnov was uncovered in Northern Caucasus region 6th – 5th centuries BC (Krupnov, 1960: p.104). The no. 2 kurgan in Caman – Kargala 2 tombs located in western Kazakhstan (Gusalov vd., 1986: p.12) and the axes uncovered from Kızılhüyük grave and shrine is dated 2nd century BC (Samaşev vd. 2008: p.35) (Map 1).

The aim of this study we have addressed, when the historical process and expansion area of the one side sharp and the other side hammer ax is analyzed, these types of axes started to be seen in the Northern Black Sea and Northern Caucasus from 6th century BC, in the Southern Ural region it was in Mid Sarmatian period, so it known that it was started to be used since 2nd century BC.

Type I.II both sides sharp axes- its oldest example was uncovered from the tombs and metal beds of the Maikop cultures in the 4 – 3 thousands BC (Yanina, 2006: p.185). The likes of these axes Starşaya Mogila, Popovka, Veremevka, Pekari, Ositnyaşka ve Chastih kurgans found in the North Black Sea region (Melyukova, 1964: p.66), in the Northern Caucasus it was uncovered from the Koban kurgans (Korolkova, 2003: p.42). A.İ. Melyukova the types of axes uncovered from the kurgans in the North Black Sea region is dated 6-4th centuries

BC (Melyukova, 1964: p.66). The type of axes uncovered from no. 1 kurgan in the Lebedevka 1 tombs in western Kazakhstan is dated 5-3rd centuries BC (Bagrikov, 1967: s.4) (Map 1).

When the historical process and expansion area of the both sides sharp axes is considered, it is understood that these types of axes appeared and started to be used in the North Caucasus, Southern Ural and North Black Sea regions in 6-3rd century BC.

Type I.III the first examples of the sleeve axes was started to be seen from the Fedorovka tombs in the late Bronze Age (Yanina, 2006: p.238-239). The likes of these axes was uncovered from the Türkisib and Novoaleksev tombs located in the Yedisu region (Akişev ve Kuşaeve, 1963: p.107-108), in the Ural region from the Ufa state in Russia (Melyukova 1964, p.113), in the Northern Caucasus region from kurgan no. 50 in the Kuban tombs (Anfimov, 1975: s.41-42), in the North Black Sea from the Neapol kurgan (Puzdrovskii, 2007: p.296). Further, the both sides piercing, one side piercing and the other sleeve hammer axes can be seen from the kurgans of the late Bronze and early Iron Age in the Altay, Tuva and Siberian regions. Aside from these, the each of the sleeve axes uncovered from the Anatolian region is being exhibited in Imirler, Muş and Istanbul museums (San, 2000: p.15) (Map 1).

K.A. Akişev and G.A. Kuşaeve the ax uncovered from Türkisib tombs in Yedisu is dated 8-7th centuries BC, and the ax from Novoaleksev tombs is dated 6-4th centuries BC (Akişev vd., 1963: p.106). N.V. Anfimov and E.İ. Krupnov these type of axes uncovered from the North Caucasus region is dated 8-7th centuries BC (Anfimov, 1975: p.41-42). A.İ. Melyukova the axes closest to these are dated 4-3rd centuries BC in the North Black Sea region (Melyukova 1964: p.68). The uncovered axes from Western Kazakhstan steppes where kurgan no. 2 in the Lebedevka 1 tombs is dated 4-3rd centuries (Bagrikov, 1966: p.1-13).

In this study we have addressed, it is understood that the sleeve axes were started to be used by nomadic tribes living in Tuva, Siberian, Altay, Yedisu, South Ural, North Caucasus and the North Black Sea regions from the late Bronze Age. Later on, the results of the expedition organized by the Scythians on Asia is known to have spread throughout Anatolia.

Type I.IV the like of the griffin head axes were uncovered from Zaporozje tombs kurgan no. 25, Aksutinets kurgan no. 15, Kığkas, Ostriy, Romen, Yarmolinsi, Pastir kurgans (İlinskaya, 1961: p.44-46). V.A. İlinskaya axes uncovered from the above mentioned kurgans are dated between 6-4th centuries

BC (İlinskaya, 1961: p.52). The type of ax uncovered from kurgan no. 8 in Besoba tombs located in the West of Kazakhstan is dated 6-5th centuries BC (Kadirbaev vd., 1976: p.7-8). In this study we have addressed, due to the small number of the griffin head axes found in the Sauromat-Sarmatian kurgans, these types of axes are ceremonial i.e. it is carried by leaders and important people (Map 1).

Type II the earliest example one edged axes were uncovered from the tombs and metal beds of the maykop cultures in 4-3 thousand years BC (Yanina, 2006: p.183-189). The likes of these types of axes were uncovered from kurgan no. 2 in Meçetsay tombs located in Southern Ural region (Smirnov, 1975: p.85-87), in the North Caucasus region kurgan no. 34 in Staniçno tombs (Vinogradov v.d, 1980: p.188), in the North Black Sea region Luki kurgan, Popovka kurgan (İlinskaya, 1968: p.92-93) (Map 1).

V.A. İlinskaya these types of axes were uncovered from the North Black Sea is dated 7 century BC (İlinskaya, 1968: p.92). K.F. Smirnov the ax is known to have been uncovered from kurgan no. 2 in Meçetsay tombs 3-2nd centuries BC located in the Southern Ural regions (Smirnov, 1975: p.91). As for the type of ax uncovered from the kurgan no.2 in the Lebedevka 1 tombs, it is dated 4-3rd centuries BC (Bagrikov, 1966: p.1-13).

As a result of the investigation we carried out over a single edged axes, these type axes were understood to have been used initially on the metal beds by the maykop cultures in the North Caucasus region 4-3 thousand years BC, and subsequently by the nomadic tribes in the North Black sea and South Ural regions.

Conclusion

In conclusion, we can say that 6th century BC – 4th century BC the nomadic tribes known as the Sauromat – Sarmat tribes lived in a wide geographical area from South Ural region in the east to the Karpat Mountain. Furthermore, we would like to state that the tribes close to each other in terms of genetics, ethnicity and culture, they were recorded as Sauromat in the Early Iron Age, and from the Mid Iron age the tribes living in the region in question were recorded as Sarmat. The first time the name Sauromat was stumbled upon in the written sources, that name was given to a tribe living in east of the Don River, as for the name Sarmat, its subsequent appearance, the name was given to a number of tribes in a wide spread geographical area, this supports our view.

In this study we addressed, it has been determined that 4 of the axes of a total of 6 axes which were uncovered from the kurgans of the Sauromat-Sarmats were made from metal and the remaining 2 were from bronze. Also, because there are few of such weapons found in the kurgans located in the region in question, it is understood that this weapon was not commonly used by the nomadic tribes living in the region. Whereas it was commonly used by the tribes living in the North Black Sea there. The reason is, from the kurgans in the North Black Sea region two or three pieces of the war axes were uncovered. The griffin head axes uncovered from the Sauromat-Sarmat kurgans were ceremonial axes, i.e. these axes were used by important figures or leaders of the community.

Map 1 – Propagation of axes by type.

References

- Akişev K.A., Kuşayev G.A. (1963). *Drevnyaya Kultura Sakov i Usunei Dolinni Reki Ili* [Ancient Culture of Saks and Usuns of the Ili River Valley]. Alma – Ata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoi SSR.
- Anfimov N.V. (1975). *Novii Pamyatnik Drevnemeotskoi Kulturi* [New Monument of Old Russian Culture]. Skifskii Mir. Kiev: İzdatelstvo Naukova Dumka.
- Bagrikov G.İ. (1966). *İnformasiya ob arheologičeskoj praktike studentov Uralskogo pedagogičeskogo instituta* [Information about the archaeological practice of students of the Ural Pedagogical Institute]. Arhiv Institut Arheologiya Kazahstana, Delo №1014, pp. 1-13.
- Bagrikov G.İ. (1967). *İnformasiya ob arheologičeskoj praktike studentov Uralskogo pedagogičeskogo instituta* [Information about the archaeological practice of students of the Ural Pedagogical Institute]. Arhiv Institut Arheologiya Kazahstana, Delo №1051, pp. 4.
- Brezezinski R., Mielczarek M. (2002). *The Sarmatians B.C. 600-AD 450*, Oxford: Osprey Publishing Ltd.
- Durmuş İ. (2012). *Sarmatlar*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Grakov B.N. (1954). *Kamenskoe Gorodişje na Dnepre* [Kamenskoe settlement on the Dnieper]. *Materyalii i issledovaniya pa arheologii SSSR*, №36, pp. 14.
- Gusalov S., Rodionov V. (1986). *Očet ob arheologičeskikh razvedkah i raskopkah v Aktyubinskoi oblasti letom 1985 godah* [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer of 1985]. Arhiv Sentralni Muzej Aktobe, Delo № ne pokazano, pp. 12.
- Gusalov S.Yu. (2004). *Drevniye Kočevniki Yucnovo Priuralya VII – I vv. do.n.e.* [Ancient nomads of the Southern Urals VII-I century. BC.]. Uralsk.
- Hazanov A.M. (1971). *Očerki vaennogo dela sarmatov* [Essays on the military affairs of the Sarmatians]. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- İlinskaya V.A. (1961). *Skifski Sokiri* [Scythian Sokiri]. *Arheolohiya*. Tom XIII. Kiev: Vidavnistvo Akademii Nauk Ukrainskoi RSR.
- İlinskaya V.A. (1968). *Skifi Dneprovskogo Lesostepnogo Levobrecya* [Scythians of the Dnieper Forest-Steppe Left Bank]. Kiev: İzdatelstvo Naukova Dumka.
- Kadırbayev M.K., Stepnova İ.N. (1976). *Kratkii Otčet. O rezultatakh sovmeštikh arheologičeskikh issledovanii v Aktyubinskoy oblasti Aktyubinskogo oblostnogo istoriko – kraevedčeskogo muzeya i instituta istorii i arheologii AN Kazakhskoy SSR, letom 1976 goda*. Arhiv Sentralni Muzej Aktobe, Delo № ne pokazano, pp. 7-8.
- Korolkova E.F. (2003). *Filippovskie Kurgani i Zvermi Stil* [Filippovsky burial mounds and animal style]. *Zolotie Oleni Evrazii*. Sankt – Peterburg: İzdatelstvo Slaviya.
- Krupnov E.İ. (1960). *Drevnyaya İstoriya Severnogo Kafkaza* [Ancient history of the North Caucasus]. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Melyukova A. İ. (1964). *Voorucenie Skifov* [Arming the Scythians]. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Mişenko F.G. (1882). *K voprosu ob etnografii Gerodotovoı Skifii (po povodu knigi E. Bonnelya)* [On the ethnography of Herodotus Scythia], *Universitrtskie izvestiya*, 11, pp. 477.
- Moşkova M.G. (1963) *Pamayatniki Prohorovski Kulturni* [Monuments Prokhorovsky Kultury]. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Pşeniçnyuk A.H. (1983). *Kultura Rannih Kočevnikov Yucnogo Urala* [The culture of the early nomads of the Southern Urals]. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Puzdrovskii A.E. (2007). *Krimsaya Skifiya II v. do n.e. – III v. n.e. Pogrebalnie Pamyatniki* [Crimean Scythia II century. BC. – III century. AD burial monuments]. Simferopol: İzdatelstvo Biznes – İnfom.
- Rostovsev M.İ. (1918). *Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii* [Hellenism and Iranism in the South of Russia]. Praga.
- Samaşev Z.S., Ongar A., Kiyasbek G., Jetpisbai N., Oralbai E. (2008). *Batis Kazakıstan arheologiyalik ekspeditsiyası Kızılıuk otryadının 2007 jilgi Memlekettik orta merzimdi “Madeni Mura” bagdarlaması “Kızılıuk” bölimi ayasında atkarılğan jumistarının Esebi*. Arhiv Institut Arheologiya Kazahstana, Delo №2826, pp. 35.
- San O. (2000). *Bazı Bulgular Işığında Anadolu’da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler*. *Belleten*, №239, pp. 1-22.
- Smor D.D. (2000). *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Simonenko A.V. (2009). *Sarmatskie vasadniki Severnogo Priçernomorya* [Sarmatian horsemen of the Northern Black Sea region]. Sankt – Peterburg: Fakultet filologi i iskusstv SPbGU.
- Smirnov K.F. (1961). *Voorucenie savromatov* [Armament of the Savromats]. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Smirnov K.F. (1964). *Savromati* [Sauromats]. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Smirnov K.F. (1975). *Sarmati na İleke* [Sarmatians on Ilek]. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Smirnov K.F. (1976). *“Savromati” i “Sarmati”* [“Savromati” and “Sarmati”]. *Etnokulturnie svyazi naseleniya Urala i Povolciya s Sibiryu, Srednei Aziei i Kazahstanom v epohu celeza*. Ufa.
- Vasilev V.N. (2001). *Voorujenie i voennoe delo kočevnikov Yujnogo Urala v VI – II vv. do našei eri* [Armament and military affairs of the nomads of the Southern Urals]. Ufa: Gulem.
- Vinogradov V.B., Dudarev S.L., Runiç A.P. (1980). *Kimmeriisko-Kafkazskie Svyazi. Skifiya i Kafkaz* [Cimmerian-Kafkaz connections. Scythia and the Caucasus]. Kiev: İzdatelstvo Naukova Dumka.
- Yanina V.L. (2006). *Arheologiya* [Archeology]. Moskva: İzdatelstvo Moskovskovo Universiteta.

G. Khabizhanova* , G. Mensitova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: gulnara02011966@mail.ru

THE ROLE OF MIGRATIONS IN THE ETHNOHISTORICAL PROCESSES OF CENTRAL ASIA (the early middle ages)

The major objective of this article is to analyze the migrations of nomadic tribes, which led to a number of transformational changes in the territory of Central Asia in the early Middle Ages. The methods used in the work are structural-functional, comparative-historical, systematization and generalization.

The migrations of tribes in the Medieval Period are one of the core issues of research in historical science today. The influence of this phenomena on ethnic processes can be barely reevaluated. The study of the migrations of nomadic tribes makes it possible to determine the origins of ethno-glottal-cultural genesis, many political, economic and social events of medieval history. The ethno-historical characteristics of the migration processes which took place among the Turkic tribes of the Middle Ages contributed to the advancement of a number of hypotheses regarding the time of their appearance on the territory of Kazakhstan. Data from historical sources, also the research by scientists, allowed the authors to trace the history of some Kazakh tribes to the early stages of the beginning of the Turkic ethnic community.

The conclusion of the study is migratory movements of tribes were a frequent phenomenon during the period being studied, which began with the collapse of state formations. They were formed on the basis of the effect of inner and outer factors associated with climatic, economic, demographic and political changes. In this regard, it can also be argued that the large movements of medieval tribes played the role of locomotives in the history of peoples.

Key words: migration, ethnic processes, Turkic tribes, ethnonym, Central Asia.

Г. Хабижанова*, Г. Менситова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gulnara02011966@mail.ru

Орталық Азияның этноисторикалық үдерістеріндегі көші-қонның рөлі (ерте орта ғасыр)

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – Орталық Азияның аумағында бірқатар трансформациялық өзгерістерге соқтырған көшпелі тайпалардың ерте орта ғасырлардағы көші-қон мәселесін қарастыру. Мақалада қолданылған негізгі әдістер құрылымдық-функционалдық, салыстырмалы-историкалық, жүйелеу және жалпылау болып табылады.

Орта ғасырлардағы тайпалардың қозғалысы қазіргі кезде тарих ғылымындағы зерттеулердің басты мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл құбылыстың этникалық процестерге әсерін бағалау мүмкін емес. Көшпелі тайпалардың көші-қон процесін зерттеу этно-глотто-мәдени генезис, ортағасырлық тарихтың көптеген саяси, экономикалық және әлеуметтік оқиғаларының бастауларын анықтауға мүмкіндік береді. Орта ғасырлардағы түркі тайпалары арасында орын алған көші-қон процестерінің этно-историкалық сипаттамасы олардың Қазақстан аумағында пайда болу уақытына қатысты бірқатар болжамдардың алға жылжуына ықпал етті. Тарихи дереккөздерден алынған мәліметтер, сондай-ақ ғалымдардың зерттеулері авторларға кейбір қазақ тайпаларының тарихын түркі этникалық қауымдастығы қалыптасуының алғашқы кезеңдеріне дейін жүргізуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің нәтижесінде мемлекеттік құрылымдардың күйреуінен басталған тайпалардың көші-қон қозғалыстары зерттеліп отырған кезеңде жиі орын алды деген қорытынды жасалды. Олар климаттық, экономикалық, демографиялық және саяси өзгерістерге байланысты ішкі және сыртқы факторлардың әсері негізінде қалыптасты. Осыған байланысты ортағасырлық тайпалардың ірі қозғалыстары халықтар тарихында локомотив рөлін атқарды деп те айтуға болады.

Түйін сөздер: көші-қон, этникалық үдерістер, түркі тайпалары, этноним, Орталық Азия.

Г. Хабижанова*, Г. Менситова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: gulnara02011966@mail.ru

Роль миграций в этноисторических процессах Центральной Азии (раннее средневековье)

Главной целью данной статьи является рассмотрение миграций кочевых племен, приведших к ряду трансформационных изменений на территории Центральной Азии в раннее средневековье. Основные методы, используемые в работе, это структурно-функциональный, сравнительно-исторический методы, систематизирование и обобщение.

Передвижения племен в средние века являются на сегодняшний день одной из центральных проблем исследований исторической науки. Влияние этого явления на этнические процессы трудно переоценить. Изучение миграций кочевых племен позволяет определить истоки этноглобтокультурогенеза, многих политико-экономических и социальных событий средневековой истории. Этноисторическая характеристика миграционных процессов, происходивших в среде тюркских племен средневековья, способствовала выдвигению ряда гипотез относительно времени появления их на территории Казахстана. Сведения письменных источников, а также труды исследователей позволили авторам путем реконструкции истории некоторых казахских племен возвести их к ранним этапам формирования тюркской этнической общности.

Результатом исследования стало заключение о том, что миграционные движения племен, начавшиеся с распадом государственных образований, были частым явлением в исследуемый период. Они формировались на основе воздействия внутренних и внешних факторов, связанных с климатическими, экономическими, демографическими и политическими изменениями. В этой связи можно также утверждать, что крупные перемещения средневековых племен играли роль локомотивов в истории народов.

Ключевые слова: миграция, этнические процессы, тюркские племена, этноним, Центральная Азия.

Introduction

The study of the history of ethnic, socio-economic and political transformations concerning the Middle Ages is connected with one of the highly relevant phenomena of this period as migration. The issue of periodic mass relocations of Eurasian nomads over vast distances is one of the problems of Nomadology that does not lose relevance. Scientists during the examining the causes and consequences of migration movements in the Early Middle Ages tried to find out answers to the following questions: was the migration a figment of imagination of medieval authors? Because many authors of the Middle Ages, due to the limited means of communication, exaggerated some information coming from afar. Then how can we explain the structural alterations that have occurred in medieval communities under the influence of wars, famine, epidemics, natural disasters and many other external and internal factors. This is especially true for the problems of ethnoso- cial and ethnopolitical history.

At one time, the study of migration processes contributed to the emergence of the theory of “cultural circles” within the framework of diffusionism, which still finds its followers. In the modern age, many concepts about the origin of some peoples

have begun to be revised. For example, while recently the Mongol ethnicity of the main ethnic core of the Buryat people has been claimed, scientific studies that affirm the Turkic origin of these ethnic elements have recently become more frequent. The researchers cited the data of archaeological excavations, which testify to the existence of direct links between the proto-Buryats and the ancient Turkic tribes, whose genealogy date from the era of Kurumchin culture. In this regard, it is hypothesized that two main components of Turkic origin participated in the ethnogenesis of the Buryats – the Teles, which the worship of the swan, and the Oghuz, which considered a bull as their totem.

As a result of such conclusions, there is a rethinking of ethnic movements of local significance, which in turn were the result of even more extensive in scale and consequences of movements of the tribes of Central Asia, which are reported by the writers of the Muslim Middle Ages. In this regard, the period leading up to the Mongol conquest presents many facts that allow us to understand the significance of medieval migrations. In any way, it is intolerable to disclaim the prevalence of such a phenomenon as medieval migrations, and the facts of the displacement of large masses of the population were comparable to the real catastrophe.

Migration processes of the nomadic tribes in the pre-Mongolian period

The problem of migration in the study of ethnosocial communities at the ethnic and ethno-state levels is extremely multifaceted and diverse. Attention to migration is evident in literally all aspects of the history of different regions of Central Asia, where medieval migrations are associated with ethnohistorical processes. One of the major issues in the study of migration as a spatial, geo-ethnic and geopolitical history is the causes of migration. This problem of the highest level of complexity has repeatedly created the ground for pseudo-discoveries and speculations, mainly concerning the cyclicity of historical periods, more often on a planetary or Eurasian scale, less often local. Researchers offer very interesting interpretations of the reasons for migration in the Middle Ages. In this respect, the work of the Western anthropologist T. Barfield, in which among the reasons that caused migration movements, points to the pressure of external factors, namely the dependence of Central Asian nomads on a prosperous China. He concluded that the formation and fall of the empire both for China and for the nomads had the same cyclical character (Barfield, 2009).

The same reason for the migrations was supported by his predecessor O. Lattimore, who linked the main reason for the cyclic migration of nomads with negative changes in the nomadic society. As a result, the nomads had a need to find new lands more suitable for cattle breeding (Lattimore, 1962).

Researcher L.N. Gumilev proposed his concept of the reasons for the migrations of nomads in the Eurasian space. He noticed that the migrations were associated with periodic meridional shifts from west to east of anticyclones. Such alterations, leading to moistening of the steppe and, accordingly, to an increase in the grass cover, a number of livestock population, were an important reason for the increase in the mobility of nomadic tribes. However, one should take into account the fact that L.N. Gumilev, did not consider the deterioration of the climate in the steppe an essential condition for the mass migrations of nomads. He noted that the invasions of China and a number of other countries were made not by crowds of starving nomads who were looking for refuge, but by disciplined and trained groups. Suchlike incursions could take place only under conditions of humidification of the steppe zone. And the drying up became the reason not for military incursions, but for the eviction of

small groups of nomads who settled on the steppe outskirts. Put in other words, L.N. Gumilev made a difference between two types of movement of nomads to the west (occupation and resettlement), correlating them with the moisture and drying up of the Steppe zone (Gumilev, 1990).

The sinologist, Ildiko Ecsedy, noted that the nomadic economy was not able to meet the needs of its society, which forced nomads to go into predatory wars. The researcher also noted that nomads never left their lands intentionally, unless there was a specific reason for doing so. In her opinion, the nomads left their lands only if they were forced out by another powerful tribe (Ecsedy, 1968).

The assessments of the causes of migration available in historiography were attempted to be summarized by N.N. Kradin: 1) various global climatic changes (this version was supported by L.N. Gumilev, A. Toynbee); 2) the greedy and warlike nature of the nomads; 3) overpopulation in the steppe; 4) the class struggle or the growth of productive forces; 5) the need for the development of a cattle-breeding economy by raiding agricultural societies; 6) refusal of the sedentary population to trade with nomadic neighbors; 7) personal initiative of the leaders of nomadic tribes; 8) ethno-integrating impulses ("passionarity"). Most of these factors had their own rational aspects. However, the significance of some of them turned out to be grossly exaggerated. For example, paleographic data do not confirm the facts of the coincidence of severe climate change, with the heyday or disintegration of nomadic empires. The class struggle as one of the reasons also has not been confirmed. And the demographic factor is still not fully understood by scientists (Kradin, 2001).

A.M. Khazanov proposed his own classification of forms of nomadic cattle breeding, namely: 1) absolute mobility of the entire population without fixed routes; 2) the mobility of the entire population with relatively unstable routes and without permanent winter roads; 3) the mobility of the entire population with fixed routes and permanent winter roads and the absence of agriculture (Sarmatians, modern Kalmyks and part of the Kazakhs); 4) the mobility of the entire population in spring, summer and autumn with wintering in permanent settlements (a form of nomadism, characterized by the predominance of cattle breeding with the auxiliary role of agriculture); 5) the mobility of the population in a certain part of the year, while the rest of the time it leads a sedentary life (semi-nomadism), which allows us to consider the mass migration of nomads as the initial of the five stages

of the nomadic way of life and, in particular, the nomadic economy (Khazanov, 1984).

W. Pohl in his study, among the reasons that caused migration movements, names such a simple reason as calling for help from more distant peoples in the struggle against neighbors (Pohl, 2002). The resettlement of the Magyars to the Carpathian region is mentioned as an example. A similar situation can be traced in the case of the Karakhanids, who called for help from the Khitan in the fight against the Karluks and came under their influence in connection with the resettlement of the mass of Khitan tribes here. It is also a textbook example of the relationship between the Ghaznavids and the Oghuz. The geopolitical factor cannot be ruled out – the Eurasian steppes played the role of transit territories not only politically, but also culturally. This is confirmed by the entire history of the Middle Ages.

The study of migration processes, and also the study of the long-standing ethnogenetic ties of the Turkic peoples, inevitably raised the question of the time of the appearance of Turkic elements in the west and south-west of Central Asia. For example, in Maverannahr – long before the Mongol invasion of Central Asia. One of the important issues was the time of the appearance of Mongolian ethnic elements in the Aral Sea region.

Soviet scientist S.P. Tolstov expressed an interesting hypothesis about the Mongolian origin of some tribes in the Oghuz confederation of the XI century, the appearance of which he dated to the VI century AD. The orientalist A. Yakubovsky wrote about the migration wave that began with the movement of the Kipchaks and Oghuzes. He considered as one of the subsequences of migrations in the Turkic period, the establishment of Sogdian colonies in the steppe regions, which contributed to the penetration of the agricultural population into the cattle-breeding space. As result, the intensification of interaction between the two economies of Central Asia marked the beginning of internal transformational changes in the social and ethnic environment.

The period of the genesis of the Turkic tribes should be characterized by the following general features: the duration of ethnic processes; participation of the same ethnic components in different proportions in the formation of the Turkic ethnic groups. The creation of tribes underwent numerous processes of assimilation, fusion, mixing of individual Turkic-speaking elements with each other, and these phenomena took a long significant period of time. The main hypotheses expressed

in this regard are based on the sociocultural and ethnopolitical contacts of tribes with each other that took place during the migration.

In scientific historiography, hypotheses were expressed about the beginning of the genesis of the Kazakh tribes in the period preceding the Mongol conquest. For example, about the Kazakh tribe Argyn (ethnic components of this tribe are the Basmyl, the Argu). Characterizing the existing ethnic relationships of some Kyrgyz tribes of the Ichkilik unification with the tribes of the Western Turkic confederation (the Kesek, the Argu (influence of the Sogdians), the Oghuz), the Kyrgyz researcher T. Akerov noted the fact that the Oghuzes formed a new possession of Argu in the Tien Shan, together with the Altaian tribes, during their migration to the west in the VIII-X centuries. (Akerov, 2005: 157).

The starting point of the discussion about the origin of some Turkic tribes was the question of the migration of nomads in the western direction at the end of the X – first half of the XI century, which originated as a result of the creation of the Khitan empire of Liao in North China and Mongolia. S.M. Akhinzhanov connected the transfer of winter nomadic places from the Semirechye to the lower Syr Darya with this migration. The Karluks in the Semirechye have been located since the VIII century, according to the scientist, their contact was inevitable with the Kipchaks. This data gave rise to the reconstruction of the early periods in the processes of ethnogenesis of some tribes, whose names become known at a later time. Interesting opinions were expressed in the scientific literature on the ethnicity of some Uzbek tribes. We are talking about the Lokai tribe. Researchers I.P. Magidovich, M.E. Mason noted the connection between the Lokais and the Karluks, and through them with the Kazakh tribe Argyn. B. Karmysheva noted the connection between the Lokais and the Karluks and asserted the obvious ethnogenetic kinship of the Lokai with the Argyns. Hypotheses about an even earlier (than in the Mongolian period) appearance in the west of some famous tribes have been developed in modern scientific literature. The Kyrgyz researcher T. Akerov investigated the ethnogenetic ties of the Kyrgyz with the Turkic Lakai tribes through reconstruction, made the following conclusion that both Lakai and some Kyrgyz clans are related to the ancient people of Central Asia, the Alakchins. The Altai groups of ancient Lakays in the Karluk Union were represented by the Alka-Bulaks, the Kimaks had Lanikaz (according to Gardizi), and the Zhalairs had Nilkans. Thanks to this information, it is possible to explain the appearance of some Turkic-speaking and even

Mongol tribes in the territory of Central Asia in the pre-Mongol time. (Akerov, 2005). According to the source “Hudud al-Alam”, the territory of the Karluk settlement included the basins of the Talas, Chu, or Ili rivers and reached the Syr Darya in the middle of the X century (Iz vlecheniya..., 1939: 211). The Karluks apparently dominated the Tuhsi, the Argu, and the Yagma tribes at that time. However, their power was largely nominal. Ibn Haukal (X century) claimed that Islamized Karluks and Guzes visited a mosque in the city of Syutkend, located west of the Shash River (Istoriya..., 2010). Very often tied the name of the Tuhsi with the Chigil. Thus, Mahmud al-Kashgari wrote about the Tuhsi that it is the name of a Turkic tribe living in Qayas – the country of the Tuhsi and Zhiqil (Mahmud al-Kashgari, 2005: 397, 869). According to sources about the Kai and the Kun tribes, as well as about the “Marka” people, S. Tolstov made a conclusion about the possible appearance of Mongol elements in the Aral Sea in the VI century. S. Tolstov argued that the presence of Mongolian ethnic elements in the composition of the Oguz tribes in the VI century explains the presence of Mongolian components in the composition of the Turkic-Mongol tribes (Tolstov, 1947). This fact is also related to the fact that after the collapse of the Uyghur Khaganate or the Khitan state of Liao, some Mongol tribes were included in the Jalair. The same clear picture of ethnic changes among the Turkic tribes on the territory of the Central Asian region during the emergence of the Khitan state (X century) was presented in her scientific monograph by L.L. Viktorova. So, studying the problem of the origin of the Mongol tribes, she noted that the dominant position of some Mongol tribes was associated with the fall of the Uyghur Khaganate (840) during the invasion of the Kyrgyz. Due to the migration of the Uyghurs to the territory of East Turkestan, the population of Turkic origin in the Eurasian space has sharply decreased. As a result of the shift of the centers of ethnic processes to the territory of Central Asia, many descendants of ancient Turkic tribes in the Mongolian steppe found themselves outside the main line of development of Turkic-speaking peoples (Viktorova, 1980). It should be noted that some Turkic tribes, such as the Jalair were involved in the processes of integration and mixing with the tribes of Mongolian origin, remaining on their ancient territory, which, of course, affected their ethnic appearance. These hypotheses were based on the facts of migrations of medieval tribes, described in written sources.

The famous scientist N. Aristov wrote that in the XI century there was a struggle for territory along

the lower and middle reaches of the Volga River, which is the birthplace of the Khazar Khaganate. The Khazar Khaganate skillfully exploited the internecine enmity between the Turkic tribes that came from the east, and therefore they managed to maintain their power in the region. Subsequently, this led to the fact that the Pechenegs were able to oust the Magyars to the west. However, then, the Pechenegs themselves were ousted beyond the Don by the Tork tribes (meaning the Turgeshes) and the Guzes (the Kipchak and Kangles tribes, who later came to be called the Polovtsy or Cumans). After the settlement of the Polovtsy along the Danube, the resettlement of the Turks to the territory of southern Russia stopped. It has been linked to the fact that some tribes of the Kipchaks and Kangles, in search of a better life, entered the ranks of the Seljuk army, which subjugated Egypt, Iran and Asia Minor in the XI-XII centuries (Aristov, 1897). According to Ibn Fadlan, who made a famous trip to Volga Bulgaria in the X century, the Oghuz were in hostile relations with the Khazars (Kovalevsky, 1956). A lot of written data confirm the fact of the transition of political hegemony from the Oghuzes to the Kipchaks in the steppes of Western Kazakhstan in the XI century. But this event was preceded by a long history of contacts between the Kimaks and the Oghuz, whose Alliance ensured their victory over the Pecheneg tribes. The Oghuz nomads lived side by side with the Kimaks. The close interaction of the tribes is evidenced by the presence of Oghuz tribal names Eymur and Bayandur in the Kimak tribal association. As for the Oghuz, their participation in the ethnogenesis of Kazakh tribes is not in doubt among researchers. Their settlement on the territory of Western Kazakhstan is reflected in the toponyms preserved here. Thus, according to S. Azhigali, the name of Shagray plateau belongs to the Oghuzes, while he is also noted that the uranium of the Kazakh tribe of the Sherkesh of the Junior zhuz is Shagray. He claimed that this Shagray tribe, or a certain part of it, most likely occupied the territory in the Middle Volga region, this is approximately the territory of the north-west of the Aral-Caspian region. He also cited information that in the 30s of the XVII century A. Olearius wrote about the Chagra River, which join the Volga river lower Syzran (Azhigali, 2001). Researchers traced the further connection of the Sherkesh tribe with the Oghuzes through the Turkic tribe of Jagra (Shagra) of the VIII-X centuries, which later became part of the Oghuz Confederation. P. Golden, exploring the tribal names of Kumans, Kipchaks and Kankalis noted that the tribe Chograt (Charak) made a good figure in the

history of Khwarazm and part of them entered the Kankalis sub configuration (Golden, 2006).

Proceeding from this assumption, we can fully agree with the opinion that by the X century the region of the North-Eastern Caspian Sea was the habitat of Turkic-speaking tribes. The Oghuz component played a prominent role in ethnic processes, which became “a link in the merging of ancient (“Massagets”) and new (Turkic) cultural and ideological traditions in the Aral-Caspian region”. It should be noted that the data of written sources are confirmed in both archaeological research and oral nomadic tradition. The period of the XI and XIII centuries was characterized here by large migration movements of tribes and was reflected in the oral folk art – the epic of Koblandy and a special architectural tradition in the form of a memorial sculpture of a rounded form, which consisted of statues of sheeps, mouflons in memory of the eminent figures of the time (Azhigali, 2001).

A special place in the study of migration processes in the Great Steppe of the XI century is occupied by the problems of the formation of the state Qara Khitai and the Kipchak confederation of tribes. Medieval sources, which mentioned the names of tribes that participated in migration movements, contributed to the advancement of a number of new hypotheses. According to this information, researchers were able to reconstruct the early history of some tribes, the names of which have preserved to this day. So, at one time, researchers promoted the idea of the presence of some tribes in the migratory movement of the Khitan to the west, which later became part of the Cumans (Pikov, 1989). Even G. E. Grumm-Grzhimailo, believed that the tribe of the “Marka”, who participated in the Khitan movement, and which the Magyars in their chronicles called the Kuns, is nothing but the Cumans.

Reconstructing the ethno-historical relationships between the Qara Khitai and the Mascar tribe of the Junior Zhuz, it should be noted that the Qara Khitai, which were located in the western part of the steppe of Kazakhstan, were strongly turkized by the Kipchak tribes. And as a result of this interaction, paired names arose with the involvement of the Ktai tribe (for example, Ktai-Naiman, Ktai-Kipchak, etc.) among the tribal units of some Kazakh, Uzbek and Karakalpak peoples. Based on this assumption, it can be concluded that the Qara Khitai were turkized in the XII century. Returning to the question of the emergence of ethnic elements of Mongolian origin, the researchers proposed a number of hypotheses. They argued that the appearance in the south of a significant number of tribes, as a result of migration

movements, could be caused by the emergence of a new state, and the subsequent campaigns of conquest. The Khitan movement may have contributed to the appearance of such phenomenon.

The formation of the Karakhanid state contributed to the further development of ethnic processes that began with the disintegration of the Turkic Khaganates, the Uyghur Khaganate and eventually led to the creation of many Turkic tribes in advance of the emergence of the Mongolian state.

An important evidence for the characteristics of the tribes of Central Asia is the data of M. Kashgari on the languages of the peoples who inhabited the territory from Sairam to Balasagun. This information indicates that the tribes mentioned by the medieval author in the X century were probably influenced by non-Turkic peoples and represented mixed communities during this period. If we talk about the “residents of cities” mentioned by Mahmud Kashgari, he was referring to the Sogdian population, whose influence on local tribes was quite strong. In the Central Tien Shan and Semirechye, under the rule of the Western Turkic, Turgesh and Karluk khaganates, the Sogdians lived, whose immigration from Sogd to this region began in the V century, but the bulk of them moved in the VII-VIII centuries. Subsequently, these Sogdians were Turkized, mainly by the Turgesh and Karluk tribes. Mahmud Kashgari, describing the language of the Turkic tribes, noted the incorrect utterance of those tribes who speak two languages, and those who mingled with the city dwellers. As an example, he wrote about the inhabitants of such cities as Sugdak, Kenjek and Argu. To the second group, he attributed the inhabitants of Khotan, Tibet and parts of Tangut. He attributed the Chumuls, Kei, Yabaku, Tatars and Basmyls to nomadic tribes, noting that they all had their own language, but at the same time they spoke Turkic language fairly well. He also observed that almost all residents of the Argu country, have an incorrect utterance from Ispijab to Balasagun (Mahmud al-Kashgari, 2005).

Conclusion

In conclusion, it should be noted that the study of medieval migrations made it possible to determine the stages of the formation of many Turkic, including proto-Kazakh tribes, associated with such ethnonyms as Argyn, Jalair, Mascar and many others. Works of scientists have allowed it possible to determine the time of the appearance of some Turkic-Mongol ethnic groups in the area of

modern Kazakhstan. Based on the analysis of the information of medieval sources, the history of the ethnic relationships between the early Turkic and Turkic-speaking tribes were reconstructed, which testified to their ascent to ethnonyms that have preserved to this day.

References

- Akerov T. (2005). *Drevniye kyrgyzy i Velikaya step'* (po sledam drevnekyrgyzskikh tsivilizatsiy) [Ancient Kyrgyz and the Great Steppe (following the tracks of ancient Kyrgyz civilizations)]. Bishkek: Biyiktik. 252 p.
- Aristov N.A. (1897). *Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti* [Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information on their number]. *Zhivaya starina*. Sankt Peterburg. Vyp.3-4. pp.1-456.
- Azhigali S.Ye. (2001). *Ocherk etnicheskoj istorii aridnoj zony Aralo-Kaspiya (v svete problem etnogeneza)* [Essay on the ethnic history of the arid zone of the Aral-Caspian (in light of the problems of ethnogenesis)]. *Istoriya i kul'tura Aralo-Kaspiya*. Sb.st. Almaty: Kus zholy. Vyp. 1. 228 p.
- Barfield T. (2009). *Opasnaya granitsa. Kochevye imperii i Kitay (221 g. do n.e. – 1757 g. n.e.)* [The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221 B.C. to AD 1757]. Sankt-Peterburg. 488 p.
- Ecsedy I. (1968). *Trade and War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. T. XXXI. 180 p.
- Golden P. (2006). *Kumano-kipchakskiye plemena i rody* [Cumano-Kipchak tribes and clans]. *Istoriko-kul'turnoye nasledie kimakov i kipchakov*. Sost. N.Ye. Kuzembayev. Pavlodar: TOO NPF «Eko». T.2. pp. 158-162.
- Gumilev L.N. (1990). *Geografiya etnosa v istoricheskiy period* [The geography of the ethnos in the historical period]. Leningrad. 279 p.
- Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Arabskiye geografyy i puteshestvenniki IX-XII vv.* [The history of Kazakhstan in Arab sources. Arab geographers and travelers IX-XII centuries]. (2010). *Vstupitel'naya stat'ya, perevod s arabskogo, kommentarii, teksty i faksimile* B.Ye. Kumekov, R.B. Kumekova. Almaty: Dayk-Press. T.2. 128 p.
- Izvlacheniya iz «Hudud al-Alem»* [Extracts from Hudud al-Alem]. (1939). *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii*. Moskva-Leningrad: AN SSSR. T.1. pp.209-217.
- Khazanov A. M. (1984). *Nomads and the outside world*. Translated by Julia Crookenden. 366 p.
- Kovalevsky A.P. (1956). *Kniga Akhmeda ibn-Fadlana o yego puteshestvii na Volgu v 921-922 gg.* [The book of Ahmed ibn Fadlan about his trip to the Volga in 921-922]. Kharkov: KhGU. 347 p.
- Kradin N.N. (2001). *Kochevniki v mirovom istoricheskom protsesse* [Nomads in the World Historical Process]. *Filosofiya i obshchestvo*. №2 (23). pp.108-138.
- Lattimore O. (1962). *Studies in Frontier History: Collected Papers, 1928-1958*. London. 100 p.
- Makhmud al-Kashgari. (2005). *Divan Lugat at-Turk* [Diwan Lughat at-Turk]. Per., predisl. Z.-A. Auezovoy. Almaty: Dayk-Press. 1288 p.
- Pikov G.G. (1989). *Zapadnyye kidani* [The Western Khitan]. Novosibirsk: Izdatel'stvo Novosibirskogo universiteta. 195 p.
- Pohl W. (2002). *Ein Jahrtausend der Wanderungen, 500–1500. On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Edited by Andrew Gillet. Brepols. Vol.4. pp. 113-164
- Tolstov S.P. (1947). *Goroda guzov* [Cities of the Ghuzz]. *Sovetskaya etnografiya*. Moskva. № 3. pp. 25-101.
- Viktorova L.L. (1980). *Mongoly: Proiskhozhdeniye naroda i istoki kul'tury* [Mongols: The origin of the people and the origins of culture]. Moskva: Nauka. 224 p.

E. Teleuova* , **K. Kabdoldina**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: elmiradesebai@gmail.com

INTELLECTUAL HISTORY AS A DIRECTION IN THE METHODOLOGY OF HISTORICAL RESEARCH

This article addresses the increased interest in intellectual history as a line of research. Additionally, focus is placed on the subject of intellectual history research, which covers many types of human creative activity. The authors of the article see it, rather, not as a subdiscipline of history, but as an interdisciplinary field focused on clarifying problems and drawing attention to boundaries, and believes that it should not follow one "correct" approach. The authors contend that the issues of religion and identity, problems of collective motivation, and our relationship with the natural world are important topics in intellectual history today. Intellectual history offers what other areas of history could not. Historians' claims are more restrained than those of philosophers and social scientists. In modern intellectual history, the desire to unite the efforts of all specialists whose professional interests are associated with the study of various types of human creative activity, including its conditions, forms and results, prevails. This, however, does not deny the existence of more moderate versions of "intellectual history", limited to the study of exclusively the intellectual sphere of consciousness, in particular the outstanding personalities of the past. Thus, in their scientific quest, intellectual historians can turn to disciplines such as economics, sociology, political science, anthropology, philosophy, literature and its criticism, but at the same time they should not neglect their own task and the restrictions imposed by their cultural horizons and disciplinary rules. When building a cultural context, intellectual history becomes an internal part of cultural history, and cultural history serves as the external side of intellectual history; therefore, historians should pay attention to both the internal and external.

Key words: intellectual history, methodology, history of ideas, sociohistoricism, culture, mindset, history of mentalities, creativity, explanation.

Э. Телеуова*, К. Қабдолдина

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: elmiradesebai@gmail.com

Интеллектуалды тарих тарихи зерттеулер әдіснамасының бағыты ретінде

Мақалада интеллектуалды тарихтың зерттеу әдіснамасы ретінде маңыздылығының артуына назар аударылады. Сонымен бірге, адамның шығармашылық қызметінің көптеген түрлерін қамтитын интеллектуалды тарихты зерттеу пәнінің тарихнамалық тұстары талданады. Мақала авторлары оны, тарихтың субдисциплинасы ретінде емес, зерттеудегі шекараларды кеңейтуге бағытталған пәнаралық сала ретінде қарастырады және тарихи зерттеулердің бір тәсіл аясында болуының қисынсыздығын көрсетеді. Авторлар дін мен діл мәселелері, ұжымдық мотивация және біздің табиғат әлемімен қарым-қатынасымыз қазіргі кездегі зияткерлік тарихтың маңызды тақырыптары деп санайды. Интеллектуалды тарих тарихтың басқа салаларында жиі қолданыла бермейтін бағыттарды ұсынады. Тарихшылардың зерттеулері философтар мен әлеуметтанушыларға қарағанда мазмұнды болып келеді. Қазіргі заманғы интеллектуалды тарих кәсіби қызығушылықтары адамның шығармашылық қызметінің әр түрлерін, оның шарттарын, формалары мен нәтижелерін зерттеумен айналысатын ғылыми зерттеуді біріктіру басым болып табылады. Бұл «интеллектуалды тарихтың» қалыптасқан зерттеу нұсқаларының болуын, тек интеллектуалды сананы, атап айтқанда өткен заманның көрнекті тұлғаларын зерттеумен шектелуін де жоққа шығармайды. Сонымен, интеллектуалды тарихшылар өздерінің ғылыми ізденістерінде экономика, әлеуметтану, саясаттану, антропология, философия, әдебиет сынды зерттеу бағыттарын ортақ қолдана отырып, олар өздерінің міндеттері туралы және олардың тарихи зерттеулерде қойылатын шектеулерді ескеріп айналысатынын атап өтеді. Мәдени контекст құрған кезде интеллектуалды тарих мәдени тарихтың ішкі бөлігіне айналады, ал мәдениет тарихы интеллектуалды тарихтың сыртқы жағы ретінде қызмет етеді, сондықтан тарихшылар ішкі және сыртқы екі жағына да кәсіби деңгейде назар аударуы керек.

Түйін сөздер: интеллектуалды тарих, методология, идеялар тарихы, социоисторизм, мәдениет, ойлау, менталитет тарихы, шығармашылық, түсіндіру.

Э. Телеуова*, К. Кабдолдина

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: elmiradesebai@gmail.com

Интеллектуальная история как направление методологии исторического исследования

В данной статье рассматривается возросший интерес к интеллектуальной истории, как направлению исследовательской деятельности. При этом акцентируется внимание на предмете исследования интеллектуальной истории, который охватывает многие виды творческой деятельности человека. Авторы статьи видят ее, скорее, не как субдисциплину истории, а как междисциплинарное поле, ориентированное на прояснение проблем и привлечение внимания к границам, и считают, что она не должна следовать одному «правильному» подходу. Авторы полагают, что сегодня важными темами интеллектуальной истории являются вопросы религии и идентичности, проблемы коллективной мотивации и наши отношения с миром природы. Интеллектуальная история предлагает то, что не могли предложить другие области истории. Утверждения историков являются более сдержанными по сравнению с утверждениями философов и представителей социальных наук. В современной интеллектуальной истории преобладает стремление объединить усилия всех тех специалистов, чьи профессиональные интересы связаны с исследованием разнообразных видов творческой деятельности человека, включая ее условия, формы и результаты. Хотя это и не отрицает существования более умеренных версий «интеллектуальной истории», ограниченных изучением исключительно интеллектуальной сферы сознания, в частности выдающихся личностей прошлого. Таким образом, в своих научных поисках интеллектуальные историки могут обращаться к таким дисциплинам, как экономика, социология, политология, антропология, философия, литература и ее критика, но одновременно они не должны забывать о собственном задании и о тех ограничениях, которые налагаются их культурным кругозором и дисциплинарными нормами. При выстраивании культурного контекста интеллектуальная история становится внутренней частью культурной истории, а культурная история служит внешней стороной интеллектуальной истории, поэтому историки должны обращать внимание на эти обе стороны – внутреннюю и внешнюю.

Ключевые слова: интеллектуальная история, методология, история идей, социоисторизм, культура, мышление, история ментальностей, творчество, объяснение.

Introduction

On the development of humanitarian and scientific knowledge in general in the second half of the twentieth century. – the beginning of the XXI century. he decisive influence was exerted both by profound socio-political changes associated with the global rivalry of political systems, the collapse of the communist system, and qualitative shifts in the scientific understanding of the modern state of mankind. The formation of social ideals of democracy, cultural pluralism and a market economy, the scientific and technological revolution have posed a number of complex worldview problems for historians. This contributed to the introduction of significant adjustments in the scientific picture of the world, the system of social values, priorities and orientations.

At the end of the XX – beginning of the XXI century, new trends are observed in the development of world historical thought. The most significant of these is the gradual shift in the attention of researchers from the so-called “social structures” (economic, social and other processes) to internal

– conscious ones. As a result, in the field of view of historians were individual and collective consciousness, mentality, and the spatial framework narrowed to the level of microprocesses – the study of individuals, small groups and communities for their perception and reflection of their social environment and reactions to it. Turning to the sphere of consciousness, ideas, mentality, historians found themselves in the world of spiritual phenomena, culture, ideology, the study of which requires new methodological approaches and tools.

It was in this direction that postmodernism pushed the methodology of history. Historical knowledge becomes more addressed to a person and his diverse communities, and social processes are receding into the background upon which each individual or group relates their experience. History is split into a variety of individual and group stories, where consciousness, ideas and culture become the starting point. In other words, historical knowledge predominantly provides information not about real reality, but about the state of consciousness of the person or group that perceive and interpret this reality. Therefore, the task of the historian, in the

opinion of postmodernists, should be not so much the search for historical truth, but the presentation of the image of the past constructed by him on the basis of an individual reading of historical sources and his own ideas. Postmodernism found its original reflection in one area of historical science – “intellectual history”, which took on a new life at the end of the twentieth century, after overcoming a crisis. Proceeding from this, the purpose of this article is to analyze the essence and evolution of “intellectual history” as a specific approach in historical knowledge, its theoretical and methodological principles, which have found their reflection in the scientific activities of the supporters of this approach.

Historical science is experiencing at the end of the XX century deep inner transformation, which is clearly manifested on the surface of academic life – in a difficult change of generations, intellectual orientations and research paradigms, the very language of history. The modern historiographic situation is increasingly and more confidently characterized as postmodern. If we compare some aspects of the historiographic situation of the late 60s and early 70s with the modern one, then the contrasts between them are striking. These are, first and foremost, fundamental differences in understanding the nature of the historian’s relationship with the source, the subject and methods of historical knowledge, the content and nature of the received historical knowledge, as well as the form of its presentation and subsequent interpretations of the historical text. One of the most notable signs of change has been the intensive use of literary sources in historical works with the help of theories and methods borrowed from modern literary criticism. The postmodern paradigm, which first of all seized the dominant positions in modern literary criticism, spreading its influence to all spheres of humanitarian knowledge, questioned the foundations of historiography: 1) the very concept of historical reality, and with it the historian’s own identity, his professional authority (erasing what seemed the indestructible line between history and literature); 2) criteria for the reliability of the source (blurring the line between fact and fiction) and, finally, 3) belief in the possibility of historical knowledge and the pursuit of objective truth.

One of the most interesting areas of application of postmodern theories today is the history of historical consciousness, in the subject field of which promising prospects for a fruitful synthesis of new cultural and intellectual history open up. The “reunification” of history with literature has awakened an increased interest in the ways of producing, preserv-

ing, transmitting and manipulating historical information.

Work in this regard is just beginning, it is announced mainly in the form of research projects. It, in particular, manifested itself in the reports presented at the already mentioned section of the XVIII International Congress of Historical Sciences. Thus, the problems of historical memory were central in the message of the Spanish scholar Ignacio Olabarri (*Olabarri, 1995*), including the key and little-studied issue of the relationship between individual and collective historical consciousness and their role in the formation of personal and group identity. In many ways, a similar direction of research search was reflected in the report of the historian D. R. Kelley, built on the analysis of a qualitative shift that occurred in the understanding of the tasks of history and in historiographic practice at the turn of the 18th and 19th centuries. and expressed itself in the shift of target attitudes from a simple description of the past to its “reactivation” or “revival in memory” (Kelley, 2002).

Theoretical and methodological bases

In modern intellectual history, the prevailing desire is to unite the efforts of all those specialists whose professional interests are related to the study of various types of human creative activity, including its conditions, forms and results. Although this does not deny the existence of more moderate versions of “intellectual history”, limited to the study of exclusively the intellectual sphere of consciousness, in particular the outstanding persons of the past. The three-level structure of research within the framework of “intellectual history” proposed by the French historian J. le Goff (Goff, 1988) should be mentioned, which includes the following levels: 1) the history of intellectual life, which is “the study of social thinking skills”; 2) history of mentalities, i.e. collective “automatisms” in consciousness; 3) history of value orientations (“ethics of human desires and aspirations”).

“Intellectual historians” try to overcome the opposition between the “external” and “internal” history of ideas and texts, between their content and context. The history of the sciences, for example, tends to focus not on ready-made knowledge, but on the activities associated with its “production”, not on doctrines and theories, but on the study of problems faced by scientists. A major event in the field of “intellectual history” at the turn of the 20th and 21st centuries was the book by the professor of sociology at the University of Pennsylvania (Phila-

delphia, USA), Randall Collins, "The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change" (Collins, 1998).

The book "Sociology of Philosophies" convincingly argues that research work in the history of ideas necessarily involves taking into account network factors, analyzing the struggle of individual thinkers and groups for attention, studying the specifics and patterns of the influence of different organizational foundations on the corresponding regrouping of intellectual factions, researching the patterns of flourishing and stagnation, ideological borrowing and "ideological export", consideration of the context of involvement in long-term intellectual sequences. It is quite reasonable to expect that researchers' interest will turn from "personal biography" and "historical context" to networks, communities, structures of the space of attention, a shift in its focus, rituals, ideas and doctrines as symbols of group membership, patronage systems, the influence of political and economic events on support systems and intellectual life. Something similar has already happened in literary studies, where the focus has shifted from a single text to intertextual links.

Since 1994 the International Society for Intellectual History has existed, and since 1996 the journal "Intellectual News. Review of the International Society for Intellectual History" has been published. The ideas of "intellectual history" were widely promoted in the pages of the Journal of the History of Ideas. The editor of the journal D. R. Kelley (Kelley, 2002) noted about the implementation of the project "new cultural and intellectual history", which sees its main task in the study of intellectual activity and processes in the field of humanitarian, social and natural science knowledge in their socio-cultural context.

"Intellectual history" in the late XX – early XXI century found its distribution in Russia. Since 1998, the Center for Intellectual History has been operating here, headed by L. Repina (Repina, 2002). Currently, the research activity of the Center is determined by its cross-cutting (from antiquity to modern times) general program "Traditions and Creators of European Intellectual Culture", the purpose of which is interdisciplinary research of creative activity and long-term intellectual processes in the field of humanitarian (and primarily historical), social and natural science knowledge in their specific socio-cultural context and based on the integration of the history of ideas, socio-intellectual history and microanalytical approaches of "new cultural and intellectual history". The main results of the work on the program were two collective works

and five collections of articles. The collective work "History through personality: a historical biography today" (Krug, 2005) and three problem-related collections of articles have been published. The results obtained by the project participants make it possible to reveal the complex processes of functioning, translation and transformation of historical knowledge and ideas that form the images of the past in the collective memory of generations and social groups, in countries and regions with very different historical experience, political and cultural traditions. The basic concepts were clarified, methodological approaches were formulated, the main characteristics of the European historical consciousness, the images of history in the historiography of the Middle Ages and early modern times were identified.

Another center of "intellectual history" is the Russian Society for Intellectual History, created in 2000 year, whose main goal is to promote the development in Russia of interdisciplinary research in the field of intellectual history – the history of all types of creative activity, mental tools, institutions of intellectual communication and programs of human intelligence, the historical development of the intellectual sphere (including its artistic, humanitarian-social, naturalistic, and philosophical components) in the general cultural paradigm (ROII Bulletin, 2001).

The origins of "Intellectual history"

"Intellectual history" as a historiographic practice has a long history and dates back to the 19th century. In the interwar period, its object-subject sphere was characterized by the American historian and philosopher Arthur Lovejoy. His main work – "The great chain of being. A study of the history of an idea" – was published in 1936 (Lovejoy, 2001). He proposed to study the universal "block ideas" that travel in time and are used as modules for analyzing complex constructions of different teachings and theories. The purpose of the historical research was to create the most complete biography of ideas, their description at different stages of historical development and in different areas of intellectual life, including philosophy, science, literature, art, religion, and politics. At the same time, the American scientist extended the subject sphere of the "history of ideas" to mental habits, the logic of thinking, and philosophical semantics.

A. Lovejoy's program provided for an understanding of how new beliefs and intellectual forms arise and spread, and was based on an analysis of the psychological nature of the processes that affect

changes in the popularity and influence of certain ideas. The historian's main task was to find answers to the question: why do the concepts that dominated or prevailed in one generation lose their power over the minds of people and give way to others? Subsequently, the "history of ideas" was understood as certain autonomous abstractions that have their own internal logic, independent of other manifestations of human activity. In the context of the predominance of social history in Western historiography in the 60s and 70s, the views of the American scientist were criticized for ignoring the connection of ideas with the social context. The historiographic views of Arthur Lovejoy were largely formed as an alternative to the historical concepts prevailing at that time in the United States. Neither the Hegelian paradigm, which explains history by the development of the spirit, nor its variations suited Lovejoy. John Dewey's (Dewey, 1960) socio-historicism did not suit him either. According to Lovejoy, in building his system of views, the latter's argument relied too much on unstable grounds – the social needs of people. To a greater extent, Lovejoy was impressed by the Darwinian idea of evolution, which determined the topic of philosophical discussions in the United States in the late 19th and early 20th centuries. Within the framework of the evolutionary paradigm, concepts that apply the principle of evolutionism to various humanitarian studies have developed and spread widely. The originality of Lovejoy's approach manifested itself in the application of evolutionary ideas to the material of intellectual history.

The introductory chapter in his summary essay "Historiography of Ideas" was devoted to examining precisely the methodological and practical aspects of the study of the history of ideas. Lovejoy was primarily a practicing historian and most of his publications deal with specific empirical material. He worked carefully with historical texture, based on which he was engaged in methodological reflection. Working with specific sources, Lovejoy drew attention to the existence in the history of thought of certain patterns – the presence of similar elements in it. His main conclusion was the following: the basis of historical processes is a system of general representations, or ideas that make up the fabric of the thought process and ensure its continuity. In other words, ideas act as a connecting link in the history of human thought. Based on these assumptions and conclusions, Lovejoy (Lovejoy, 1960) proposed his own version of the explanation of the history of ideas and substantiated the advisability of applying an interdisciplinary research strategy. The essence of his methodology is in identifying and trac-

ing "unit ideas" while simultaneously considering their manifestations in various fields – philosophy, psychology, literature, art, science, social thought. The essay "Historiography of Ideas" is mainly devoted to the consideration of an interdisciplinary approach. Lovejoy was one of the first in American humanities to raise the question of the negative consequences of narrow specialization in historical research. In universities, intellectual history is usually taught within the framework of various areas of historical knowledge: history of philosophy, history of literature, religion, economics. Lovejoy is convinced that disciplinary boundaries are arbitrary and artificial and do not correspond to the boundaries of real historical phenomena, between which there are many more connections than is usually assumed. In practice, researchers, in order to understand their subject, are often forced to go beyond it and turn to other areas of knowledge. Disciplinary delimitation significantly complicates the study of history, presents it in an incomplete or distorted form. In the essay, Lovejoy emphasizes the importance of establishing close ties between different areas of knowledge, finding points of contact between them. Firstly, by developing a joint research strategy. As such, he proposes his own historiographic strategy – the study of history as a "history of ideas" on the basis of an interdisciplinary approach. In the last decade of the XX century, the phrases "interdisciplinary approach", "interdisciplinary research" have become firmly established in the lexicon of the scientific community. However, even at the beginning of the last century, tendencies towards narrow specialization prevailed. Calls for interdisciplinary cooperation were perceived as something radically new, as a challenge to the established tradition. In other words, Lovejoy contrasted the disciplinary division that prevailed in the faculties at that time with the methodology of a "single" intellectual history, covering different types of history. In his works, he touched on the problem of an interdisciplinary approach in historical research, new for that time.

Features of the methodology of «intellectual history» at the present stage

In the 70-80s of the XX century, the history of mentalities and the "anthropological turn" in the development of historical thought entailed a rethinking of the history of ideas. "Intellectual history" extends its cognitive field to the whole complex of ideas that appear in different periods and in different human communities. The general state of individual and collective consciousness is under the

purview of intellectual history, and it begins to mean the study of the entire intellectual sphere, or, in other words, “the study of past thoughts” (Skinner, 2002). This approach turned it into an interdisciplinary science, which is forced to rely on cooperation with other socially humanitarian branches of knowledge: it begins to combine the sociology of knowledge, the history of ideas, the history of mentalities, and hermeneutics. In fact, the subject field of modern “intellectual history” is unlimited – in fact, the whole history turns into an intellectual one.

We usually assume that history deals with the “past”. No matter how we talk about history: as the following of a law or the manifestation of accidents, as the implementation of universal or particular principles, as a sequence of unique or repetitive events, as an analogue of the natural-scientific method or its opposite, as an all — encompassing narrative or timid fact-always implies that we are asserting something about the “past”.

Of course, we can create stories of anything, including the story of the story itself. Last, but not least, is and the history of ideas. As we can write the history of politics, so we can write the history of political ideas. If it is possible to ask what method (or methods) should be used in writing political, economic, military, scientific, and other forms of institutional history, it is obvious that the same questions can be raised, and even more sharply, in writing the history of philosophy. After all, any history of ideas, in its most significant aspects, can easily be reduced to the history of some scientific branch or to some facet of the history of philosophy. When we turn to the history of philosophy, we are forced either to focus primarily on the great texts, or, alternatively to reconstruct the hidden contexts in which these texts appear.

One of the main researchers in this field is Quentin Skinner (Skinner, 1988). Skinner paid special attention to the methodological side of the work, and in his bibliography, works on the history of ideas occupy about the same volume as publications on analytical philosophy and procedures for contextual reading of texts. In search of a foundation for his method, Skinner turned to the historical research of R.J. Collingwood (Collingwood, 1993), the anthropological concepts of C. Geertz (Geertz, 2000), the philosophy of the language of the late L. Wittgenstein (Wittgenstein, 1988), the theory of paradigms by T. Kuhn (Kuhn, 1962) and the philosophical anti-fundamentalism of R. Rorty.

The most significant work on this topic was his extensive polemical article «Meaning and method in the history of ideas» (Skinner, 1969), in which

Skinner asks the question: what methods should a researcher use to understand a particular work, whether it is a philosophical concept, a single concept, or an idea? Considering previous attempts to answer the question posed, he conditionally distinguishes two approaches: the first recognizes the full autonomy of the text, i.e. the text itself is the only adequate and self-sufficient key for understanding its essence, while the second gives priority to the context, i.e. factors external to the text (religion, politics, economics), which set a solid framework for understanding the meaning of the text. In contrast, Skinner suggests that researchers focus their attention not on the meaning of individual words and ideas, but on their application. Understanding a specific idea involves fixing the ways the author uses a particular verbal expression of this idea, which is largely facilitated by referring to the context, i.e. the society in which the author lived, worked and wrote for. To understand a text, according to Skinner, means to understand the author’s intention to be understood, as well as the way in which the author wanted to make this intention available to the reader. Based on this, the method of the history of ideas as a means of deciphering the actual intentions of the author consists in delineating the linguistic context of the utterance, as well as identifying the connection of this utterance with the broader linguistic context. In cases that allow for ambiguous interpretation, the linguistic foundation of the study must necessarily be supplemented by a deep study of the socio-historical context. This is the main premise of Skinner’s methodological approach to the study of intellectual history and political theory. In an effort to avoid the numerous conceptual pitfalls characteristic of the work of predecessors, Skinner, in his methodology of intellectual history and political theory, focuses on the author’s intentions, considered in the context of the conceptual language or “ideology” of a particular era.

Despite the presence of certain shortcomings, repeatedly noted by critics, Skinner’s approach suggests a broad possibility of combining methods of philosophical and linguistic analysis and socio-historical research. Moreover, it avoids the extremes of other approaches to intellectual history and political theory, taking into account their main advantages. The task of the historian in the study of ideas, according to Skinner, is to identify a particular problem that gave rise to disputes and arguments of the parties or influenced the development of new intellectual schools. To do this, it is necessary to go deep into the arguments of the historical epoch in question in order to understand their meaning and

the true intentions of the authors of the texts under study. In addition to paying close attention to the specific context, Skinner draws the attention of researchers to the peculiarities of the language that the author uses to express his ideas. Thus, the focus of the research is not on the meaning of ideas, but on their language expression and use. Lovejoy is not far from Skinner when he claims that the researcher needs to understand all the varieties of meaning that the author could put into the words with which he expresses a certain idea. He fully agrees with the contextualist principle that the meaning of words can be determined by their use, which can also vary. On the other hand, Lovejoy does not imply that ideas are born exclusively in the logical context of discussion and debate. The mechanism of the emergence of ideas is less interesting for him than their impact on the development of intellectual thought. In addition, Lovejoy notes that the author may not be fully aware of the context of his thoughts, or ideas in general may arise outside of a certain context. In other words, ideas act not so much as a response to certain conditions, but as a self-generating force, prompted by the author's intentions or emotions, which he is not fully aware of.

In this respect, the historical approach of Robin Collingwood is close to the concept of A. Lovejoy, who went much further and argued that historical knowledge requires the "reproduction" of the experience of the past or its "mental reconstruction" (D'Oro, 2002). The work of a historian, according to Collingwood, is close to the work of a detective who tries to solve a crime based on an analysis of evidence, trying to get into the mind of a criminal and understand his motives by reconstructing the circumstances of the case. Each event has an inner and outer side. It is impossible to limit oneself to a simple description of external circumstances. Only by reproducing and rethinking the inner side is it possible to adequately explain the events. Any text, according to Collingwood, should be perceived as an event, a process of thinking that comes from external circumstances and internal development of thought. In order to understand the true historical significance of the text, the historian needs to combine both of these sides.

Another methodological principle of the history of ideas is the requirement for a general cultural level of analysis, which implies the study of multi-level, multi-order phenomena that make up the intellectual context of the era. This requirement is realized through the study of the manifestations of certain idea-units in the collective thought of large groups of people, and not only in the teachings or

opinions of a small number of deep thinkers or famous writers.

Traditionally, the historical disciplines have turned mainly to the analysis of the texts of the works of great authors, however, the historical understanding of their concepts is impossible without knowing how "they are connected with intellectual life, common morality and aesthetic values of this era." Therefore, the subject of the history of ideas is the analysis of beliefs, tastes, prejudices, as the focus of ideas that have become widespread, established in many heads. Difficulties arising in the study of the history of ideas are due to the need to interpret and generalize the material of different areas of knowledge, to find the relationship between objects that, at first glance, have little in common. In addition, the history of any stages of human thought is characterized by a mixture of ideas, trial and error, but these mistakes themselves clarify to us the specific nature, aspirations, gifts and limits of the creator's creation, as well as the logic of his reflection, in which these mistakes happened.

Further development of the history of ideas as a methodology of social and humanitarian cognition was associated with the analysis of various aspects of their existence in a wide intellectual and sociocultural context, their figurative and linguistic embodiment in other ideas.

John Pocock can be considered a researcher of Intellectual History. He is not only a practicing historian, but also an active theorist of historical and political-philosophical research, stimulating a whole trend in academic literature. So, in 1971, he published a collection of his own articles on the methodology of historical science "Politics, Language and Time: Essays in Political Thought and History" (Pocock, 1971), especially aimed at interpreting the historiography and political philosophy of history, including in the field of comparative history of political idioms related to the understanding of time and tradition.

The names of Pocock and Skinner are associated with radical changes in the methodology of the English-language history of political philosophy that occurred in the 1960 years. A curious feature of their revision of key concepts and approaches in intellectual history was the coincidence of two "turns" – historical and linguistic. By itself, this combination is not at all obvious: for example, the postmodern version of intellectual history underwent an almost reverse transformation in the 1970 years – in the works of H. White (White, 1987) and his followers, turning to the rhetorical nature of historiographic and, more

broadly, scientific texts meant a break with logic and the laws of historical research, denying the significance of historical interpretations and the relevance of attempts to reconstruct the “past”. In contrast, the Cambridge School of the History of Political Philosophy, like the anthropology of C. Geertz (Geertz, 1983), whose version of the analysis of ideologies through the interpretation of political metaphors is highly demanded by historians, combined attention to rhetoric and the historical method, which had two important consequences. First of all, one of the central concepts of the Cambridge approach has become the term “context”: Skinner [Skinner 1989], Pocock [1981], and J. Dunn [Dunn 1968] agree that the first task of the historian of philosophy is to reconstruct the historical meaning of speech actions. By “context” they mean, first of all, a polemical linguistic construction. We are not talking about natural languages, but about political languages, about a set of idiomatic matrices adopted in political philosophy and constituting the background in relation to which the author manifests himself. That is why Skinner and Pocock drew attention to the need to place the “classical texts” of the political science tradition in the broadest possible context of the writings of secondary authors, since the meaning of the speech act of those philosophers whom we consider significant becomes clear only when comparing their rhetorical strategy with the “rules of the political game” that reigned in their time.

Thus, when formulating his theses, the author performs two actions: on the one hand, he sets out a political argument in a specific historical situation, and on the other hand, he takes a certain position in relation to the languages and arguments of other authors – argues with them, confirms their solidity, ridicules, criticizes or simply does not notice. Initially, Skinner’s key area of interest is the author’s intention: he is more interested in those constellations of meanings that arise at the time of creation or publication of a text and determine the rhetorical intention of a political philosopher.

Thus, the history of philosophy, according to Skinner, presupposes a certain degree of freedom of the author’s will – the ability with the help of concepts to perform a large number of actions, in particular, to change the paradigms of describing a particular political phenomenon, in accordance with one’s own intentions in a given situation. Pocock partly criticizes and partly clarifies Skinner’s intentionalist line: in the review article published below on the state of the method in political philosophy, he raises the question of the fundamental impossibility of analyzing the author’s “intentions” out-

side the linguistic environment: in what sense can a historian study the author’s intention before that act, in which intention is expressed in speech, and outside it. Pocock talks about limiting the author’s self-manifestation, since he claims that the intentions themselves, in a certain sense, are already embedded in the language – the language provides the author with a certain repertoire of political idioms for describing political experience. The emphasis in methodology is shifting to language, or, more correctly, to languages connecting the author, message and reader.

However, the very richness and variety of available languages (as a consequence of the intensity of public debate in the studied political communities of the modern era, in which Pocock especially highlights the key role of religious, legal, philosophical and commercial idioms and the corresponding social institutions that legitimized political languages), and also, the possibility of linguistic innovations open to the author, who has a good command of the word, substantial freedom of speech. The relationship between individual acts of speech (*parole*), given and each time changing the structure of a common language for the community (*langue*), becomes the central theme of Pocock’s methodological reflection (Pocock, 1989/2009).

The history of discourses becomes even more complicated and enriched due to the fact that the initial situation in which the author speaks and performs his work is significantly different from the unpredictable chain of subsequent readings and interpretations of the texts by readers, often completely unfamiliar with the original context of the utterance. Classical texts, by virtue of their authority, by definition, find themselves in an open situation of multiple reinterpretations, the history of which can also be productively studied.

In general, the basic task of the historian of discourse is to analyze and master the basic idioms or languages that are available in a certain historical period to the widest possible circle of authors. The study of a specific author and a text is based on such a preliminary acquaintance, which allows you to indicate not only the languages used by the author, but also the possible linguistic innovations made by the author within the framework of the established relationship.

Conclusion

Representatives of modern “new intellectual history” focus on the phenomenon of the “historical text” itself and its perception by the reader. They

strive to explore the history of historical science (historiography) by analyzing qualitative changes in the consciousness of historians, their practice of writing history, and the culture of creativity.

A significant place in modern intellectual history is occupied by the history of philosophy, science, political thought, biography and the like. Intellectual history is focused on the reconstruction of the historical past of each of the areas and forms of knowledge (including pre-scientific and para-scientific ones) as part of an integral intellectual system that is undergoing transformation at different time stages.

“Intellectual history” should be understood not as a section of history, but as a way of holistic consideration of the past of mankind. The task of the intellectual historian is to study all areas of the human past in its deciphering traces (usually written and figurative), providing them with modern meaning through language. In their scientific quest, intellectual historians can turn to disciplines such as economics, sociology, political science, anthropology, philosophy, literature and its criticism, but at the same time they should not forget about their own task and about the restrictions imposed by their cultural outlook and disciplinary norms.

References

- Olabbari Ig. (1995). “New” New History: a Long Duree Structure, “ History and Theory, vol. 34, P.1.
- Kelley D. R.(2002). Intellectual History and Cultural History: the Inside and the Outside // History of the Human Sciences. Vol. 15. No. 2. P. 1-19.
- Le Goff J. (1988). Histoire et memoire. Paris, Gallimard. P 327.
- Collins R. (1998). The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change. Cambridge: Harvard University Press. P 1280.
- Kelley D. R. (2002). Intellectual History and Cultural History: the Inside and the Outside // History of the Human Sciences. Vol. 15. No. 2. P. 1-19;
- Repina L.P. (2011). Istoricheskaya nauka na rubezhe XX-XXI vv.: socialnye teorii i issledovatel'skaya praktika. Moscow. P. 560. [Historical science at the turn of the XX-XXI centuries: social theories and research practice.] History through personality: a historical biography today. (2005). M.: «Kvadriga», 2010. P. 720.
- Lovejoy, Arthur Oncken. (2001).The great chain of being: A study of the history of an idea. — Cambridge; London: Harvard University Press. P. 382.
- Dewey, John. (1960). “From Absolutism to Experimentalism. On Experience, Nature, and Freedom. Indianapolis. Bobbs-Merrill. P. 258.
- Lovejoy, Arthur Oncken. (1960). Essays in the history of ideas. — New York: Capricorn books. P.359.
- Skinner Q. (2002). Visions of Politics. Vol. 1: Regarding Method. Cambridge: Cambridge University Press. P.225.
- Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics.(1988). Ed. James Tully. Princeton, NJ: Princeton University Press. P. 29–132.
- Collingwood R. (1993). The Idea of History with Lectures 1926-1928. Oxford, 1993. P. 268-270;
- Geertz C. Available Light : Anthropological Reflections on Philosophical Topics.(2000) Princeton : Princeton University Press. P. 271.
- Hunnings G. (1988). The world and language in Wittgenstein’s philosophy / G. Hunnings. – SUNY Press. P.266.
- Kuhn T. S. (1962).The Structure of Scientific Revolutions. Chicago. P. 760.
- Rorty R. (1979). Philosophy and the Mirror of Nature. – Princeton: Princeton University Press. P. 401.
- Skinner Quentin. (1969), Meaning and Understanding in the History of Ideas. «History and Theory», Vol. 8, No. 1. pp. 3–53.
- D’Oro G. (2002). Collingwood and the Metaphysics of experience. Routledge. P. 192.
- Pocock J. (2009). Political Thought and History. Essays on Theory and Method. Cambridge: Cambridge University Press. P. 6.
- White H. (1987). Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore. P.242.
- Geertz C. (1983). Local Knowledge : Further Essays in Interpretive Anthropology. N. Y. : Basic Books. P. 69.
- Skinner Q. (1989). Language and Political Change // Political Innovation and Conceptual Change. Cambridge: Cambridge University Press. P. 147.
- Pocock J. (1981). The Reconstruction of Discourse: Towards the Historiography of Political Thought // MLN. Vol. 96. № 5. P. 959.
- Dunn J. (1968). The Identity of the History of Ideas // Philosophy. Vol. 43. № 164. P. 98.

Б.К. Қалшабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

ҰЛЫ ДАЛА МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЭТНОБЕЛГІЛІК ЖҮЙЕНІҢ ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДҮНИЕТАНЫМЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада Ұлы дала мәдени құбылыстарындағы этнобелгілік жүйенің қызметі мен маңызы, олардың қазақтың дәстүрлі дүниетанымымен сабақтастығы қарастырылады. Сондай-ақ мәдениеттің этнобелгілік жүйесін енгізетін семиотикалық жүйенің теориялық аспектілері талданады. Мақала авторы аталған тақырыптың зерттелу деңгейін, оның этнографиялық зерттеулерде маңызын қарастырады. Семиотика, мәдениеттің этнобелгілік функциясы және олардың халықтың дүниетанымын қалыптастырудағы ролі мен орны жөніндегі әртүрлі концепциялар талданады.

Этнология ғылымында халықтың этногенезі, этникалық тарихы, дәстүрлі мәдениетін танып білу, этнобелгілік жүйе, мәдениеттің семиотикасын зерттеу маңызды, әрі өзекті мәселе болып саналады. Осы мәселелер пәнаралық байланыста қарастырылады.

Дәстүрлі дүниетанымдағы мәдениеттің этнобелгілік жүйесінің сабақтастығын айқындау үшін семиотикалық этнобелгілік жүйедегі діни аспектілер, атап айтқанда: әлемнің аңыздық-діни сипаты (Көк Тәңірі жөнінде), көшпенділер Көк Тәңірін жалғыз жаратушы деп санады, соңында қазақтарда Тәңірі мен Алла сөзінің мағынасы бір синонимге айналды, адам, әлем, социум, жақсы өмірдің қағидалары; әдет-ғұрыптардың семиотикалық әртүрлілігін; олардың халық өміріне барлық жағынан енуін қарастырды. Автор мақалада тақырыпты ашуда, яғни ежелгі мәдениеттің қазақ халқының дәстүрлі мәдениетімен сабақтастығын айқындауда салыстырмалы әдісті қолданды.

Түйін сөздер: семиотика, этнобелгілік жүйе, Ұлы дала, дәстүрлі дүниетаным, мәдениет, қазақ мәдениетімен сабақтастық.

B.K. Kalshabayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Continuity of ethno-sign systems in the culture of the Great Steppe with the traditional Kazakh worldview

The article is devoted to the meaning and function of ethno-sign systems in the phenomenon of the Great Steppe culture, and their continuity in the traditional worldview of the Kazakhs. The article analyzes the theoretical aspects of semiotic systems, which include ethno-sign systems, the phenomena of the Great Steppe culture. Various concepts of researchers about semiotics and ethno-symbolic functions of culture, and their place and role in the formation of the people's worldview are analyzed. The author of the article examines the issues of the study of the topic and their importance in ethnographic research. To identify in the continuity of ethno-sign systems of culture with a traditional worldview, the religious semiotic ethno-sign systems are presented: a mythological-religious picture of the world, i.e. knowledge about God (Tengri,), man, society, world; about the principles of moral life; rituals with their semiotic variety and pervasive influence on the forms of everyday life. The nomads considered the only creator of the Tengri, subsequently Tengri and Allah became synonyms among the Kazakhs. The author in the article also used the method of comparative analysis to reveal the continuity of ancient cultures with the traditional cultures of the Kazakh people.

Key words: semiotics, ethno-sign systems, the Great Steppe, traditional worldview, culture, continuity of Kazakh culture.

Б.К. Калшабаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Преимственность этнознаковых систем в культуре Великой степи в традиционном мировоззрении казахов

В статье рассматривается значение и функции этнознаковых систем в феномене культуры Великой степи, их преимственность в традиционном мировоззрении казахов. Также проанализированы теоретические аспекты семиотических систем, включающих этнознаковые системы культуры. Автор статьи рассматривает степень изученности данной темы и ее значение в этнографических исследованиях. Анализирует различные концепции исследователей о семиотике, этнознаковых функций в культуре, место и роль в формировании мировоззрения народа.

В этнологической науке изучение этногенеза народа, этнической истории, традиционной культуры, преимственность этнознаковых систем, семиотики культуры является важной и актуальной проблемой. Эти вопросы рассматриваются в междисциплинарном подходе.

Для выявления преимственности этнознаковых систем культуры в традиционном мировоззрении автор рассматривает религиозный аспект семиотических этнознаковых систем, таких как: мифологически-религиозная картина мира (о Небесном Тенгри), кочевники считали единственным создателем Небесного Тенгри, впоследствии Тенгри и Аллах превратились у казахов в синонимы; человек, мир, социум; принципы нравственной жизни; семиотическое разнообразие ритуалов с их всепроникающим влиянием в повседневную жизнь народа.

Автор в статье использовал метод сравнительного анализа, чтобы выявить преимственность древних культур с традиционной культурой казахского народа.

Ключевые слова: семиотика, этнознаковые системы, Великая степь, традиционное мировоззрение, культура, преимственность казахской культуры.

Кіріспе. Мәселенің теориялық аспектісі

Этнологияда халықтың этногенезін, этникалық тарихын, дәстүрлі мәдениетін танып білуде мәдениеттің семиотикасын зерттеудің де өзіндік орны бар. Семиотика – бұл белгі және белгілер жүйесі жөніндегі пәнаралық ғылым. Жалпы семиотика үш бөлімге бөлінеді: синтактика, семантика және прагматика. Этнологияда көбіне семантика бөлімі қарастырылады. Мәдениеттің семиотикасы дегеніміз – бұл мәдениеттің белгілік құралы арқылы барлық мәдени құбылыстарды қарастыру. Олай болса, кез келген мәдениеттің қажетті құрамдас бөлігі әрқашан сақталатын және мәтінді біріктіретін белгілер арқылы берілетін ақпарат болып саналады. Сонымен бірге «мәтін» деп тек жазбаша хабарламалар ғана аталмайды, кез келген артефакт ақпарат тасымалдаушысы ретінде қарастырылады. Семиотика тұрғысынан мәдениет тілінің негізгі құрылымдық бірлігі белгілер жүйесі болып табылады. Функционалды белгілер – бұл тікелей прагматикалық мақсатты көздейтін заттар мен құбылыстар және олар белгілерге айналады, өйткені олар адам әрекетіне енеді және ол туралы ақпарат алады (Лотман, 2020). Функционалды белгілер көбінесе аналогиямен байланысты екінші реттік мағыналарға ие болады, бұл әсіресе ырымдарда айқын көрінеді: ат – бақытқа

орай, бос шелегі бар әйел – өкінішке орай және т.б. мысалдарды келтіруге болады.

Ағылшын этнологы Л. Уайт: «мәдениет ұғымы тек адамзат қоғамына тән, әрі қызмет атқару мен дамудың өзіндік заңдылықтарын иеленетін соматикалық жүйенің сипаттамасын білдіреді. Сонымен бірге мәдениет интегративтік жүйе бола отырып, қоғам мен әлеуметтік жүйеге сәйкес келмей-ақ, адамдық болмыстың қыр-сырын сақтайтын өзіндік ерекшелікке ие», – деп көрсетеді (Давидович В.Е., Жданов Ю.А, 1979: 42). Бұл жерде Л. Уайттың тұжырымдамасы мәдениет адамзат қоғамымен бірге өмір сүре отырып, адамның адамдық қасиетін сипаттайтындығын ұғындырады. Сондай-ақ, мәдениет құбылыстардың, түрлер мен белсенділік нормаларының, заттардың (құралдардың, құралдар көмегімен жасалған нәрселердің), идеялардың (наным-сенімнің, білімнің) және рәміздік пішінде бейнеленген сезімдердің (ұстанымдардың, қарым-қатынастардың, құндылықтардың) ұйымдасуын көрсетеді, деген анықтаманы береді (Орлова, 1994: 20). Ол адам өмірінің ерекше қыры оның «этнобелгілік» (рәміздік) сипаты болып табылатынын, ал «мәдениет» ұғымы тек адамға тән және этнобелгілік (рәміздік) деп аталатын феномендердің ерекше категориясының атауын білдіретінін айтты (White, 1959: 237).

Халықтың этногенезін, мәдениетін зерттеуде этнобелгілік жүйенің маңыздылығы жөнінде Клод Леви-Стросс: «Бір халықтың әдет-ғұрыптарының жиынтығы әрқашан қандай да бір стильмен белгіленіп, олар жүйені құрайды. Мен бұл жүйелердің саны шексіз емес екендігіне және адамзат қоғамы ешқашан абсолютті мағынада жасамайтындығына, бірақ қайта құруға болатын белгілі бір идеялар жиынтығындағы белгілі тіркесімдерді таңдауға қанағаттанатындығына сенімдімін» (Леви-Стросс, 2001: 78). Басқаша айтқанда, әр халық белгілерден тұратын өзіндік жүйені жасайды және мұндай жүйелердің әрқайсысы ерекше. Бұл белгілік жүйелер қоршаған ақиқатты, оның реттілігін түсіну құралы ретінде жасалған. Дәстүрлі мәдениетте социокосмос модельдері түрінде жүзеге асырылған табиғаттың немесе қоғамның әрбір элементінің орны бар. Белгілер жүйесін қайта құру адамдардың дүниетанымын түсінудің кілтін ұсынады. Олар белгіні материалды нысан ретінде кең мағынада түсінуге негізделіп, белгілі бір жағдайда кез келген нәрсе болуы мүмкін, кейбір белгі нақты немесе ойдан шығарылған, құбылыс, үдеріс мағынасына сәйкес келеді (Агеев, 2002: 50-51). Бұл белгілер жоғарыда айтылғандай белгілік жүйесін құрайды. Осы белгілердің көмегімен міндетті түрде әртүрлі мәтіндер құрылады, жазбаша немесе ауызша болуы міндетті емес, олар визуалды бола алады.

Олай болса, халықтың пайда болуымен бірге оның тұрмыс тіршілігімен байланысты мәдениеті де қалыптасады. Осы жөнінде XIX ғасырдың көрнекті этнограф-тарихшысы, эволюциялық ғылыми-теориялық мектептің негізін салушы Эдвард Тэйлор былай дейді: «Адамзат тарихы – табиғат тарихының бір бөлшегі және адамның ой, тілектері мен әрекеттері өсімдіктер, жануарлар дүниесімен және толқындар қозғалысын басқаратын химиялық элементтер тіркесімен де сабақтасады. Осы заңдардың ішіндегі ең маңыздыларының бірі – бір жағынан, «адам табиғатының жалпы ұқсастығы» болса, екінші жағынан, «өмір сүру салтының жалпы ұқсастығы». Дамудың ұқсастығы кезеңдерінде адамзаттың біртұтастығы мен оның мәдениетінің біртектілігі түзіледі. Сонымен қатар, бұл қадамдар біртіндеп даму кезеңдері болып табылады және олардың әрқайсысы тек өткеннің жемісі ғана емес, сонымен бірге болашақты құруда да белгілі бір рөл атқарады. Тіпті жабайы тайпаларды өркениетті халықтармен салыстырған кезде де біз мәдениеті төмен қоғамдардың өмірі бірте-бірте неғұрлым озық халықтардың өміріне өтіп жатқанын, сол

не басқалардың тұрмысындағы жеке өмір сүру әрекеті арасындағы байланыс қаншалықты оңай тарайтынын анық көреміз. Осылайша, барлық халықтар мен мәдениеттер бір-бірімен үздіксіз және біртіндеп дамып келе жатқан эволюциялық қатарда», – деп жазады (Тэйлор, 1989: 10). Бұл жерде эволюционист Э. Тэйлордың пайымдауынша, адамзат өзінің қоршаған ортасына қарай өмір сүру салтын түзіп, соған орай мәдениетін қалыптастырады деген тұжырымды ұғамыз.

Мәселенің зерттелуі

Халықпен бірге өмір сүретін мәдениет құбылыстарының терең мәнін түсінуде этносемиотикалық зерттеулердің маңызы жоғары. Бұрынғы Кеңес Одағының аумағында жалпы семиотикалық зерттеулер және әсіресе мәдениеттің семиотикасы Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде алғаш көрініс тапты. Ол мынадай жинақта (Этнознаковые, 1991) т.б. еңбектерде жарық көрді. Семиотиканы дамытуда А.К. Байбурин, В.Н. Топоров, Н.Л. Жуковская, (Байбурин, 1983; 1993; Топоров, 1989; Жуковская, 1988), т.б. көп үлес қосты. Олардың еңбегінде көптеген халықтардың аңыздары белгілік (знаковые) жүйе ретінде қарастырылды. Әртүрлі түркі-иран халықтарының аңыздық жүйесі қайта құрылды. Олардың ішінде түріктердің семиотикасына арналған А.М. Сағалаев, И.В. Октябрьскаяның «Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал» монографиясын айтуға болады (Сағалаев, 1990). Авторлар көптеген нақты материалдарды келтіріп, Космос пен Түріктер социумының әртүрлі модельдерін қарастырады, әртүрлі рәсімдерді этнобелгілік жүйе ретінде талдайды. Семиотикалық тұрғыда зерттеу Ю.А. Зуевтің ежелгі түріктер тарихына арнаған еңбегінде де көрініс тапты. Ол өздерінің ата-бабасы Алаш хан деп санаған қазақтың генеалогиялық мифін зерттеді. Ю.А. Зуев Алаш хан бейнесін семиотиканың көмегімен ғана түсінуге болатындығын көрсетті. Мәселен, мемлекет бірлігін нығайту үшін билеуші әр түрлі тайпалардан әйелдер алды, ондағы мақсат тек өзінің мемлекетін ғана емес, сол қыздарын берген елдермен де достық қарымқатынасты ұстану болды. Бұл әрине мемлекеттің қауіпсіздігін нығайтатыны белгілі. Сол сияқты, кеңестік кезеңде Ю.А. Зуев ежелгі түріктер мен үйсіндердің генеалогиялық аңыздарын семиотикалық мәтін ретінде қарастырды. Екі тайпаның аңызында да олардың әлемінің бір моделі салынғандығы көрсетіліп, зерттеуші

түріктер мен үйсіндердің бірегейлігі жөнінде қорытындыға келді. Бұл тұжырым көп жағдайда түстердің символикасына негізделген. Сонымен үйсін этнонимі Аспан ұғымымен, Көк түрік (көк, аспан түріктері) этнонимі Шығыс, Аспан ұғымымен де байланысты, деп жазды Түріктердің әлеуметтік ұйымын қарастыра отырып, оның екілік оппозиция принципіне негізделгендігін көрсетті. Кейінірек ол жеке монография шығарды, онда ежелгі иран және ежелгі түркі тайпалары мен халықтарының этнобелгілер жүйесінің әртүрлі элементтерін мұқият талдап, олардың семантикасын көрсетті (Зуев, 2002).

Қазақстандық авторлардың арасында алғашқы семиотикалық шығармаларға Б. Ибраевтың «Біздің ата-бабаларымыздың космогоникалық бейнелері» (Ибраев, 1973) атты мақаласы, онда ол қазақтардың ғарыш әлемі жөніндегі ұғымдарының әртүрлі модельдерін қалпына келтіруге тырысты. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі этнобелгілік құбылыс жөніндегі пайымдаулар Ә.Т. Төлеубаевтың еңбектерінде де кездеседі. Мәселен, «Қазақ халқының табиғат мінажаты және емдеу магиясы» еңбегінде қола, темір, түркі дәуірлеріндегі тұрғындардың мәдениетіндегі Тәңіршілдік, Ғалам, Жер, Су культіндегі этнобелгілік (этнознаковые) жүйесінің мән-мағынасын ашуға бағытталған тұжырымдамалар жасайды (Төлеубаев, 2013). Этносемиотикалық талдаулар Н.Ж. Шаханованың еңбектерінде де арнайы қарастырылып, заттай мәдениеттің семиотикалық мән-мағынасына талдау жүргізеді. Онда қазақтардың баспанасы, киіз үй символдық жүйе ретінде қарастырылған (Шаханова, 1998). Н.Ж. Шаханова қазақтың дәстүрлі мәдениеті феноменіне талдау жүргізе отырып, мәдениеттің элементтерін құрайтын корпусы этностың дәстүрлі өмірінде кездесетін фактілер туралы ғана емес, сонымен қатар сезінетін және ойлана алатын адам жөнінде оның, қоғаммен, табиғатпен, космоспен байланысы туралы көптеген символдық мағыналар туралы ақпараттарды қамтитын ажырамас белгілер жүйесі ретінде қарастырады. Мақалада автордың 2015-2016 жж. жүргізілген далалық этнографиялық экспедициясы материалдары да зерттеудің мазмұнын ашуға мүмкіндік берді.

Сонымен қазақ халқының қалыптасу барысындағы мәдениеттің этнобелгілік жүйесі қазақтың дәстүрлі дүниетанымынан, діни әдет-ғұрыптарынан, салт-саналарынан да көрініс табады. Мәдениетіміздің түп тамыры сонау қола, ерте темір, орта ғасырлар дәуірінен бастау

алып, олардың кейбір элементтері қазірге дейін жалғасын тауып келе жатқандығы белгілі.

Қазақ даласындағы ежелгі тайпалар дүниетанымындағы табиғат культінің семиотикасы

Алғашқы қауым кезеңінде-ақ, адамдар өзін қоршаған дүниенің болмысын, ондағы құбылыстарды қабылдау, түйсінуге, ұғынуға, меңгеру, тану арқылы өзіндік дүниетанымын қалыптастыра бастады. Адамзат өмір сүретін қоршаған орта, яғни табиғат сол ортаға сай халықтың тіршілік-тұрмысын, шаруашылық-мәдени үлгісін, ұлттық психологияны, тіл мен өнерді, мәдениетті қалыптастыратындығы белгілі. Табиғат құбылыстарына байланысты адам санасынан туындаған әртүрлі наным-сенімдердің шығу себебін қоршаған ортадан іздеу арқылы адам мен табиғат бірлігін түсінуге болады. Табиғат адамды жаратушы ғана емес, оның бүкіл қоғамдық өміріне әсер етуші фактор, сондықтан қазақ даласындағы ертедегі тайпалар да табиғат құбылыстарына бей-жай қарамай, оған мән берген. Осылайша, Ұлы дала тұрғындары ерте кезден-ақ мәдени құбылыстардағы этнобелгілік жүйені дәстүрлі мәдениетпен сабақтастырды. Мәдениеттегі этнобелгілік жүйе қазақ даласындағы ертедегі тұрғындардың наным-сенімдерінен де көрініс табады.

Қазақтың қалыптасу үдерісінен бері жалғасын тауып келе жатқан наным-сенімі мен діни дүниетанымында Табиғат культінің, оның ішінде Жер, Көк аспан, Ай, Күн, жұлдыздардың орны ерекше. Қазақ даласының ежелгі тұрғындары аспанның сакралды денелері деп, оған табынатын болған. Ол жөнінде белгілі ғалым этноархеолог Ә.Т. Төлеубаев былай дейді: «Қазақстанның ежелгі көшпелі және жартылай көшпелі жұртында Күннің культі өте ертеден басталады. Қола дәуіріндегі жерлеу орындарының үстіне салынған дөңгелек қоршаулар, сақтардың «мұртты» обаларының, қабірхана есіктерінің шығысқа қаратылуы, түркі заманының шығысқа қаратылып қойылған мүсін тастары – осылардың барлығы да бұл мәдени нысандарды қалдырушылардың Күнге, күншығысқа мінажат, ғибадат еткендігінің куәлары», – деп жазды (Төлеубаев, 2013: 23). Сондай-ақ, қазақ жерінде табылған алтын адамдардың киімінің негізінен қызыл және сары түстер болуының өзі Күннің және оттың құдіретімен байланысты екендігін білдіреді (Акишов, 1984:127-133). Бұл жерде белгілік нысан Күнге қатысты

мәдени құбылыстардың шығуы мен батуына қатысты түсініктің өзі, дүниетанымымыздағы Күн культінің орнын анықтап береді. Мәселен, ерте кезеңде қазақ жерін мекендеген сақ, түрік тайпаларынан басталған Шығыс туумен, дамумен, өркендеумен, ал Батыс – жоғалу, жойылу, өліммен байланыстырылуы, қазақ түсінігінде де өз жалғасын тапқандығы белгілі. Мәселен, күн батарда күнмен таласып ұйықтама, немесе басқа да шаруаларды істеткізбей, күнмен таласпа, жаман ырым деп жататындығы, күннің батуымен байланысты туындаған сенім екендігінде дау жоқ. Қазақ арасында күннің шығу және батуымен байланысты да әртүрлі наным-сенімдер бар. Мәселен, ел арасынан жиналған материалдарға қарағанда, күннің шығуы мен батуы мезгілдерінде қандай жұмыс болмасын оны қолға алмаған, сондықтан да «күнмен таласпа» деп жатады, не өмірің өтіп бара ма деген сияқты сөздермен тоқтататын болған. Сол сияқты осы мезгілдерде дауыс шығарып жылауға, іс, киім тігу, не күн шықпай малды өріске айдама, күн батқанда малды қорадан шығарма, т.с.с. ырым тыйымдар болған (ДЭЭМ, 2016: 1).

Қазақ даласындағы тұрғындардың Күннен кейінгі аспан денелеріне сыйынуының бірі – ай. Айға да киелі рух иесі ретінде мінәжат еткен. Халық дүниетанымында Ай Күнмен тең қатарда, кейде тіпті одан да жоғары орында болған. Осы сеніммен байланысты мәселен, соғыстарда айбалталар қолданылды, мешіттер мен зираттарға ай орақтары орнатылды. Халық әдебиетінде «ай мүйізді ақ қошқар» сияқты мәнерлер шықты. Халық дүниетанымынан Айдың да мәдениеттің этнобелгілік жүйесін құрайтынын көруге болады. Мәселен, оны да туу, сөнумен байланыстыруы. Ол да 14 күннің ішінде жіңішке орақ ретінде пайда болып, жарты Айға толысып, өсіп өнеді. Келесі 14 күнде біртіндеп кему, мүжілу, тозу, жоғалып біту үдерісі жүреді. Сондықтан да Ай біздің ата-бабаларымыздың мифологиялық дүниетанымында, түсінігінде жаратылып пайда болудың, өсіп-өнудің, толысудың, одан біртіндеп кемудің, азаюдың, түбінде құрып бітудің нақты нышаны, аспандағы көрінісі болып табылғандығын Ә.Т. Төлеубаев өз еңбегінде жазады (Төлеубаев, 2013: 113). Қазақ арасында «Ай көрдім, аман көрдім», – деп, айға тәу ету ғұрпы осы аспан денесіне деген ежелгі наным-сенімдермен байланысты. Айды, Күнді қастерлеу әлі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Қазақ ырымында Айға, Күнге қарап түзге отырмау, күнбатысқа, құбылаға қарап бұлай істеу күнаға бату, әрі рух шамданып, ұшынады, ауру

илеп, қуығы тұтылады, жіңішке ауруға тап болады, аузы қисаяды деу әлі күнге дейін кездеседі (Қайырбайұлы..., 1998: 22). Айға табыну жөнінде 2016 ж. қазіргі Түркістан облысы Сарыағаш ауданында жүргізілген Далалық этнографиялық экспедиция барысында, аталған елді мекеннің тұрғыны 85-тен асқан Нұрмағамбетова Үкілім апа былай дейді: «Қазақ арасында әлі күнге дейін жаңа Ай туғанда үш рет еңкейіп сәлем салып, ал жаз мезгілі болса тізерлей отыра қалып, сол жердің шөбін жұлып отқа тастаймыз, бұл ғұрыптың, нанымның мәні: әулетім оттай қаулап өсе берсін, пәле жала, қазадан аман болайық» дегеніміз (ДЭЭМ, 2016: 2). Сондай-ақ, Ай мен Күннің құдіреттілігіне байланысты да неше түрлі ырым-тыйымдар да қалыптасқан, Мәселен, Ай мен Күнге қарай саусағыңды шошайтпа, ай жарығында жалаңбас далаға шықпау, баланың бетіне ай сәулесін түсірмеу, далада ұйықтамау, т.с.с. Ендігі бір ақпарат беруші 80-ге келген апамыз Қоңырбекова Балшекер Айдың толуы басының сақинасы бар адамға әсер ететіндігін, тіпті осы кезеңде психологиялық ауытқушылығы бар адамның денсаулығы да нашарлап, ауруы қозғатындығы жөнінде айтады. Сондықтан мұндай кезеңде қазақтар барынша сақ болып, Ай толғанда алыс сапарға шықпай, тіпті қызды да ұзатпай, бұрынғы кезде үй де тікпеген, – дейді (ДЭЭМ, 2015: 3). Біздің байқағанымыз қазақ арасында әлі де болса Айды киелі рух, қасиет ретінде тану жалғасуда деуге болады.

Діни наным-сенімдердегі семиотика не этнобелгілік жүйелер

Күнделікті тұрмыс-салт тәжірибе көрсеткендей, дін әлеуметтік сананың және өте күрделі семиотиканың формасы ретінде адамдар үшін қол жетімді барлық семиотикаларды біріктіреді. Ал, ол өз кезегінде әлеуметтік байланыстың бүкіл континуумына қатысты параллель семиотикалық континуумның түрін қалыптастырады. Діни семиотикалық континуум мынадай семиотиканы қалыптастырады: әлемнің мифологиялық діни көрінісі, яғни Құдай, адам, қоғам, әлем туралы білімді; өнегелі өмір принциптері туралы; діндерде әлемді құтқару сипаты мен болашақ өмірі үшін адамның жеке құтқарылу жолдары туралы білімді де қамтиды. Семиотикалық әртүрлілігімен әдет-ғұрыптар күнделікті өмір салтына кеңінен еніп, ғибадатханадан тыс жерде өзін-өзі ұстау және қарым-қатынас жасаудың әлеуметтік кодтары (бағдарламалары), т.б.

этнобелгілік жүйені қалыптастырады (Лотман, 2020).

Дінге сенушілер дінді көк пен жердегі мәңгілік мәнді адамдар арасындағы байланыстырушы ретінде қарастырады. Бұл байланыс Көк аспан адамдарға ең маңызды білімді жеткізгенін және Көк аспан мен адамдар арасында белгілі бір келісім-шарттың жасалғандығынан тұрады: адамдар Құдайдан алған негізгі білімдерді басшылыққа алып өмір сүруге тырысады және оның көмегіне, қолдауына, жоғарыдан алатын марапатына үміттенеді, соның ішінде кейбір діндер – басқаша, мәңгілік өмір үшін. Әр түрлі діндерде негізгі мағыналар қатарына ақпарат беруге байланысты сөздер кіреді: Аян, Құдай сөзі, өсиет, келісім, пайғамбарлық, ізгі хабар, хабаршы, пайғамбар, қасиетті білім (жазба, дәстүр), сенім нышаны, қасиетті сөзді түсіндіру, уағыз, дұға.

Халқымыздың дүниетанымында исламға дейін ұмытылмай келе жатқан нанымдарының бірі Көк аспанмен астасып байланысып жатқан Көк Тәңірі ұғымы болды. Қазақ қоғамында Тәңірге байланысты наным-сенімдер, әдет-ғұрыптардың орны айрықша болды. Бұл жөнінде С.Н. Ақатаев: «Қазақ жеріндегі ең көне дін – Тәңір діні көне түркілерден келе жатқан дін, діни жүйе. Ол бастапқы кезде ғарыштық, абстрактілі құдай мәнінде көрініс тапқан. Осы көк аспаннан тарап тұрған аса мәртебелі, ерекше құдіретті күш туралы діни сенім ерте ортағасырлардан бастап Еуразияның барлық көшпелілеріне тән еді. Әлемдік мәдениеттануда бұл құдіретке табыну «тенгризм», «тенгриандық» атауларымен белгілі», – деп жазды (Ақатаев, 1984: 45). Тәңіршілдік сенімнің қалыптасуы жөнінде Ә.Т.Төлеубаев өз еңбегінде: «Көне тәңіршілдікте тотемизмнің, анимизмнің, магияның, фетишизмнің, түрлі рухтарға сенімнің негізгі идеялары толығымен орын алған. Тәңіршілдік – өмірі мен тұрмысы, шаруашылығы мен тіршілігі табиғатпен тығыз астасып кеткен дала перзенттері – малшы, одан барып көшпелі малшы тайпаларда пайда болып, мыңжылдықтар бойы жетіліп, өте күрделі философиялық, дүниетанымдық, сенімдік жүйеге айналған», – деп көрсетеді (Төлеубаев, 2013: 99).

«Тәңір» сөзі деректерде ерте кезеңде-ақ кездесетіндігі жөнінде қытай жазушысы Ясин Құмарұлы: «Тәңір сөзі сонау екі мың жылдың арғы жағында осы аталымы бойынша шумер және қытай жазбаларында, кейінгі түрік бітіктерінде кездеседі. Тәңірі этнонимінің басқа халықтарда да көп айырмашылығы жоқ. Мысалы, татарлар

– теңірі, түрікмендер – таңры, түріктер – танры, қазақ – тәңірі, башқұрт – тәңре, алтайлықтар – тенгри, т.с.с. атайды. Түріктердің «тәңгір» сөзіндегі «таң» – аспан. Ал, тәңгір дегендегі «гір» не мағына береді? М. Қашғаридің сөздігінде тәңір сөзінің 3 мағынасы белгіленген: 1) құдай; 2) аспан; 3) ұлы үш мағынасы берілген. Тәңір туралы талдаған ғалымдардың барлығы бұның алдыңғы бөлегін «таң» аспан, көк деп біледі», – деп жазады (Құмарұлы Я, 2014: 101). «Тәңір» этнонимінің ерте кезден-ақ белгілі екендігін басқа да зерттеушілер өз мақалаларында жазады. Онда: «Тәңір сөзі ғұндарда және Шумер сына жазуларында “дингир немесе зингир” (қазақтарда әлі күнге “зеңгір көк” – аспан ұғымы бар) түрінде кездеседі. Ұлы Тәңірдің «көк» «ұлы», «биік», «нұр» сипаттарының өзі аспанды білдіреді. Сипаты жағынан Тәңір еш нәрсеге ұқсамайды. Ол Тәңір болғандықтан Тәңірге ғана ұқсас. Бұл танымдық анықтама Күлтегін, Білге қаған жазбаларында «Тәңірі тег Тәңірі» түрінде кездеседі. Түріктер Тәңірді «Ақ Нұр» (ақ айас), «Ұлы Йеміз» (ар тойын), «Йе-еде», «Хан-Йе» (беруші), «Бай» (Үлкен), «Ата-рухтардың ұлысы», «Жарылқаушы», «Жазалаушы», «Күш беруші», «Құт сыйлаушы» ретінде анықтайды, – деп көрсетеді (Құрманбаева..., 2018: 320-324). Жоғарыда келтірілген зерттеушілердің еңбектерінен байқағанымыз, «Тәңір» ұғымы белгілілік нысан ретінде бірнеше атаумен бір Көк аспанды, жаратушыны білдіріп отырғандығын байқаймыз.

Ұлыдала тұрғындарының дүниетанымындағы «Тәңірі» бейнесі түркі тілдес халықтардың ғана рухани мұрасы емес, ол Орталық Азиядағы барлық халыққа ортақ болды. Оның аталуы әртүрлі болғанмен мағынасы бір болды. Мәселен, оны алтайлықтар – «тенгри», буряттар – «тэнгри», якуттар – «танга ра», тувалықтар – «дээр», шорлықтар – «тегри», монғолдар – «тэнгер» – дейді. Бұлардың айтылуы әртүрлі аталғанмен мағынасы барлық халықтарға бір ұғымды «рух», «алғашқы бастау» дегенді білдіреді. Көне қытай және шумер халқы түсінігінде де Тәңірі өмір мен игіліктің көзі болып есептелінген. Түркі, монғол және басқа халықтар түсінігінде Тәңірінің мекені – көк аспан, ол көк аспанның тұрғындарына иерархия тән. Сондықтан аспан тоғыз қабатқа бөлінеді. Әрбір қабат тағы екіге бөлінеді: жарыққа және қараңғыға, мейірбандық және эзеділдікке. Бұл дегеніміз құдай мейірімді және қатал, құтқарушы және жазалаушы ретінде болады деген сөз. Тәңір қазақтардың түсінігінде Алла, Құдай ұғымдарымен астасып кетті (Сағалаев..., 1990: 136). Тәңір сөзінің мағынасы

жөнінде де Ө.Т. Төлеубаев: «Ежелгі түріктер заманында «тәңір» сөзі мынаны білдірген: 1) аспан, көзге көрінетін әлем бөлігі; 2) құдай; 3) құдіретті; 4) әмірші, мырза. Біздің ойымызша, тәңір сөзі әу бастан-ақ жаратушы, ие деген мағынаны берген. Мұсылманша айтқанда, барлық 24 мың ғаламның үлкен Тәңірі бар. Ол – Алла, Құдай ұғымдарымен пара-пар тәңірі. Сонымен қоса, әртүрлі түркі тайпаларында, әсіресе, қоғамдық-экономикалық дамудың төменгі сатысында тәңір сөзі ие, қолдаушы, қорғаушы мағынасында да кең пайдаланылған болса керек», – деп жазды (Төлеубаев, 2013: 102). Түркі халықтарының ұғымдарында да қарапайым қазақ түсінігінде де Тәңірі сөзінің мағынасының көп айырмашылығы жоқ. Тәңіршілдік көшпелі-париархалды – ата билігі қоғамы жағдайында туындап қалыптасқандықтан онда ата-баба культі, әсіресе, о дүниелік болған ата-бабалардың аруағының алдындағы парыз-қарыздарға жалпы қағидаттарында да көп мән береді. Бұл реттегі тәңіршілдіктің негізгі қағидатын бір сөзбен «Өлі риза болмай, тірі байымайды» деген түсінік негіздейді. Бірақ тәңірі туралы дүниетаным, түсінік сенімдер кейіннен мұсылман дініндегі Алла, Құдай ұғымымен астасып, араласып, сіңіп кетті.

Сонымен, қазақтардың рухани мәдениетінде аспанды Тәңір-Құдай деп құдайға айналдыру осы мәдениеттің маңызды элементі болып табылады. Аспанды құдай деңгейіне көтеру одан қорқуды білдірмеген, ғылым бұл ежелгі мифтер мен діндер әлемін қабылдау ерекшелігі екенін біледі. Қазақтар өз бастауын түркілердің жоғарғы құдайы – Аспан Тәңірінен бастайды. Халықты оның рақымымен басқарған қағандарды «Аспанда туып, Күн мен Аймен безендірген» деп атаған. Түркі мәтіндерінде түркілердің барлық жеңістері Аспан Тәңірімен байланысты болды. Аспанды және оның жарық жұлдыздарын қастерлеу – түркі өркениетіне жататын барлық халықтардың дүниетанымының маңызды белгісі.

Батыс Сібір қазақтарының дүниетанымында ежелгі түркі мифологиялық түсініктерінің тұтас қабаты сақталған. Оның көптеген бейнелері жоғалып кетті, олар тек құдайлардың аттарын сақтап қалды: Тәңір, Құдай, олар қазіргі кезде «Құдай, құдіретті күш» мағынасында қолданылады және іс жүзінде «Алла» сөзінің синонимдері болып табылады. Кейбір егде жастағы адамдардың санасында Орталық Азияның көптеген халықтарына тән көне түркі тектес әлемді модельдеу туралы архаикалық космогоникалық идеялар әлі де бар. Бұл көріністер

мифологиялық санаға тән әлемдердің кеңістіктік қатынасын бекітетіндігімен қызықты. Ежелгі түрік идеяларының қалдықтары – бұл исламмен органикалық түрде біріктірілген рухтарға сену – жердің иелері (жер иесі, су (су иесі), от (от иесі), үй (үй иесі), ата-баба культі-аруақтар культі (Ахметова, 2019: 258). Жалпы, ертедегі тайпалардан басталған табиғатқа, аспан әлеміне деген мінажат қазірге дейін сабақтасып, Алла ұғымымен астасып отыр.

Материалдық мәдениеттегі этнобелгілік жүйелер

Қазақтардың дәстүрлі материалдық мәдениетінің компоненттеріне семантикалық талдау жасауда тұрғын үйлер (киіз үйлер), тамақ жүйелері, киім-кешек, жас тобы және т.б. семиотикасын зерттеудің маңызы зор. Себебі, осы материалдық мәдениеттің құрамдас бөліктерінен этнобелгілік жүйелерді айқын көруге болады. Кез келген зат мәдениет нысаны болуы үшін ол практикалық және символдық талаптарға сай келуі керек. Осыған байланысты мәдениет зерттеушісі А. Леруа-Гран: «Баспанаға символдық мағына бергеннен кейін ғана барып адамның кеңістікті меңгеру әдісі туралы айтуға болады», – дейді (Байбуурин, 1989: 78). Мәдениет көрсеткіші болатын мұраның бірі, қазақ халқының ежелден тіршілік ету көзін қамтамасыз ететін мәдениетінің құрамдас бөлігінің бірі – Киіз үй баспанасы. Материалдық мәдениеттің этнобелгілік жүйесін көрсетуде Н. Шаханова киіз үйді мысалға алады. Ол өз еңбегінде: «Киіз үйдің сол (әйел) және оң (ер) жартысы бар. Ең жоғары семиотикалық мәртебе кіреберіске қарама-қарсы орналасқан (төрге) беріледі. Төр «топ» ұғымымен байланысты. Бәрі бірге тамақтану кезінде үй иесі, ең құрметті қонақ келсе ол төрге орналасады. Кіреберіс «төменгі» ұғыммен байланысты. Киіз үй – әлемнің антропоморфтық моделі. Киіз үйдің әр түрлі бөліктерінде «қабырға», «көз» т.б. атау бар», – деп жазады (Шаханова, 1999). Киіз үйді аспан мен жердің, жалпы әлемнің көрінісі іспеттес етіп қарастырады. Сондай-ақ, қазақ ұғымында босағаны теппеу, құты кетеді деген ұғымдардың болуы да үйдің, шаңырақтың қасиетін қастерлеуден туған. Киіз үйдің ішін 7 бөлікке бөлумен қатар (төр, үй иесінің орны, асхана бөлігі, т.с.с.) екі бөлік етіп те қарастырады. Сол жақ бөлігі отбасылық бөлік және әйелдер бөлігі – үй иелерінің жатын орны, қойма, т.б. орналасса, оң жағы ерлер бөлігі деп – ол жер-

ге ат әбзелдері, ерлердің қару- жарағы ілінетін. Сондықтан да, ерлер жақ бөлігін де қасиетті деп, келіндерге көп аяқ бастырмайтын дейді ақпарат берушілер (ДЭЭМ, 2015: 4). Киіз үй қаңқасы неге жарты шар тәрізді болды, оның шаңырағы неге дөңгелек, есігі неге шығысқа қараған деген сияқты мәселелерде Қ. Борбасова, халқымыздың ерте кездегі дүниетанымына, рухани өміріне үңілу қажеттігін айтады. Олар өз мақалаларында: «Әрине ерте заманда ғылыми көзқарас қалыптаса қойған жоқ, әр адам өзін қоршаған ортаны қалай көрсе солай қабылдаған. Жер қазақтардың түсінігінде жазық дөңгелек тәрізді болған және жеті қабаттан тұрған. Дөңгелек жазық жердің ортасында көк төбе бар. Сол көк төбенің басында көк терек өсіп тұр: ол – өмір ағашы. Міне, осындай өте қарапайым да болса әлемнің құрылысы туралы көзқарасты көруге болады. Біздің ойымызша, киіз үй қазақтардың осы көзқарасының материалдық мәдениеттегі көрінісі сияқты», – деп жазды (Борбасова, 2015: 108-114). Сонымен ата-бабаларымыз үшін, жалпы қазақ халқы киіз үйдің шаңырағын ерекше қастерлеген. Оған байланысты көптеген сенім, ырым, дәстүр қалыптасқан. Мәселен, жерге жатқызбау, шаңыраққа аяқ тигізбеу, тіпті қыздың жасауына киіз үй бергенмен, оның шаңырағын кеткен қызға бермеу, т.с.с. ырымдардан көрініс табатындығы ел арасынан жиналған материалдардан байқадық (ДЭЭМ, 2015:5). Шаңырақ отбасы әулетінің отаны, онда ата-баба аруақтарының қасиеті, құдіреті бар делініп шаңырақ сақталып, бір ұрпақтан екінші ұрпаққа беріліп отырған. Шаңырақтың қасиеті жөнінде Қ. Борбасова мен К. Альджанова: «Шаңырақтың дөңгелек болып келуін де қазақтардың ертедегі көзқарастарымен байланыстыруға болады. Шеңбер, біріншіден, шексіз қозғалыстың, екіншіден, аспан шырақтарының символы.

Шаңыраққа жан жағынан уықтарды қадағанда да, шуағын шашқан Күннің бейнесі шығады. Өйткені Күн – қазақтардың ежелгі сенім формаларының бірі. Күн – бақыт, Күннің шығуы – қуаныш, Күннің нұры – құт. Табиғаттың сұрапыл сиқыр-сырының қаһарынан құтқарушы осы Күн. Суықтың жылуы, қатқанның еруі, Жер анаға жан бітуі – осы Күн құдіретінің арқасы. Күн нұрын шашса, жерге құт бітіп, қазақ халқы алдына салып айдаған төрт түлік малының аузы майланады. Сондықтан да қазақ қарияларының ошақ басында отырып, шаңыраққа қарап сыйынуы осы Күнге бағытталғандығын білдірсе керек», – деп жазды (Борбасова, 2015: 112-114). Сонымен қазақтардың табиғатқа деген культі, көшпенді өмір салты оларды табиғатпен үйлесуге бейімдеді. Олардың дүниетанымында да, бір затты жасағанда да оның алғашқы үлгісін қоршаған ортадан, табиғаттан алған. Сондықтан да қазақ үшін киіз үй әлем моделі іспеттес болды.

Қорытынды

Қорыта келгенде Ұлы Дала төсінде өсіп-өрбіген ата-бабаларымыз әлемге деген дүниетанымын өздерінің күнделікті өмір салтымен үйлестіре отырып, өзінің әр әрекетін табиғат әлеміне бағындыра білген. Қазіргі қоғамда әлемді заттар мен белгілерге бөлу сияқты арнайы белгі жүйелері сипатталмайды, көп қалыптаса да қоймаған десек те болады. Дәстүрлі мәдениетте әр нәрсе тәжірибелік және рәміздік талаптарға сәйкес келгенде ғана мәдениет құбылысы ретінде шартты белгі толығымен заттың құндылықтық қасиетін анықтайды. Мәдениет құбылысын этнобелгілік жүйемен айқындау мәселелері этнология ғылымының да зерттеу нысандарына айналу қажет.

Әдебиеттер

- Агеев В. (2002) Семиотика. Москва: Издательство «Весь Мир», 256 с.
 Акатаев С.Н. (1984) К пережиткам культа Тенгри у казахов // Изв. АН КазССР. Сер. Обществ. Наук. №2. С.40-48.
 Акишев А.К. (1984) Искусство и мифология саков. Алма-Ата, Наука, 176 с.
 Ахметова Ш.К. (2019) Традиционные представления и инновации в мировоззрении казахов Западной Сибири // Известия Омского государственного историко-краеведческого музея. №22. С. 257-263.
 Байбурун А.К. (1993). Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. Санкт-Петербург: Наука, 1993. 253 с.
 Байбурун А.К. (1983). Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Изд. 2-е, испр. Москва-Ленинград: Наука, 191 с.
 Борбасова Қ., Альджанова Н.К. (2015) Қазақ киіз үйінің этно-белгілік жүйелері //ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №4 (53). Б.109-116.

- Жуковская Н.Л. (1988) Категории и символика традиционной культуры монголов. Москва: Наука, 196 с.
- Зуев Ю.А. (2002) Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-пресс, 332 с.
- Давидович В.Е., Жданов Ю.А. (1979) Сущность культуры. Ростов, с. 42.
- Ибраев Б. (1973) Космогонические представления наших предков // Декоративное искусство СССР. № 8. С. 40-44.
- Қайырбайұлы А., Бопайұлы Б. (1998) Қазақ ырымдары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 159 б.
- Құмарұлы Я. (2014) Ежелгі түркі тайпаларындағы тотемдік аң-құстар: аңыздық негіздері // Отан тарихы. №3 (67). Б.98-111.
- Құрманбаева Л.Т., Сарбасова А.Б. (2018) Қазақ дүниетанымындағы тәңірлік сенім // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы «Тарих және саяси әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №1 (56). Б.320-324.
- Леви-Строс К. (2001). Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. Москва: Изд-во ЭКМО-Пресс, 512 с.
- Лотман Ю. (2000) Типология культур. Мир. Алматы, 2000. 251 с
- Тайлор Э. (1989) Первобытная культура. Москва: Соцэкгиз, 568 с.
- Төлеубаев Ә.Т. (2013) Қазақ халқының табиғат мінажаты және емдеу магиясы. Алматы: «Алдоңғар», 1 том. 184 б.
- Төлеубаев Ә.Т. (2013) Қазақ халқы этнографиясының мәселелері. Алматы: Service Press, 496 б.
- Топоров В.Н. (1989) Пространство культуры и встречи в нем // Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Москва: Наука, 301 с.
- Сағалаев А.М., Октябрьская И.В. (1990) Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: знак и ритуал. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение.
- Орлова Э.А. (1994) Введение социальную и культурную антропологию. Москва: Наука.
- Основные черты семиотического подхода к культуре. Концепция семиосферы Ю. М. Лотмана// www.tspu.edu.ru/semiotika_kultury_ (Қаралған күні: 05.09.2020).
- Шаханова Н. (1998) Мир традиционной культуры казахов. Алматы: Наука, 197 с.
- White L.A. (1959). The Science of Culture: A Study of Man and Civilization. p. 363.
- White L.A. (1959 a) The Concept of Culture // American Anthropologist. Wash. Vol. 61. P. 227- 251.
- Этнознаковые функции культуры (1991). / Сборник. Москва: Наука, 224 с.

Информаторлар тізімі:

- 1 Сарғалдақов Төлепберген 1930 ж. туған, Түркістан облысы, Сарыағаш ауданы, Капланбек елді-мекені. // Далалық этнографиялық экспедиция материалдары, 2016.
- 2 Нұрмағанбетова Үкілім 1928 ж. туған, Түркістан облысы, Сарыағаш ауданы, Капланбек елді-мекені. // ДЭЭМ, 2016.
- 3 Қонырбекова Балшекер 1939 ж. туған, Түркістан облысы, Сарыағаш ауданы, Бағыс елді мекені // ДЭЭМ, 2015.
- 4 Сыздықов Шәмші 1927 ж. туған, Түркістан облысы, Сарыағаш ауданы, Бағыс елді мекені // ДЭЭМ, 2015.
- 5 Тәжімұратов Кенже 1946 ж. туған, Түркістан облысы Шардара ауданы // ДЭЭМ, 2015.

References

- Ageev V. (2002) Semiotika. [Semiotics]. Moscow: Ves Mir Publishing House, 256 p.
- Akataev S.N. (1984) K perezhitkam kul'ta Tengri u kazahov [To the remnants of the Tengri cult among the Kazakhs // Izv. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. Societies. Science]. No.2. S-40-48.
- Akisher A.K. (1984) Iskusstvo i mifologija sakov [The art and mythology of the Sakas]. Alma-Ata, Nauka, 176 p.
- Akhmetova Sh.K. (2019) Tradicionnye predstavlenija i innovacii v mirovoz-zrenii kazahov Zapadnoj Sibiri [Traditional ideas and innovations in the outlook of the Kazakhs of Western Siberia // News of the Omsk State Museum of History and Local Lore]. №22. P.257-263.
- Bayburin A.K. (1993). Ritual v tradicionnoj kul'ture. Strukturno-semanticheskij analiz vostochnoslavjanskih obrjadov [Ritual in traditional culture. Structural and semantic analysis of the East Slavic rites]. Sankt-Peterburg: Nauka, 253 p.
- Bayburin A.K. (1983) Zhilishhe v obrjadah i predstavlenijah vostochnyh slavjan [Dwelling in the rituals and representations of the Eastern Slavs]. – Ed. 2nd, rev. – ML: Science, 1983. – 191 p.
- Borbasova K., Aldzhanova N.K. (2015) Kazakh kiiz uyinin ethno-belgilik zhuyeleri // Kazakh U Habarshysy. [The philosophy of the series. Madeniettanu series. Sayasattanu series]. No. 4 (53). B.109-116.
- Zhukovskaya (1988). Kategorii i simvolika tradicionnoj kul'tury mongolov [Categories and symbols of the traditional culture of the Mongols] Moscow: Nauka, 196 p.
- Zuev Yu.A. (2002) Rannie tjurki: ocherki istorii i ideologii [Early Turks: Essays on History and Ideology]. Almaty: Dayk – press, 332 p.
- Davidovich V.E., Zhdanov Yu.A. (1979) Sushhnost' kul'tury [The essence of culture]. Rostov, p. 42.
- Ibraev B. (1973) Kosmogonicheskie predstavlenija nashih predkov [Cosmogonic representations of our ancestors] // Decorative art of the USSR, No.8. P. 40-44.
- Kaiyrbayuly A., Bopayuly B. (1998) Kazak yrymdary. [Kazakh beliefs] Almaty: “Kazakh encyclopedias”, 159 b.
- Kumaruly Ya. (2014) Yezhelgi turki taipalaryndagy totemdik an kustar: anyzdyk negizderi [Totem animals and birds in the ancient Turkic tribes: on the basis of the legend] // Otan tarikhy №3 (67). P.98-111.
- Kurmanbaeva L.T., Sarbasova A.B. (2018) Kazakh dynietanymyndagy tanirluk senim [Tengriism in the Kazakh worldview] // Abay atyndagy KazKPU-nin Khabarshysy «Tarikh zhane sayasi Aleumettik Kylymdar» series. No1 (56). P. 320-324.

Levi-Strauss K. (2001) *Strukturalnaja antropologija* [Structural Anthropology] / Per. with fr. Viach. Sun. Ivanova. Moskva: Publishing house EKSMO-Press, 512 p.

Lotman Y. (2000) *Tipologija kul'tur* [Typology of cultures]. World. Almaty, 251 s

Taylor E. (1939) *Pervobytnaja kul'tura*. [Primitive culture]. Moskva: Socekiz, 568 p.

Toleubaev A.T. (2013) *Kazakh khalkynyk tabigat minazhaty zhane emdeu magiyasy* [Natural and healing magic of the Kazakh people]. Almaty: "Aldogar", 1 volume. 184 b.

Toleubaev A.T. (2013a). *Kazakh khalks ethnografiasynyk meseleleri* [Ethnography problems of the Kazakh people]. Almaty: Service Press, 2013. – 496 b.

Toporov V.N. (1989) *Prostranstvo kul'tury i vstrechi v nem* [The space of culture and meeting in it] // East – West. Research. Translations. Publications. Moskva: Nauka, 301 p.

Sagalaev A.M. (1990) *radicionnoe mirovozzrenie tjurkov Juzhnoj Sibiri: znak i ritual*. [Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia: sign and ritual] / A. M. Sagalaev, I. V. Oktyabrskaya; otv. ed. I.N. Gemuev; Acad. Sciences of the USSR, Sib. department, Institute of History, Philology and Philosophy. Novosibirsk: Science. Siberian branch.

Orlova E.A. (1994) *Vvedenie social'nuju i kul'turnuju antropologiju*. [Introduction to social and cultural anthropology]. Moskva: Nauka.

Osnovnye cherty semioticheskogo podhoda k kul'ture. Konceptija semiosfery Ju. M. Lotmana [The main features of the semiotic approach to culture. Yu.M. Lotman's concept of semiosphere] // www.tspu.edu.ru/semiotika_kultury_konsultaciya (Date: 05.09.2020).

Shakhanova N. (1998) *Mir tradicionnoj kul'tury kazahov* [The world of traditional culture of Kazakhs]. Almaty: Nauka, 197 p.

White L.A. (1959) [The Science of Culture: A Study of Man and Civilization]. 363 p.

White L.A. (1959 a) *The Concept of Culture* // *American Anthropologist*. Wash. 1959. Vol. 61. P. 227-251.

Jetnoznakovyje funkicii kul'tury [Ethno-sign functions of culture] (1991). / Collection. Moscow: Nauka, 224 p.

List of informants:

1 Sargaldakov Tulepbergen 1930 f. tuylkan, Turkistan oblysy, Saryagash audany, Kaplanbek eldi-mekeni. // *Dalalyk etnografialik expeditiya materialdary*, 2016.

2 Nurmaganbetova Ukilim 1928 f. tuylkan, Turkistan oblysy, Saryagash audany, Kaplanbek eldi-mekeni.// DEEM, 2016.

3 Conyrbekova Balsheker 1939 f. tuylkan Turkistan oblysy, Saryagash audany, Barys eldi mekeni// DEEM, 2015

4 Syzdykov Shumshi 1927zh. tuylkan Turkistan oblysy, Saryagash audany, Barys eldi mekeni // MFEE 2015.

5 Tazhimuratov Kenzhe 1946 f. tuylkan Turkistan oblysy, Shardara audany // DEEM, 2015

Г. К. Букешева^{1*} , К.С. Сапарова²

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок», Казахстан, г. Нур-Султан

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

*e-mail: bgk897@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ НУРА-ИШИМСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ В 2018-2020 ГГ.

Объектом исследования Есильской археологической экспедиции выступают древние культовые центры, характеризующие тысячелетний процесс сакрализации ландшафта Северной Сарыарки. В настоящей работе систематизирован и представлен археологический материал, полученный экспедицией в результате археологических работ 2018-2020 гг. на территории Нура-Ишимского междуречья, также рассматриваются уже известные данные как критерий сакрализации исследуемой территории.

На примере отдельного географического региона предлагается исследование условий и механизма сакрализации ландшафта и роли культовых мемориалов в исторической судьбе степных этносов. Как результат выделены крупные территориальные образования, насыщенные культовыми объектами разных эпох. Комплексное исследование этих территорий с ландшафтными и историко-культурными позиций позволяет трактовать их как особые сакральные территории. С учетом сведений, добытых предшествующими исследованиями и работ Есильской археологической экспедиции, в отечественной археологии впервые предлагается рассмотреть географический регион северной Сарыарки как особый сакральный ландшафт, созданный тысячелетней деятельностью обитавших здесь древних и средневековых этносов.

Сакральный ландшафт является предметом изучения комплекса наук от географии, социологии, философии, культурологии, до этнологии и археологии. Факт наличия сакрального ландшафта исследуется археологией, т.к., объективными, визуальными компонентами его являются виды археологических памятников: крепости, древние храмы, некрополи, памятники наскального искусства. Поэтому археологические исследования, которые приводятся в данной статье, вносят значительный вклад в реконструкцию и изучение сакральных ландшафтов.

Ключевые слова: сакральный ландшафт, культовые памятники, зимовки, мавзолеи, археологическая разведка.

G.K. Bukesheva^{1*}, K.S. Saparova²

¹State Historical and Cultural Museum-Reserve "Bozok", Kazakhstan, Nur-Sultan

²LN. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

*e-mail: bgk897@mail.ru

History of the study of sacred objects of the Nur-Ishim interfluvium in 2018-2020

Today, the object of research of the Yessil archaeological expedition is the ancient cult centers that characterize the thousand-year process of sacralizing the landscape of Northern Saryarka. This paper systematizes and presents the archaeological material obtained by the expedition as a result of archaeological excavations in 2018-2020 on the territory of the Nur-Ishim interfluvium, and also considers the already known data as a criterion for the sacralization of the studied territory.

On the example of a separate geographical region, we propose to study the conditions and mechanism of landscape sacralization and the role of cult memorials in the historical fate of steppe ethnic groups. As a result, large territorial formations rich in religious objects of different eras are identified. A comprehensive study of these territories from landscape and historical and cultural positions will allow us to interpret them as special sacred territories. Taking into account the information obtained by previous research and the work of the Yessil archaeological expedition, it is proposed for the first time in Russian archaeology to consider the geographical region of the Northern Sary-Arka as a special sacred landscape created by the millennial activity of ancient and medieval ethnic groups that lived here.

The sacred landscape is the subject of study of a complex of Sciences from geography, sociology, philosophy, cultural studies, to Ethnology and archaeology. The fact that there is a sacred landscape is

studied by archeology, since its objective, visual components are types of archaeological monuments: fortresses, ancient temples, necropolises, rock art monuments. Therefore, the archaeological research presented in this article makes a significant contribution to the reconstruction and study of sacred landscapes.

Key words: sacred landscape, religious monuments, winter quarters, mausoleums, archaeological exploration.

Г.К. Букешева^{1*}, К.С. Сапарова²

¹ «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: bgk897@mail.ru

2018-2020 жылдардағы Нұра-Есіл өзенінің қасиетті нысандарын зерттеу тарихы

Есіл археологиялық экспедициясының қазіргі уақытта зерттеу объектісі Солтүстік Сарыарқа ландшафтын мыңжылдық процесті сипаттайтын ежелгі мәдени орталықтар болып табылады. Бұл жұмыста экспедиция Нұра-Есіл өзенінің аумағында 2018-2020 жылдардағы археологиялық жұмыстарының нәтижесінде алған археологиялық материалдар жүйелендіріліп ұсынылған. Сонымен қатар, бұрыннан белгілі мәліметтер зерттеу аймағын сакрализациялау белгі ретінде қарастырылады.

Жеке географиялық аймақтың мысалында ландшафтық қасиеттіліктің шарттары мен механизмін зерттеу ұсынылады. Дала этникалық топтарының тарихи тағдырындағы діни ескерткіштердің рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижесінде әртүрлі дәуірлердің табынушылық нысандарымен қаныққан ірі аумақтық құрылымдар анықталды. Бұл аумақтарды ландшафттан, тарихи және мәдени тұрғыдан жан-жақты зерттеу оларды ерекше қасиетті аумақтар ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Алдыңғы зерттеулерден алынған мәліметтерді және Есіл археологиялық экспедициясының жұмыстарын ескере отырып, отандық археологияда алғаш рет солтүстік Сарыарқаның географиялық аймағын осы жерде өмір сүрген ежелгі және ортағасырлық этникалық топтардың мыңдаған жылдар бойына жасаған ерекше қасиетті ландшафт ретінде қарастыру ұсынылады.

Қасиетті ландшафт география, әлеуметтану, философия, мәдениеттанудан бастап этнология мен археологияға дейінгі ғылымдар кешенін зерттеу нысаны болып табылады. Қасиетті ландшафтты зерттеу археология ғылымының зерттеу саласына кіреді, өйткені оның мақсаты, көрнекі компоненттері археологиялық ескерткіштердің түрлері болып табылады: бекіністер, ежелгі ғибадатханалар, құлпытастар, жартас өнерінің ескерткіштері. Сондықтан осы мақалада келтірілген археологиялық зерттеулер қасиетті ландшафттарды қалпына келтіруге және зерттеуге айтарлықтай үлес қосады.

Түйін сөздер: қасиетті ландшафт, діни ескерткіштер, қыстақтар, кесенелер, археологиялық барлау.

Введение

Неисчерпанной частью любого этноса, его истории и культуры выступают объекты сакрального ландшафта. Сакральный ландшафт – это географическое пространство, сформированное духовным человеческим опытом, как правило, оно представлено памятниками археологического наследия (Окладникова, 2014).

Сакральный ландшафт является частью, компонентом и вариантом культурного ландшафта. Ископаемый подтип культурного ландшафта представляет собой ландшафт, моделируемый исследователями на основе сакральных объектов, и полученный ими сакральный ландшафт является важным фактором формирования национальной идентичности (Nordeide, 2013: 4-6).

Нура-Ишимское междуречье – особый сакральный регион, территория которого в силу своего географического положения в центре евразийского континента является перекрестком взаимодействия древних кочевых культур. Данный регион входит в маршруты древних миграций, благодаря этому здесь обнаружены памятники практически всех археологических эпох.

В результате масштабных разведочных поисков Есильской археологической экспедиции выделены крупные территориальные образования, насыщенные культовыми объектами разных эпох. Это Акмолинского Приишимья (верховья Ишима) и Тенгиз-Коргалжинская долина. На территории Акмолинского Приишимья известно 122 кургана кочевой знати. По концентрации и особенностям планиграфических композиций

они объединены в шесть локальных регионов, которые можно трактовать как сакральные центры раннего железного века. К ним относятся: окрестности города Астана, излучина р. Ишим, верхнее течение р. Акан-Бурлук, среднее течение р. Иман-Бурлук, нижнее течение р. Шагала-лы, среднее течение р. Ащису (Хабдулина, 2016: 138-140; Свиридов, 2014: 577-590).

В месте впадения р. Нуры в систему Тенгиз-Коргалжынских озер, на протяжении 60 км зафиксировано 35 памятников в диапазоне от раннего железного века до нового времени. Это одиночные курганы, зимовки-кыстау и разнообразны по стилю и архитектуре сырцовые мавзолеи нового времени. На этой территории Есильской археологической экспедицией раскопаны руины мавзолея XV в., стены которого были покрыты бирюзовой майоликой (Хабдулина, 2015: 94). Здесь, в низовьях р. Нуры находится средневековое городище Батагай, в исторических записках XIX в. упоминаются два мавзолея (Сырлы-там, Сулу-там) (Спаский, 1818).

Еще один локальный регион сакральной территории Акмолинского Приишимья представлен Бозокским археологическим микрорайоном, расположенным на территории, где сходятся истоки рек северного сибирского бассейна (Ишим, Селеты, Шидерты) и среднеазиатского внутреннего бассейна (Нура, Сарысу). Культурные слои городища Бозок хранят информацию о четырех государственных образованиях в истории Центрального Казахстана: Западнотюркского каганата (VI-IX), Кипчакского ханства (X-XII), Улуса Жоши (XIII-XIV вв.) и Казахского ханства (XV-XVI вв.). Таким образом, освоение территории у брода Караоткель началось 1200 лет назад (Khabdulina, 2016: 58-62; Хабдулина, 2016: 234).

Каждая историко-культурная эпоха оставила на этом пространстве свои культовые сакральные центры. Изучение факторов и условий их появления, формирование структуры, связь с определенными периодами и эпохами, причинность и длительность оформления их в особые сакральные ландшафты – основная идея исследовательских работ Есильской археологической экспедиции в 2018-2020 гг.

Полевые исследования 2018-2020 гг.

Летом 2018 г. проведены раскопки кургана 2 царского могильника Куйгенжар, датированного второй половиной I тыс. до н.э. Могильник расположен на правом коренном берегу р. Ишим, на южной окраине г. Нур-Султан. Памятник со-

стоит из 5 больших курганов, вытянутых цепочкой по линии СЗ-ЮВ. Четыре кургана тянутся в линию вдоль береговой террасы Ишима, пятый курган находится в 35 м восточнее кургана №1, и в настоящее время оказался на территории современного казахского кладбища. Четыре кургана были раскопаны в 1999 и 2005 гг. (Свиридов, 2006: 40).

Курган 2 могильника Куйгенжар имеет высоту 3,5 м, диаметр 46 м. Сверху он был обложен серыми плитами гранита, по основанию обведен каменным кольцом, закреплявшим наземную конструкцию погребального памятника. В верхних слоях кургана было исследовано 7 вводных (более поздних) захоронений (рис. 1). Дно этих могильных ям находится на глубине 0,85-1,15 м. Одно погребение по предметам украшений (серьги, серебряные пряжки) датируется ранним средневековьем и относится ко времени обитания в Сарыарке кипчаков (IX-XI вв.) (Отчет, 2019: 19-21).

Шесть погребений по особенностям погребального обряда относятся к позднему средневековью. Для них характерны узкие могилы, ориентированные по линии северо-запад – юго-восток. Умершие лежат на спине, головой на северо-запад. Руки вытянуты вдоль туловища, нет сопутствующих вещей. Это признаки мусульманского обряда. Лишь в одном погребении, вероятно, девушки, на пальце правой руки найдено медное кольцо. Захоронения датированы XV-XVI вв.

Курган 2 имел сложную структуру наземной части и труднодоступную конструкцию подземной части (могильной ямы). Дно могильной ямы находилось на глубине 5 м от современной поверхности насыпи. К ней с востока вел входной коридор (дромос) длиной 6 м. Коридор был подземный и спускался ступенями вниз на глубину 3,5 м от уровня древней поверхности. В западном конце коридора была выкопана погребальная камера длиной 2,2 м, шириной 1,8 м, высотой около 1 м. Она располагалась поперек оси дромоса, т.е. по линии север-юг. На дне и в заполнении погребальной камеры были найдены кости скелета человека, фрагменты железных предметов. По костям человека был выполнен радиоуглеродный анализ, получена дата – VI-V вв. до н.э. (Отчет, 2019: 22).

Раскопанный курган реконструирует древнюю историю племен, обитавших в Верхнем Приишимье более двух тысяч лет назад. Само присутствие крупных царских курганов указывает на высокий статус территории современной Астаны во времена раннего железного века.

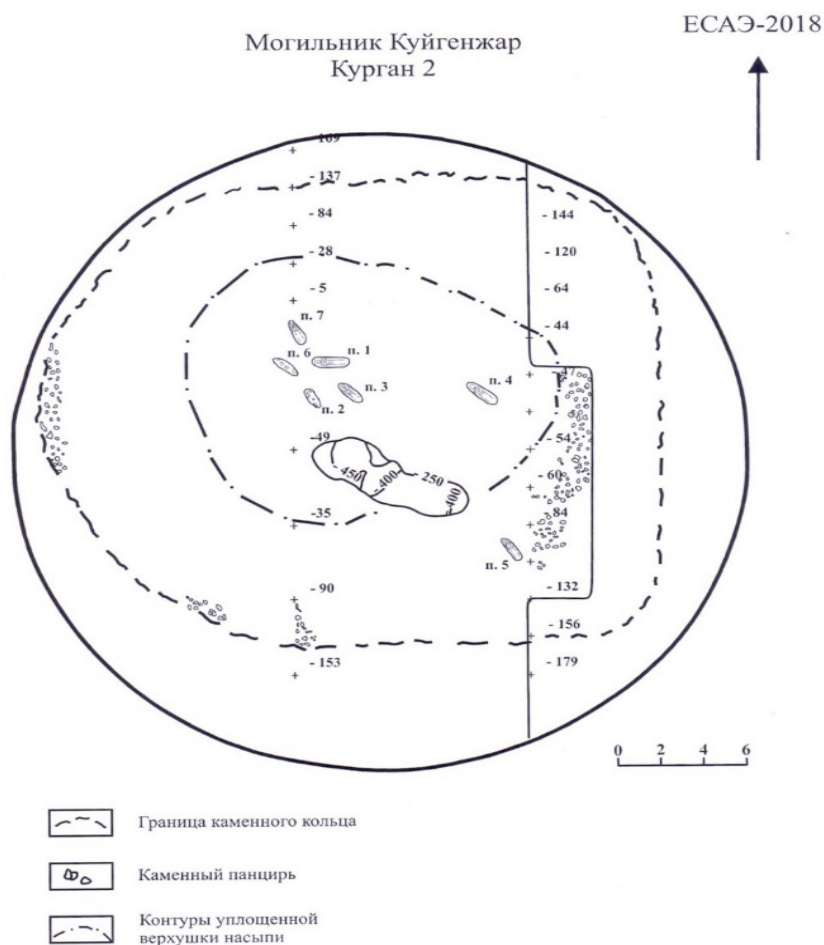

Рисунок 1 – Мог. Куйгенжар, общий план кургана № 2

Еще один объект полевых работ Есильской археологической экспедиции – поселение Саркырама. Поселение находится на правом берегу речки Саркырама – притока р. Нуры, в 4 км севернее сопки Тайтобе. Памятник относится к категории сезонных поселений второй половины XIX в., известных по казахской этнографии как *кузеу*.

Памятник расположен на пологом склоне береговой надпойменной террасы р. Саркырама, состоит из четырех насыпей, вытянутых в ряд по линии запад-восток. Поверхность береговой террасы задернована, поросла степной и пойменной растительностью.

Развалы строений представляют собой насыпи округлой и овальной форм, диаметром 10-16 м, высотой 0,5-0,8 м. Вокруг насыпей рельефно выделяются ровики (рис. 2). Расстояние между сооружениями – от 8 до 24 м. В центре насыпей расположены глубокие западины прямоу-

гольных очертаний, размерами примерно 3х2 м. Западины ориентированы широтно. Западины окружены широким грунтовым кольцом. Первоначально, по внешнему виду, объект был принят за средневековые погребальные оградки. В процессе раскопок выяснилось, что это развалы сырцовых жилищ.

Рисунок 2 – План поселения Саркырама. Вид сверху

Жилища скомпонованы попарно: жилища № 1 и 2, расстояние между ними 8 м. Затем идет промежуток длиной 24 м и следующие два жилища № 3 и 4, разделенные пространством в 10 м. Кроме развалов четырех строений, видны сопутствующие хозяйственные постройки. На пустом пространстве между жилищами 2 и 3 прослеживаются крупные подпрямоугольные очертания. Их конфигурация вытянута меридионально, имеет посередине восточной стенки излом вовнутрь. Визуально это сооружение не фиксируется. Возможно, это загон или место хранения сена.

При осмотре территории внимание привлекли многочисленные углубления, окружающие развалы домов. Их размеры и взаиморасположение свидетельствуют о дополнительных хозяйственных пристройках. Юго-восточнее жилища № 3 видна круглая площадка, оконтуренная мелким ровиком. Ряды мелких углублений фиксируются между жилищами № 1 и 2. На современной поверхности они не видны из-за густой травы.

Насыпи пронумерованы от запада на восток. Развалы жилищ 1-3 имеют квадратную форму. Жилище №4 самое крупное, имеет прямоугольную форму, вытянутую по линии ССЗ-ВЮВ. В центре его фиксируется прямоугольное углубление с перемычкой. Похоже на двухкомнатный дом, вход с восточной стороны. К сожалению, поверхность насыпи повреждена, в нее вертикально вкопана бетонная труба. Рядом с этим жилищем в 2007 г. была установлена каменная плита с надписью, что памятник охраняется законом. Плита стояла на железных опорах.

В процессе раскопок была выявлена конструкция стен жилища, способ ее разметки и технология строительства. Жилища прямоугольной формы, ориентированы углами или сторонами по странам света. Стены сложены из сырцового «кирпича» и послойно скреплены гумусом. Стены домов возведены на погребенной почве, без фундамента. Ширина стен – 0,8-1,0 м, сохранившаяся высота – 0,5-0,6 м. Насчитывается 3-5 слоев кирпича. Стены в основании с наружной стороны подсыпаны глиной и гумусом. Вокруг такой многослойной стеновой конструкции выкопан ров для отвода воды в случае дождя (ливневая канализация). Все жилища наземные площадью 26-34 кв.м. Внутренняя площадь жилищ – 12 кв.м.

Пол жилища покрыт слоем глины толщиной в 10 см. Следы очага в виде тонкой полоски зольного прогиба обнаружены в жилищах 1 и 3. Стены жилищ окружены ровиком шириной 0,5

м на уровне древней поверхности. Рвы в разрезе имеют плоское дно, глубину 0,4-0,5 м. Видно, что рвы стояли полые и постепенно заполнялись разрушающимся грунтом стен.

В жилище №1 прослежена форма стен в плане и способ ее возведения. Стена строилась отдельными блоками длиной в 4 м. В юго-западном секторе очертание глиняной стены показывает ее многогранную форму. Здесь расчищены «кирпичи» в плане. Преобладают размеры 40x20x10 см. Они не чисто сырцовые, часть замешана вместе с гумусом. Вход в жилища находится в углах, направленных в северный сектор, в сторону реки. Река протекает в 1 км от территории памятника. Возможно, вода для бытовых целей добывалась из колодца. Следовательно, одно из углублений может быть колодцем (Дукомбайев, 2018: 460-462).

По аналогии с исследованными оседлыми памятниками Сарыарки, можно утверждать, что дома имели высоту около 1,8 м, плоскую крышу, сложенную из камыша, кустарника. Сверху кровля закреплялась влажной глиной и дерном. Возможно, в жилищах были окна. Об этом свидетельствуют обнаруженные тонкие осколки стекла.

Данное поселение существовало во второй половине XIX в. Об этом свидетельствуют фрагменты фарфоровой посуды с клеймом фабрики Кузнецовых. Единично встречены днища чашек с китайскими иероглифами. Из письменных источников известно, что казахи в XIX веке пользовались посудой российских и китайских заводов. Осколки днищ с клеймами «Товарищества заводов Кузнецова» – это свидетельство товарного внедрения российской промышленности в экономическую жизнь и семейный быт казахского населения.

В ходе археологических раскопок поселения найдены фрагменты железного котла с ручкой и фрагменты верхней части котла. К отдельному типу относятся металлические котлы, они отливались из чугуна, имели различные размеры и форму. В жилищах они устанавливались на железных, чугунных подставках или помещались в земляную печь.

Для столовой посуды данного типа характерны две основные формы: шаровидная и горшковидная. Одной из типологических особенностей является наличие сужающейся и закругляющейся придонной части, однако встречаются и котлы с плоским и уплощенным дном.

Косвенным признаком элитарности казахских усадеб являются находки фрагментов до-

рогого импортного фарфора, не просто пиал, а изящных чашек, сахарниц, фрагментов стеклянных ваз. Такая посуда – это украшение дома, знак престижа его владельца.

Фрагменты фарфоровых пиал и фаянса – наиболее распространенный тип находок в зольниках на старых зимовках. Судя по клеймам на днищах посуды, массовый торговый сбыт посуды приходился на период 70-х гг. XIX – начала XX вв. Торговля на ярмарке была преимущественно меновая. Товары частично обменивали на скот, частично на деньги. Фаянсовая, фарфоровая и глиняная посуда российского производства Товарищества заводов Кузнецова входила в основной потребительский список наиболее востребованных товаров (Дукомбайев, 2018: 468).

Исследованный поселенческий объект имеет большое научное значение. В археологии Сарыарки это первый раскопанный поселенческий объект позднего средневековья. Поселение Саркырама наглядно свидетельствует о существовании у казахов Акмолы нескольких видов поселений. Важные исторические сведения получены по находкам вещей из железа, фарфора. По ним видно, что казахи были вовлечены в торговлю, продавая скотоводческую продукцию, они приобретали на ярмарках Акмолы товары из России, Средней Азии и Китая.

Исследование полученного материала с зимовки Саркырама может послужить отправной точкой при осуществлении исторических и историографических исследований, касающихся проблемы возникновения оседлости у казахского населения Северного Казахстана.

Еще одно направление работ 2019 года – разведочные исследования в Тенгиз–Коргалжынском регионе, в столичном регионе по реке Селеты, притокам р. Есиль – Жабай, Карасу. Кроме фиксации новых памятников, выборочно были проведены рекогносцировочные раскопки.

Исследованные объекты поделены на три группы. Первая – это некрополи нового времени, включающие в себя сырцовые мавзолеи. Вторая группа – это казахские зимовки –кыстау, также относящиеся к новому времени. К третьей группе отнесены средневековые могильники (Отчет, 2020: 10-14).

Первая группа памятников – некрополи:

Комплекс Кызыл-Мешит

Комплекс расположен на правом берегу р. Нуры, в 4,5 км на юго-восток от кордона Кызыл-Мешит. Длина огражденной территории (зирата) – 162 м, ширина – 77 м. Зират разновременный. Об этом свидетельствуют развалины различных

типов погребальных конструкций. Зират разделяется ручьем, который тянется от русла р. Нуры с ЮВ стороны до мавзолея. Мавзолеем сложен из сырцового кирпича. Крыша его имеет куполообразную форму. Вход с ЮВ стороны, коридорообразный треугольный, придерживался деревянными балками.

В северной части зирата расположены руины сооружения известного собственно, как Кызыл-Мешит, давшее название местности. Это прямоугольное сооружение размером 25x10 м. От него сохранились развалы стен высотой до 1,5 м и шириной до 2 м. В некоторых местах сохранились следы кладки из сырцовых кирпичей. Встречаются обломки красного обожженного кирпича, возможно, использовавшегося для облицовки, и впоследствии давшего название зданию. Внутренняя планировка визуалью не фиксируется. В восточной широкой стене фиксируется проем шириной до 3 м. Вероятно, это был вход в комплекс.

Зират Кызыл-Мешит-2

Расположен на расстоянии 1 км на юг от главного зирата (Кызыл-Мешит-1). В СЗ части расположен мазар более раннего периода, всего насчитывается более 30 погребальных сооружений. В СЗ углу зирата, судя по остаткам разрушенной конструкции, находилось погребальное сооружение из сырцового кирпича.

Зират Канай

Расположен на западном берегу оз. Есей. Обнесен железными столбами и огорожен колючей проволокой. Длина по линии СЮ – 200 м, ЗВ – 100 м. На территории видны развалы крупных надмогильных сооружений. Вдоль западной стороны зирата в северной части тянется ряд крупных сооружений. Среди них выделяется сооружение, на котором расположен большой каменный обелиск батырам, участвовавшим в сражениях 1723–1727 гг. Имеется надпись: Түгелбай руы Құттымбет Нұрбай руы Алыбай Бәйгісі руы Қанай (Отчет, 2020: 13-15).

Зират Есей 2

Зират расположен на возвышенном берегу оз. Есей. Южная могила обнесена железной оградкой, поставлен камень человеку из рода Канай, дата рождения – 1886. Погребальные сооружения расположены довольно густо. Выделяются прямоугольные крупные развалы.

Зират Есей 3

Расположен на западном берегу оз. Есей в 8 км на юг от кордона «Камышзавод». Территория зирата ограждена колючей проволокой. Площадь – прямоугольная. Длина – 250 м, ширина

– 100 м. Территория поделена поперек ограждением из железных штырей и колючей проволоки. Северная часть имеет большую площадь. Наземные сооружения сделаны из дерна, имеется ряд развалов округлой формы, высотой 0,4–0,5 м. У восточной стороны, возле наземного сооружения поставлена прямоугольная каменная вывеска, установленная нашими современниками в память предков из рода Алтай. На северной окраине установлен железобетонный кулпытас с датами 1848–1912 гг. В восточной части наблюдаются камни с датами, начиная от 1830-х гг.

Зират Есей 4

Расположен на западном берегу оз. Есей в 8 км на юг от кордона «Камышзавод». Территория зирата ограждена шпалами и колючей проволокой. Расстояние с запада на восток – 58 м, с севера на юг – 140 м. Территория соответственно прямоугольной формы. На поверхности наблюдаются развалы круглой формы, высота развалов примерно 0,5 м. Наиболее крупное сооружение находится в ЮВ углу. Стелл нет. Поверхности задернованы. Самое большое сооружение квадратной формы (6х6 м). С северной и восточной сторон ямы от выемки грунта.

Зират Есей 5

На территории зирата сооружения возведены из разных строительных материалов: камень, дерн, железные ограды. Ограждение прямоугольной формы. Вход с ЮЗ стороны. Ширина зирата – 74 м. Выделяется сырцовое сооружение. Кирпичи укладывались друг на друга, соединялись раствором из глины. Захоронены 2 человека, которым поставлены прямоугольные камни. Надпись не читается.

Зират Шолак

Расположен на западном берегу оз. Шолак, в 3 км юго-восточнее строений ТОО «Жалын». Размер – 86х86 м. На поверхности видны развалы строений круглой формы, в центре – западина в виде колец круглой формы. Развалы высотой 0,3–0,5 м, диаметром – 9 м. Особенностью зирата являются установленные на железных ножках каменные щиты с надписями.

Зират Жарсуат

Зират располагается на западном берегу озера Жарсуат, на возвышенности в месте слияния оз. Сухое и оз. Жарсуат. Размеры территории – 100х70 м. Первоначально территория зирата была ограждена рвом и валом. С внешней стороны по кромке рва вертикально вкопаны железные столбы, обтянутые проволокой. На территории зирата в самом СЗ углу расположены

развалы строения подквадратной формы, имеющего западины. В центре вокруг фиксируются развалы стен из грунта. Высота стен – 0,4 м.

Ко второй группе сакральных объектов относятся следующие зимовки-кыстау:

Комплекс Кызыл-Мешит

На расстоянии 36 м в ЮЗ направлении от зирата Кызыл-Мешит расположены два комплекса усадеб. 1 комплекс: ширина – 23 м, длина – 23 м. Комплекс имеет подквадратное строение. Имеется 6 западин. Вход с ЮЗ стороны. Хозяйственных построек не наблюдается.

2 комплекс. Вход с ЮЗ стороны. Имеется 5 западин. Ширина стен комплекса – 2 м. В 6 м южнее от комплекса № 2 расположена предположительно хозяйственная постройка, имеющая 1 западину прямоугольной формы.

Зимовка Кызыл-Мешит-2

Зимовка в плане прямоугольной формы, имеет 5 западин. Вход с ЮЗ стороны. Длина – 39 м, ширина – 14 м. Ширина стен – 2 м. Зимовка более раннего периода, об этом свидетельствует подъемный материал (фарфоровая посуда). Хозяйственное помещение расположено в 25 м от зимовки. Вход с северной стороны. Ширина – 14 м, длина – 110 м.

Поселение Күргак

Обнаруженное поселение окружено камышевыми зарослями оз. Сухое. К поселению была прирезана канава. Характерно чертой поселения является близкая расположенность к водному источнику. Всего насчитывается 10 строений, размеры которых колеблются от 10 до 23 м в длину и от 5 до 10 м в ширину.

Поселение Күргак-2

Развалины поселения, состоящие из 6 домов, расположены на западном берегу оз. Сухое в 30 м от берега. Жилища округлой формы, имеют диаметр от 2,4 до 4 м. Поселение растянуто на расстоянии примерно 50 м вдоль берега.

Комплекс Кызыл-Мешит-5

Комплекс расположен на западном берегу притока Нуры. Включает несколько хозяйственно-жилых строений. Усадьба 1 расположена с северной стороны комплекса. Высота развала стен усадьбы – 0,4–0,5 м. Длина – 17 м, ширина – 10 м. Состоит из 4 комнат, размеры самой большой комнаты – 10х3 м. Усадьба продольной осью ориентирована по линии ЗВ. Состоит из комплекса жилых и хозяйственных построек.

Усадьба 2 прямоугольной формы, длина – 24 м, ширина – 14 м. Толщина стен – 1 м. Строение прямоугольное, оно включало в себя жилые по-

мещения и хозяйственную постройку под одной крышей. Ориентировано по линии ЗВ. Вход в жилище был с северной стороны через хозяйственное помещение. Из хозяйственного помещения в жилую часть дома вел коридор.

Комплекс Кызыл-Мешит-6

Комплекс расположен на западном берегу оз. Когелем. Из водоема в сторону степи прорыто углубление, возможно, для привода воды к дому. Общая протяженность углубления составляет 140 м, тянется по линии ЗВ. На пути встречаются небольшие перемычки.

Зимовка Кызыл-Мешит-7

Состоит из двух усадеб. Усадьба 1 расположена на берегу оз. Когелем. Усадьба 2 примыкает к ней с юго-западной стороны. Усадьба 2 имела хозяйственную пристройку с СВ стороны, что фиксируется по почве, обильно удобренной навозом. Подъемный материал представлен фрагментами фарфоровой посуды и металлических изделий.

Зимовка Кызыл-Мешит-8

Состоит из 4 усадеб, в свою очередь, состоящих из 1–3 помещений размерами от 5 до 10 м в длину и от 5 до 8 м в ширину.

Зимовка Ак-Кулын

Развалы строений расположены на останце первой надпойменной террасы. Терраса продольной осью ориентирована на ЗВ. Примерная ширина – 80 м, длина – 500 м. На ровной площадке террасы расположены в ряд развалы строений. На его восточном краю хорошо видны строения усадьбы, состоящей из большого дома, от которого на поверхности видны прямоугольные углубления. В 35 м западнее видны развалы второго строения. Высота развалившихся стен примерно 0,5 м. Вторая усадьба такая же крупная, состоит из комплекса жилых и хозяйственных построек. Общая длина по линии СЮ – 24 м, ширина – 13 м. В 50 м западнее – углубление еще одного строения. Оно прямоугольной формы (Отчет, 2020: 17).

Зимовка Есей-1

На западном берегу оз. Есей в 30 м расположена небольшая зимовка, состоящая из 4 домов. В 500 м севернее находится кордон Камышзавод. Размеры строений: длина – от 12 до 18 м, ширина – от 8 до 12 м. В 20 м западнее жилища № 2 находятся 6 больших углублений, которые соединены между собой маленькими канавами. Вероятно, здесь изготавливали саман для постройки этих домов.

К третьей исследованной группе памятников относится могильник Кызыл-Мешит.

Расположен на территории кордона Кызыл-Мешит на правом берегу реки Нура. Длина могильника по линии ЗВ – 90 м, ширина – 50 м. Насчитывается 25 насыпей. Диаметры их от 6 до 12 м, высота – 0,2–0,3 м.

Для определения хронологии могильника было раскопано одно погребение. Был выбран курган диаметр 6 метров. В его центральной части была заложена траншея. На глубине 50 см от поверхности выявилось могильное пятно. На глубине 1,1 м был обнаружен скелет человека низкого роста. Ориентирован по линии ЗВ, руки вытянуты вдоль тела. Ширина могильной ямы – 0,4 м. Сопровождающий инвентарь отсутствует. Погребение совершено по мусульманскому обряду, может быть датировано поздним средневековьем.

Отдельным отрядом Есильской археологической экспедиции совместно с зарубежным исследователем – профессором Жан Лука Бонора (Италия) было проведено сплошное исследование по берегам реки Селеты и ее притоков. Было открыто несколько объектов, среди которых следует выделить несколько районов их скопления.

Первый – это поверхность сопки Киши Майлан. Здесь обнаружены несколько разновременных могильников. Особый интерес представляет средневековый могильник на южном склоне сопки, состоящий из 12 каменных насыпей. Насыпи уплощенные, частично задернованные. Диаметр – от 10 до 16 м. Судя по характеру надмогильных сооружений, памятник может быть отнесен к кыпчакской эпохе.

Еще один участок скопления – побережье реки Карасу, правого притока Селеты. Здесь, на расстоянии 2 км к юго-востоку от села Кеноткель на левом берегу Карасу, обнаружен комплекс памятников, включающий в себя разновременный могильник (эпоха раннего железа и новое время) и зимовки-кыстау. Эпоха раннего железа представлена курганами, один из которых крупный (диаметр насыпи – 25 метров, высота – 1,5 м).

Маршрут отряда также пролегал по северной оконечности Сарыарки – были исследованы берега реки Жабай и озеро Жаксы-Жангызтау, расположенное в Айыртауском районе Акмолинской области. Интерес вызывает скопление памятников на южном берегу озера Жаксы-Жангызтау. Здесь были исследованы казахские зимовки-кыстау, расположенные на западном краю современного поселка Жаксы-Жангызтау.

Также на высоком южном берегу озера было зафиксировано два могильника, состоящих из

курганов с земляными насыпями. Предположительно датируются ранним железным веком.

Проведенные исследования являются логическим продолжением работ предыдущего полевого сезона (Тлеугабулов, 2019).

Еще одним интересным результатом полевых исследований, проведенных в нижнем течении реки Нуры, является отсутствие памятников древних эпох при наличии большого количества поселенческих и погребальных комплексов позднего средневековья и нового времени. Нами сделан вывод о связи заселения этой территории с палеоклиматическими изменениями, т.е. с сильной увлажненностью местности в предшествующие эпохи, и, соответственно, невозможностью их хозяйственного использования. Но также мы должны упомянуть, что формирование позднего археологического ландшафта исследуемого региона могло быть вызвано начавшимися процессами седентаризации вследствие захвата и освоения земель Среднего Жуза колониальной администрацией Российской Империи.

В полевом сезоне 2020 года сотрудники института совместно со специалистами Акмолинского историко-краеведческого музея и Национального музея РК приняли участие в исследовании мавзолея Жанибек-Шалкар, обнаруженного в 2009 году (Хабдулина, ... 2011). Целью данной научной экспедиции являлся поиск захоронения, а также исследование сооружения при помощи естественнонаучных методов.

В 2020 г. были предприняты разведочные маршруты по Коргалжинскому району Акмолинской и Нуринскому району Карагандинской областей. В ходе проведения разведки были зафиксированы и проинспектированы ранее известные культовые объекты, расположенные в долине р. Нуры, а также казахские зимовки и несколько древнетюркских культовых объектов, о которых сообщили местные жители.

Каменное антропоморфное изваяние №1 обнаружено на берегу р. Керей на территории зимовки Казаншункур. Предположительно каменное изваяние было взято с кургана и использовалось в фундаменте одного из строений казахской зимовки. Размеры изваяния – 0,9*0,2 м. Рельеф лица вогнутый, что характерно для раннесакских изваяний. Лицевая часть нанесена на узкой грани, выбиты углубления глаз, читается прямой рельефный нос. С обратной стороны моделирована очень тщательно голова. Яркой деталью оформления верхней части головы яв-

ляется шишкообразный выступ, имеющий подпрямоугольную форму.

Каменное антропоморфное изваяние №2 расположено на небольшой возвышенности в 5,6 км юго-западнее зимовки Кусмурын, в 2 км западнее-юго-западнее р. Керей, в 8 км северно-западнее п. Аккола. Оно было расположено на поверхности курганной насыпи с восточной стороны. Его размеры 1,2*0,3 м. Лицевая часть сердцевидной формы, ярко выражены надбровные дуги, глаза. Нос и губы представлены небольшими продолговатыми углублениями. На торсе можно заметить два барельефных кружка – выраженные женские признаки (Кукушкин, ... 2016:50).

Рисунок 3 – Каменное антропоморфное изваяние №1

Сырцовые мавзолеи представляют собой особую группу памятников Тенгиз-Коргалжинской впадины. В ходе разведочных маршрутов было проведено натурное обследование и фотофиксация культовых мемориалов. Исследовано 8 сырцовых мавзолеев.

Цель – создание их виртуальной реконструкции на основе комплексного использования исторических источников и современных технологий. Для этого в настоящем полевом сезоне были предприняты предпроектные исследования, включившие в себя натурное обследование и изучение архивных материалов.

Натурное обследование включало в себя архитектурные обмеры, определение материала стен и составление чертежей. В исследованных мавзолеях можно выделить некоторые сходные черты. Основным материалом для возведения мавзолеев послужил кирпич-сырец, очень легко разрушающийся под воздействием внешних факторов. Объекты имеют округлую и подпрямоугольную планировку. Проведена полная фотофиксация каждого объекта, включающая в себя фотографирование с высоты под прямым углом и под наклоном с применением беспилотного летательного аппарата, а также наземное фотографирование и интерьерная съемка. Данный набор фотографий будет применен для составления 3D-моделей сырцовых мавзолеев.

В июле 2020 года сотрудники института работали на средневековом памятнике Кіші-Майлан, расположенном на холмистом плато у восточного подножия одноименной сопки, в месте слияния р. Карасу и Селеты, в 8 км к востоку от с. Кеноткель. На могильном поле площадью 200 на 200 м, зафиксировано 12 насыпей разных размеров и форм.

Для проведения раскопок был выбран курган 1, полностью задернованный, имеющий каменно-земляную насыпь. Диаметр кургана – 10 м, высота от поверхности земли – 0,3 м.

Каменные плитки, из которых сложена насыпь, в среднем достигали размера 15x10x0,5 см. При проведении раскопок была прослежена конструкция погребального сооружения, размеры и выкид могильной ямы. Могильная яма в центре забита камнями, ось прослеживается по линии СЗ-ЮВ. Под западной торцевой стенкой были найдены кости стопы человека. Огромная плоская плита, лежащая на восточном краю могильной ямы, слегка нависает в заполнение. В районе таза и грудной клетки – наброс мелких камней в 3-4 слоя. Погребенный ориентирован головой на ЮВ, сопроводительный инвентарь отсутствует. Предварительно памятник датируется X – XII вв. и относится к кыпчакскому времени. Для дальнейших исследований были отобраны пробы.

Заключение

Таким образом, на евразийском пространстве открыто и исследуется значительное количество культовых памятников как семантических центров сакральных ландшафтов. На территории Казахстана к масштабно исследованным географическим регионам относятся Семиречье, Южный Казахстан. Ландшафт их насыщен районами концентрации крупных элитных курганов раннего железного века, городами Великого Шелкового пути, галереями наскальных рисунков, древнетюркскими храмами-святилищами. К таким же семантически-одухотворенным районам относятся Казахский Алтай и Восточный Казахстан. Это знаменитые сакральные центры сакской эпохи: Берел, Шиликты, Байгетобе. На западе Казахстана – Мангыстау представляет собой мощный регион сакрального ландшафта от сарматского до нового времени. Здесь находятся знаменитые сарматские святилища Байте, Дыкылтас, Кзыл-Уйюк. Многочисленные подземные мечети давно имеют статус священных исламских центров и являются местом паломничества верующих и туристов.

Исследование средневекового городища Бозок, мавзолеев Жанибек-Шалкар, Батагай и др. уже позволяет отнести данный регион к категории особых сакральных локусов. Новые же материалы Есильской археологической экспедиции, полученные в результате раскопок археологических памятников Нура-Ишимского междуречья в период 2018-2020 гг., проливают свет на некоторые вопросы культурогенеза региона в эпоху раннежелезного века, средневековья и нового времени, а также позволяют включить в пространственный ареал сакрально-одухотворенных ландшафтов территорию северной Сарыарки.

Работа выполнена в рамках реализации научно-исследовательского проекта грантового финансирования МОН РК АР08052281 «Сохранение памятников сырцовой архитектуры сакрального ландшафта Тенгиз-Коргалжынской впадины с использованием цифровых 3D-технологий» по договору №94 от «22» мая 2020 г.

Литература

Khabdulina M., Tleugabulov D., Orazbayeva Z. (2016) “Bozok the Turkic Cult Center in Central Kazakhstan”, *Antropologist*, 26 (1, 2): 57-64.

Saebjorg Walaker Nordeide. (2013) Introduction: The Sacralization of Landscape // *Sacred Sites and Holy Places: Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space*. Turnhout: Brepols Publishers, P. 2-13.

Дукомбайев А.Т., Тлеугабулов Д.Т., Сапарова К.С. (2018) Археологические исследования поселения Саркырама // Актуальные вопросы изучения историко – культурного наследия народов Евразии: Материалы международного XV Евразийского научного форума. Нур-Султан, С. 456–469.

Кукушкин И.А., Шашенов Д.Т., Кукушкин А.И., Елибаев Т.А., Дмитриев Е.А. (2016) Археологическая карта Нуринаского района Карагандинской области. – Караганды, 141 с.

Окладникова Е.А. (2014) «Сакральный ландшафт: теория и эмпирические исследования» – Москва: Сибирское краевое издательство, 230 с.

Отчет. Работы Есильской археологической экспедиции в 2018 году. Нур-султан, 2019. С. 10-21.

Отчет. Работы Есильской археологической экспедиции в 2019 году. Нур-султан, 2020.

Свиридов А.Н. (2006) Исследование кургана раннего железного века в урочище Куйгенжар // Отчет. Работы Ишимской стационарной археологической экспедиции на территории Акмолинской области в 2005 году. Астана, 2006. С. 40-48.

Свиридов А.Н., Ярыгин С.А., Сакенов С.К. (2014) «Элитные курганы Акмолинской области». Диалог культур Евразии в археологии Казахстана: материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. Астана: «Сарыарка», С. 576-596.

Спасский Г.И. (1818). О древних развалинах в Сибири: [О развалинах Татагая и двух зданий на правом берегу р. Нуры], Сибирский вестник, издаваемый Г.Спасским, часть 3, Санкт-Петербург. С. 52-107.

Тлеугабулов Д.Т. (2019) Исследование средневековых культовых памятников Акмолинского Приишимья (по материалам разведки 2018 года) // Вестник КазНУ. Серия историческая. №3 (94). С. 121–129.

Хабдулина М.К. (2016) «Формирование культурного ландшафта городища Бозок», Экология древних и традиционных обществ: материалы V Междунар. научной конференции, г. Тюмень, 7-11 ноября 2016 г. Вып. 5. Ч.1, Тюмень. С. 232-235.

Хабдулина М.К. (2016) Храмы-святилища сакской эпохи Северного Казахстана // Религия и система мировоззрений древних и средневековых кочевников Евразии. – Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана. С.137-149.

Хабдулина М.К., Бонора Ж.Л. (2015) «Культовое зодчество степной Сары-Арки периода сложения Казахского ханства», Ұлы Жібек жолы және Қазақ хандығы мыңжылдықтар тоғысында. Тараз, 22-23 мая 2015 г., Тараз: 91-97.

Хабдулина М.К., Кожамжаров К.Т., Ярыгин С.А., Калдыбаев М.С., Сакенов С.К., Свиридов А.Н. (2011) Культовые памятники Тенгиз-Коргалжинской впадины. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 208 с., илл. (каз., рус.яз.)

References

Khabdulina M., Tleugabulov D., Orazbayeva Z. (2016) “Bozok the Turkic Cult Center in Central Kazakhstan”, *Antropologist*, 26 (1, 2): 57-64.

Khabdulina M.K. (2016) «Formirovanie kulturnogo landshafta gorodishcha Bozok», *Ekologiya drevnikh i traditsionnykh obshchestv: materialy V Mezhdunar. nauchnoi konferentsii*, g. Tiumen, 7-11 noiabria 2016 g. Vyp. 5. Ch.1, Tiumen: 232-235.

Khabdulina M.K. (2016) *Khramy-sviatilishcha saksokoi epokhi Severnogo Kazakhstana // Religii i sistema mirovozzrenii drevnikh i srednevekovykh nomadov Evrazii*. Almaty: IA im. A.Kh. Margulana. S.137-149.

Khabdulina M.K., Bonora Zh.L. (2015) «Kultovoe zodchestvo stepnoi Sary-Arki perioda slozheniia Kazakhskogo khanstva», *Uly Zhibek zholy zhane Kazak khandygy mynzhyldyktar togosynda*. Taraz, 22-23 maia 2015 g., Taraz: 91-97.

Khabdulina M.K., Kozhamzharov K.T., Yarygin S.A., Kaldybaev M.S., Sakenov S.K., Sviridov A.N. (2011) *Kul'tovy'e pamyatniki Tengiz-Korgalzhinskoi vpadiny*. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. 208 s., ill.

Okladnikova E.A. (2014) «Sakralnyi landshaft: teoriia i empiricheskie issledovaniia». Moskva: Sibirskoe kraevoe izdatelstvo. 230 s.

Отчет. Работы Есильской археологической экспедиции в 2018 году. Нур-султан, 2019. С. 10-21.

Saebjorg Walaker Nordeide. (2013) Introduction: The Sacralization of Landscape // *Sacred Sites and Holy Places: Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space*. Turnhout: Brepols Publishers, 2013. P. 2-13.

Spasskii G.I. (1818) *O drevnikh razvalinakh v Sibiri: O razvalinakh Tatagaia i dvukh zdanii na pravom beregu r. Nury*, Sibirskii vestnik, izdavaemyi G. Spasskim, chast 3, Sankt-Peterburg: 52-107.

Sviridov A.N. (2006) *Issledovanie kurgana rannego zheleznogo veka v urochishche Kuigenzhar // Otchet. Raboty Ishimskoi statsionarnoi arkheologicheskoi ekspeditsii na territorii Akmolinskoi oblasti v 2005 godu*. Astana, 2006. S. 40-48.

Sviridov A.N., Iarygin S.A., Sakenov S.K. (2014). «Elitnye kurgany Akmolinskoi oblasti»//*Dialog kultur Evrazii v arkheologii Kazakhstana: materialy konferentsii, posviashchennoi 90-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkheologa K.A. Akisheva*. Astana: «Saryarka», S.576-596.

Tleugabulov D.T. (2019) *Issledovanie srednevekovykh kultovykh pamiatnikov Akmolinskogo Priishimia (po materialam razvedki 2018 goda) // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaia*. №3 (94). S. 121–129.

Tleugabulov D.T., Dukombaiev A.T., Saparova K.S. (2018) *Arkheologicheskie issledovaniia poseleniia Sarkyrama // Aktualnye voprosy izucheniia istoriko – kulturnogo nasledii narodov Evrazii: Materialy mezhdunarodnogo KhV Evraziiskogo nauchnogo foruma*. Nur-Sultan, S. 456–469.

Т.Я. Сәтбай

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.
e-mail: dastan.satbai@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 60 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОДАҚТАРЫНЫҢ ҚҰРАМЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Қазақстан кеңестік көркем интеллигенция өкілдерінің шығармашылық одақтарға біріктірілгені белгілі. Бұл оларды партиялық-мемлекеттік тұрғыда бақылауда ұстауға қолайлы болды. Соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықтарда шығармашылық одақтардың жұмысында мазмұндық және формалық өзгерістер болған жоқ. Олардың құрамы мен құрылымы баяу өзгерді. Алайда Кеңестік «жылымық» және «тоқырау» жылдарында Қазақстан зиялыларының жаңа ұрпағы «алпысыншы жылдықтар» қалыптасты. Мақалада 1960 жылдары жүрген Қазақстан шығармашылық одақтарының құрамы мен құрылымындағы өзгерістер аталып өтіп, олардың Қазақстан мәдениеті мен рухани өмірдегі ықпалы қарастырылады. 60-шы жылдары Қазақстан шығармашылық одақтарының құрамында сандық және сапалық өзгерістер жүрді. Егер соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда дүниетанымдарына 1937-1938 жылдардағы Кеңестік қуғын-сүргін әсер еткен мүшелер көп болса, жаңа жағдайларда дүниетанымдары жылымық жылдарында қалыптасқан жаңа ұрпақтың өкілдері келе бастады. Жаңа ұрпақ өкілдерінің көзқарастарына салыстырмалы түрде анағұрлым еркіндік тән болды. Бұл олардың шығармашылықтарынан да байқалды. Сөйтіп, Кеңес одағындағы интеллектуалдық мәдени қозғалыс – «алпысыншы жылдықтарды» тудырды. «Алпысыншы жылдықтардың» көрнекті өкілдері – О. Сүлейменов, І. Есенберлин, М. Мағауин, А. Сейдімбек, Ш. Қалдыаяқов, С. Мұхамеджанов, Ғ. Жұбанова, Р. Сейдалин және т.б. болды. Қазақстанның мәдени өмірінде жаңа толқынның өкілдері белсенділік танытты.

Түйін сөздер: шығармашылық одақтар, жазушылар, суретшілер, сәулетшілер мен композиторлар одақтары, шығармашылық, суырып-салма ақындар, ауыз әдебиетінің өкілдері, колданбалы өнер шеберлері, мелодист-сазгерлер.

T.Y. Satbai

Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kazakhstan, Kyzylorda
e-mail: dastan.satbai@mail.ru

Composition and structure of Creative unions of Kazakhstan in the 60s of the twentieth century

The Kazakh representatives of the artistic intellectuals in the Soviet period are known to be united into single creative unions. This enabled to keep them under the complete party and state control. In the first post-war decades, there were no significant substantive and form changes in the activities of the creative unions of the republic. Their composition and structure changed slowly. However, during the years of the Soviet "thaw" and "stagnation", a new generation of Kazakh intellectuals, the so-called Kazakh "sixties" was formed. The article deals with the process of changes that took place in the 1960s in the composition and structure of the creative unions of Kazakhstan, as well as their importance in the cultural and spiritual life of Kazakhstan. In the 60s, the quantitative and qualitative changes took place in the structure of the creative unions of Kazakhstan. If in the first post-war years, the members of creative unions predominated, and their worldview was greatly influenced by the repression of 1937-1938, in the new conditions the representatives of a new generation began to be admitted to the Unions, whose worldview was formed during the years of the "thaw" (1954-1964). The views of the new generation were characterized by a relatively sense of freedom. It was also seen in their art. The intellectual cultural movement in the Soviet Union contributed to the emergence of the movement of the "sixties." The prominent representatives of the Kazakh "sixties" were O. Suleimenov, I. Yessenberlin, M. Magauin, A. Seidimbek, Sh. Kaldayakov, S. Mukhamedzhanov, G. Zhubanova, R. Seidalin and others. The representatives of the new wave took an active part in the cultural life of Kazakhstan, creating a new cultural atmosphere in the life of the republic.

Key words: creative unions, writers, artists, unions of architects and composers, artistic creativity, improvisational poets, folklore, masters of applied art, melodist-composers.

Т.Я. Сәтбай

Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда,
e-mail: dastan.satbai@mail.ru

Состав и структура творческих союзов Казахстана в 60-х годах XX века

Хорошо известно, что казахстанские представители художественной интеллигенции в советскую эпоху были объединены в единые творческие союзы. Это позволило сохранить их под полным партийно-государственным контролем. В первые послевоенные десятилетия в деятельности творческих союзов республики существенных содержательных и форменных изменений не было. Их состав и структура менялись медленно. Однако в годы советской «оттепели» и «застоя» сформировалось новое поколение казахских интеллектуалов, так называемых казахстанских «шестидесятников». В статье рассматриваются процессы происходивших изменений в 1960-х годах в составе и структуре творческих союзов Казахстана, а также их значение в культурной и духовной жизни Казахстана. В 60-е годы в составе творческих союзов Казахстана происходили количественные и качественные изменения. Так, если в первые послевоенные годы преобладали члены творческих союзов, на мировоззрение которых оказывала большое влияние репрессия 1937-1938 гг., то в новых условиях стали приниматься в Союзы представители нового поколения, мировоззрение которых формировалось в годы «оттепели» (1954-1964 гг.). Для взглядов представителей нового поколения было характерно относительное чувство свободы. Это также было замечено в их творчестве. Интеллектуальное культурное движение в Советском Союзе способствовало возникновению движения «шестидесятников». Видными представителями казахстанских «шестидесятников» были О. Сулейменов, И. Есенберлин, М. Магауин, А. Сейдимбек, Ш. Калдаяков, С. Мухамеджанов, Г. Жубанова, Р. Сейдалин и др. Представители новой волны принимали активное участие в культурной жизни Казахстана, создавая новую культурную атмосферу в жизни республики.

Ключевые слова: творческие союзы, писатели, художники, союзы архитекторов и композиторов, креатив, импровизированные поэты, фольклор, мастера прикладного искусства, мелодисты-композиторы.

Кіріспе

Өткен ғасырдың 40 жылдардың аяғы мен 60 жылдардың соңындағы Қазақстан шығармашылық Одақтарының құрамы мен құрылымында өзгерістер Кеңестік саяси жүйе шеңберінде жүріп, оның эволюциясымен тығыз байланысты болды. 40 жылдардың аяғы мен 50 жылдардың басында шығармашылық Одақтардың жұмысына билеуші топтардың басакөктеп араласуы күшейе түсті. Шығармашылық интеллигенция өкілдерінің көпшілігінің жеке басына, олардың семьяларына нақты қауіп төнді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің аса ірі зұлматты зұлымдықтарының бірі сонда – жеке адам «кінәлі» болып табылған жағдайда «кінә» автоматты түрде оның бала-шағасына, туыскандарына, жақындарына, дос-жарандарына да таңылды. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің өкілдері шығармашылық одақтар жұмысының аясынан тыс қалды.

Хрущевтік «жылымық» жылдарының жемісі Қазақстан шығармашылық Одақтарының құрамындағы сандық және сапалық өзгерістерден де көрінді. Әсіресе, 60 жылдардың басында қазақ әдебиеті, өнері және жалпы

мәдениетіне келген жас толқынның орны ерекше болды. 60 жылдардың ортасынан бастап, мәдениет пен оның салаларын, құрылымдарын, шығармашылық одақтардың жұмысын басқарудың әміршілдік-әкімшілік әдістері қатаң түсті. Шығармашылық одақтар өкілдерінің шығармашылық қызмет еркіндігін шектеу жетілдірілді. Әдебиет пен өнердегі, партиялық, таптық көзқарас, социалистік реализмнің қатаң шарттары, оның өкімдерін сұрқайландырды, шын мәнісінде көркем өнердің туындылары «идеологиялық саяси өнімдерге» айналды. Көркем өнер шығармалары идеялық-саяси мазмұнымен ғана бағаланып, өлшенді. Көркемдік мәдениеттегі ілгері басушылық сапалық көрсеткіштермен емес, сандық көрсеткіштермен өлшеніп: жазушылар, актерлар, суретшілер, журналистер, композиторлардың сан жағынан өсуі үнемі алға тартылып отырды. Осылайша, шығармашылық өнімнің көркемдік құндылығы екінші кезекке ығыстырылды. Мұның барлығы, өз кезегінде көркемдік құндылығы төмен кітаптарды, музыкалық шығармаларды, фильмдерді, суреттерді, мүсіндерді, сәулет ескерткіштерін, журналистік өнімдерді тудырды. Шығармашылық одақтардың жұмысына бюро-

кратизм, бейімделушілік тән келіп, конформистік элементтерге орын берілді. Нәтижесінде 60 жылдардың аяғына қарай «социалистік реализмнің» көркемдік өнімдерін халықтың тұтынуында дағдарыстық белгілер байқалып, бұл – «Қазақ фильм» туындыларына көрермендердің аз баруынан, қазақ тіліндегі кітаптардың кітап сөрелерінде жатып қалуынан, опера мен балетке деген қызығушылықтың орныға қоймағанынан, сәулет өнеріндегі олқылықтардан көрінді.

Қазіргі уақытта Егемен Қазақстан Республикасы, нағыз демократиялық-құқықтық мемлекет құруды, ұлттық мәдениетті өркендетуді және дүниежүзілік қоғамдастық пен интеграцияландыру қолға алып жатқан тарихи тұста – көркем интеллигенциямен шығармашылық одақтардың орнын айқындаудың, олардың қоғамның рухани сауығуындағы рөлін бажайлаудың маңызы зор. Бұл шығармашылық одақтардың, тоталитаризм жылдары жүріп өткен соқпақты жылдарына объективті түрде ғылыми талдау жұмыстарын жүргізгенде ғана мүмкін. Шығармашылық одақтардың кеңестік «тар жол тайғақ кешу» кезеңін жаңаша ғылыми ой елегінен өткізу – әдебиет пен өнердегі күні өткен стереотиптерден, тұжырымдамалардан, нобайлардан тезірек арылуға да мүмкіндік береді.

Әдістеме

Зерттеу жұмысының барысында автор ғылыми танымның негізгі ұстанымдары – объективтілік, жүйелілік, детерменизм мен тарихилық принциптеріне арқа сүйеді. Объективтілік деректердің аясын кеңейту, зерттеу объектісіне қатысты жаңа дәйектерді ғылыми айналымға түсіру қазіргі кездегі Қазақстан тарихшыларының әр түрлі тұжырымдамалары мен көзқарастарын ескеру арқылы жүзеге асырылды. Тарихилық принципіне сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар хронологиялық реттілікпен берілді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің эволюциясына сәйкес келетін көркем интеллигенция мен шығармашылық Одақтардың тарихындағы кезеңдер бөлініп қаралды. Детерменизм мен кешенділік принципін ұстана отырып көркем интеллигенцияға қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі әлеуметтік, экономикалық, мәдени бағыттарын анықтауға мүмкіндік алынды. Сондай-ақ зерттеу жұмысының барысында заманауи тарих, әдебиет, философия, мәдениеттану ғылымдарының жетістіктері пайдаланылды.

Зерттеулерге шолу

Қазақстанның көркем өнері мен интеллигенциясының шығармашылығын зерттеуге, әрбір көркем өнер салаларының өз өкілдері атсалысты. Өткен ғасырдың 50-60 жылдарында Қазақстан музыка мәдениетіне арналған байыпты зерттеулер дүниеге келді. Бұл орайда, А. Жұбановтың зерттеулерін атап өткен жөн. Оның еңбектерінде өткендегі қазақ композиторларының өмірі мен шығармашылығы қамтылды (Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. Алматы, 1963). Осы жылдары Қазақстан сәулет, кино, бейнелеу өнерлеріне арналған Т.К. Басеновтің, Н.М. Меңдіқұловтың, Қ. Сирановтың, Г.А. Сарықұлованың еңбектері пайда болды (Басенов Т.К. Прикладное искусство Казахстана. Алматы, 1958, Мендикулов М.М. Архитектура города Алматы, 1958, Сиранов К. Казахское кино искусство. Алматы, 1958., Вандровская Е.Б., Сарықұлова Г.А. Женщины художницы Казахстана).

60-70 жылдары Қазақстан композиторларының әндері мен романстарына, қазақ және орыс музыкасының шығармашылық байланыстарына, халық композиторлары мен кеңестік Қазақстан композиторларының шығармашылығына, қазақ музыкасының жаңа формулаларына, Республикадағы көркем өнердің жалпы дамуына арналған зерттеулер молая түсті.

80-90 жылдары Қазақстан музыкасының теориясы мен тарихына, музыка фольклорының тарихнамасына, қазақ бөлігіне, халықтық билерге қатысты Д. Абиров пен А. Исмаилов, Б.Г. Ерзакович пен З.Қ. Қоспақов, Б. Аюханов, З. Дүкенбаева, Ә. Мұханбетовалардың ғылыми және көпшілікке арналған еңбектері жарық көрді. (Д. Абиров., Исмаилов А., Казахские народные танцы. Алматы, 1983, Ерзакович Б.Г., Коспақов З.К. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. Алматы, 1986, Аюханов Б. Мой балет. Алматы, 1988, Ә. Мұханбетова. Қағажу көрген қазақ музыкасы, Дүкенбаева З. Қазақстан шығармашылық одақтары және оның Қазақстан халқының мәдениетін дамытудағы рөлі. (1920-30 жж. тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертацияның авторефераты. Алматы, 1994). Дегенмен мұндай мақалалар мен зерттеулерде қазақ көркем өнері туралы жаңа құнды пікірлердің болғандығына қарамастан, Қазақстан шығармашылық Одақтарының жұмысы арнайы қарастырылмайды.

Қазақстан шығармашылық одақтарының ахуалы

Кеңестік шығармашылық Одақтардың тарихы, кеңестік тоталитарлық қоғамның эволюциясымен тығыз байланысты. Тоталитарлық қоғам күрделеніп, бюрократиялық орталықтандыру дәстүрі үрдіс етек алған сайын, шығармашылық Одақтардың құрылымдары мен құрамы да күрделеніп, шығармашылық секциялардың саны ұлғайып отырды. 1946-1954 жылдары Қазақстан Жазушылары Одағында 7 шығармашылық секция: сын, проза мен поэзия, драматургия, қазақ, орыс, ұйғыр, жас жазушылармен жұмыс жасау секциялары жұмыс істеді. Секциялар әдеби бірлестіктердің жұмысына бағыт беріп, әдеби оқулар, жазушылардың оқырмандармен кездесулерін, жаңа авторлардың шығармаларын талқылауды, жас авторлардың жинақтарын баспадан шығаруды ұйымдастырды. Қазақстан жазушылары Одағында арнайы орыс, ұйғыр секцияларының болуы қажеттіліктен туындады. Өйткені жазушылар Одағының құрамында орыс, ұйғыр тілдерінде жазатын ақын-жазушылардың едәуір бөлігі бар еді. Орыс, ұйғыр секциялары негізінен осы тілдерде жазатын жазушылардың әдеби шығармашылығын ұйымдастырды және бағыт берді. Жас жазушылармен жұмыс жүргізу секциясының міндеті – әдебиетке енді келген жас таланттардың шығармашылығына қамқорлық жасау, шеберліктерін шыңдау болды.

Әдеби жанрлар бойынша құрылған сын, проза мен поэзия, драматургия секцияларының міндеті – өз жанрлары бойынша шығармашылық процестерді ұйымдастыру, жаңа әдеби туындыларды талқылау, өзара шығармашылық көмек және т.б. еді. Көріп отырғанымыздай әрбір шығармашылық Одақтың құрылуы себептері, алдарына қойған нақты шығармашылық міндеттері болды.

1964 жылы Қазақстан жазушылар Одағы Басқармасы Президиумының қаулысымен әдеби байланыстар секциясы, әскери әдебиет және көркем әдебиет комиссиялары жұмыс істей бастады. 1968 жылы шығармашылық Одақтағы секциялар саралана, жетілдіріле түсіп, проза, поэзия, драматургия, сын және әдебиеттану, балалар мен жасөспірімдер, көркем аударма, жас авторлармен жұмыс, орыс әдебиеті, ұйғыр әдебиеті, КСРО халықтарының әдебиеттерімен байланыс секциялары және қоғамдық негізде әскери-патриоттық әдебиет комиссиялары жұмыс істеді. Басқарма мүшелерінің саны 54-ке, Президиум мүшелерінің саны 13-ке жетті (ҚРОМА.

1778-қор, 2-тізбе, 847-іс, 3,4 п). 60 жылдары сын секциясының, сын және әдебиеттану болып өзгертілуі, жаңадан, балалар мен жасөспірімдер, көркем аударма, КСРО халықтарының әдебиеттерімен байланыс секцияларының және әскери-патриоттық әдебиет комиссиясының құрылуы – жазушылар Одағын ұйымдық жағынан нығайта түсті. Жазушылар Одағының қатарында әдебиеттанушы ғалымдардың көбейе түсуі, сын секциясының, сын және әдебиеттану болып, кеңейтілуінің қажеттілігін тудырды. Мұнымен қатар балалар мен жасөспірімдер, көркем аударма секцияларының құрылуы бұл салалар бойынша қалыптасқан жазушылар санының артқанын көрсетті.

60 жылдары Қазақстан жазушылары Одағының, КСРО халықтарының әдебиеттерімен шығармашылық байланысы неғұрлым интенсивті жүрді. Сондықтан, осы байланыстарды ұйымдастырып отыратын арнайы секция құрылды. Коммунистік тәрбиенің аса маңызды салаларының бірі әскери-патриоттық тәрбие болғандықтан, Қазақстан жазушылар Одағында да қоғамдық негізде әскери-патриоттық әдебиет комиссия жұмыс істеді. Оның үстіне бұл уақытта соғыс тақырыбына қалам тартқан Қазақстан жазушыларының бір тобы қалыптасқан еді. Әдеби секцияның міндеті әскери-патриоттық тақырыптар жазылған әдеби шығармаларды талқылау, шығармашылық кәсіптік көмек беру, ұсыныстар жасау болды.

Шығармашылық Одақтардың құрылымы, тоталитарлық қоғамның құрылымдары ретінде республиканың барлық өлкелерін, облыстары мен аудандарын қамтуға тиісті болып, нәтижесінде шығармашылық Одақтың облыстық бөлімдері құрылды. 1945 жылдың 5 қаңтарында жазушылар Одағы Президиумының қаулысымен Талдықорғанда, 1947 жылы Семей, Қызылорда, Қарағанды облыстарында жазушылар Одағының облыстық бірлестіктері құрылды. Бұл кезде Қазақстанда 15 облыс болғанымен, қалған облыстарда жазушылардың облыстық бірлестіктерін ашудың материалдық мүмкіндіктері болмады.

Кеңестік шығармашылық Одақтар барлық облыстарда өздерінің бөлімдерін ашуға тырысты, алайда экономикасы, әскери-өнеркәсіптік бағдар алған елдің, мәдени-әлеуметтік салаға келгенде қаржылары жұтаң еді. Мәдени-әлеуметтік талаптар әдетте екінші кезекке ығыстырылып, әйгілі «қалдықты принцип» тұрғысынан қаралды. Сондықтан, 1950 жылдары Қазақстан жазушылар Одағының топтық немесе аймақтық бөлімдері ашылды. 1957

жылдың 22 сәуірінде Қазақ ССР-і Министрлер Кеңесінің №513 жарлығымен Қарағанды мен Қызылорда облысаралық бөлімдері құрылды. 1959 жылы 27 мамырда Министрлер Кеңесінің №709 бұйрығымен Гурьевте (Атырау), Петропавловскіде, Семейде облысаралық бөлімдер ашылды. 1963 жылға дейін бұл бөлімдер дербес баланста тұрды. Осы жылдан бастап бұл бөлімдер жазушылар Одағымен біріктірілді де Гурьевтегі облысаралық бөлім Оралға, Қызылордадағы бөлім Шымкентке, Петропавловскідегі бөлім Целиноградқа (Ақмолаға) көшірілді. Сонымен, 1966 жылы Целиноградта, Оралда, Қарағандыда, Семейде, Шымкентте Қазақстан жазушылары Одағының облысаралық ұйымдары болды. Облысаралық бөлімдердің міндеті – жас авторлармен жоғарғы жұмыс жүргізу, әдеби қозғалыстарды жоғарғы идеологиялық деңгейге бағыттап отыру, қабілетті әдебиетшілерді іріктеу, олардың идеялық-саяси және кәсіптік деңгейін, шеберліктерін көтеру, әдеби үйірмелерге практикалық жәрдем көрсету және т.б. болды.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан Суретшілері Одағының басқармасында 4 шығармашылық секция: живопись, кескіндеме, мүсін және театр безендіру секциялары жұмыс жасады. 1949 жылдан бастап көркемдік студия жұмыс істеді. 1951 жылы сын секциясы құрылды. КСРО суретшілерінің Жарғысы КСРО Суретшілері Одағының 1965 жылғы 26 қарашадағы 1-құрылтай съезінде бекітіліп, 1968 жылы Суретшілер Одағының басқармасында живопись, кескіндеме, мүсін, театр безендіру, өрнекті қолданбалы өнер және өнертану, плакат, жас суретшілер секциялары және қазақ сурет өнерін насихаттау комиссиялары жұмыс жасады. Суретшілер Одағының жергілікті жерлермен байланысы Жазушылар Одағына қарағанда өте нашар жолға қойылды. «Одақтың жұмысындағы үлкен олқылықтардың бірі облыс суретшілерімен қандай да бір болмасын байланыстың болмауы болды» (ҚРОМА 1736 қор, 1-тізбе, 340-іс, 4 п., одақ басқармасының 1949 жылғы май – 1950 сәуір айларындағы істеген жұмысының есебі).

Қазақстан облыстарының суретшілері тұңғыш рет республикалық көрмелерге 1949 жылдан қатысты. Осы жылы Гурьевтен (Атырау) 1, Шымкенттен 3, Целиноградтан 3, Семейден 3, Көкшетаудан 1, Талдықорғаннан 1, барлығы 11 суретші; 1950 жылы 19 суретші Қарағандыдан 1, Талдықорғаннан 3, Қызылордадан 2, Целиноградтан 2, Семейден 6, Шымкенттен 2, Ақтөбеден 2, Өскеменнен 1 суретші республикалық көр-

мелерге қатысты (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві 1736 қор, 1-тізбе, 362-іс. 16, 17 п.). Қазақстан Суретшілері Одағы ұйымдық жағынан ең әлсіз Одақтардың бірі болды.

1946-1964 жылдар аралығында Сәулетшілер шығармашылық Одағының басқармасының 6 секция мен комиссиялары – қалалар салу және аудандық жобалау, тұрғын үй-тұрмыстық және мәдени-тұрмыстық құрылыс, өнеркәсіп құрылысы мен сәулеті, жаңа құрылыс техникасы мен құрылыс материалдары, село құрылысы мен сәулеті, сәулет тарихы мен теориясы секциялары, мәдени-бұқаралық жұмыстар жөніндегі комиссия, әлеуметтік тұрмыстық қызмет көрсету комиссиясы жұмыс істеді. Сәулетшілер Одағының үш мүшесі бар қалалар мен облыс орталықтарында, Одақ басқармасының құзырлық өкілдіктері (уполномоченные) болды, осыған сәйкес 1947 жылы Қарағандыда да Сәулетшілер Одағының бөлімшесі ашылды, ол 4 адамды біріктірді. 1962 жылдың 19 қазанында Целиноградта (Нұрсұлтан) облыстық бөлімше ашылды. Сонымен, 1965 жылы Одақтың облыстық бөлімшелері Целиноград (Нұрсұлтан) пен Қарағандыда ғана болды.

1952 жылы Қазақстан Сәулетшілері Одағы мүшелерінің саны 37 адамға жетті, оның 25-сі Алматыда, 8-і Қарағандыда, 3-і Семейде және 1-і Гурьевте (Атырау) тұрса, 1959 жылы 100 сәулетшінің 65-і Алматыда тұрды. 1969 жылы сәулетші мамандарының жетіспеушілігінен Қазақстанның 75 қаласының 14-де ғана сәулетшілер Одағының мүшелері болып, барлық 168 сәулетшінің 130-ы Алматыда тұрды. Демек, Қазақстан Сәулетшілері Одағын өз атымен атағаннан гөрі Алматы сәулетшілер Одағы мен оның филиалдары деп атаған дұрыс болар еді. Бұл жағдайда шығармашылық Одақтың ұйымдық жағынан әлсіз болғанын көрсетсе керек.

Қазақстан композиторлары Одағының басқармасында музыкасы, бұқаралық музыкалық жанрлар, опера-симфониялық және камералық аспаптар музыкасы, жастар, музыка тану, музыка секциялары жұмыс жүргізді. 1960-1970 жылдары шығармашылық Одақтағы секциялар барынша іріктеліп, опералық-симфониялық, эн-хор, камералық, балалар музыкасы, музыка тану, музыка мен театр, радио, кино және эстрада, насихат секциясы, жастар секциясы, әскери-патриоттық музыка комиссиялары болып жетілдірілді.

Композиторлар Одағының негізгі мүшелері Алматы қаласына шоғырланды. Одақтың жергі-

лікті жерлердегі ықпалы, әсіресе, 1946-1954 жылдары өте төмен болды. Облыстарда кәсіпқой композиторлардың бөлімдері болған жоқ. 1948 жылы Қазақстан композиторларының I-съезінде композитор Е. Брусиловский «республиканың шеткері аймақтарының Одақтың ықпал аймағынан «тыс қалғандығын» атап көрсетті (ҚРОМА. 1773-қор, I-тізбе, 84-іс, 5 п, 157-іс, I п). Қазақстан шығармашылық Одақтарының құрамы мен құрылымына талдау жасай келе, әр жылдары Одақтарды басқарған мәдениет пен өнер қайраткерлерінің жеке құрамына да қысқаша тоқталғанды жөн көрдік. Өйткені, шығармашылық Одақтар тарихының құрамдас бөлімін ұйымдастыру жұмыстары құрайды. 1946-1954 жылдары Қазақстан композиторлары Одағын Е. Брусиловский, 1954-1956 жылдары М. Төлебаев, 1956-1960 жылдары Қ. Қожамьяров, 1960-1962 жылдары С. Мұхамеджанов, 1962-1968 жылдары Ғ. Жұбанова, 1968-1970 жылдары Е. Рахмадиев басқарды. Шығармашылық Одаққа басшылық еткен бұл композиторлардың барлығы да еуропалық музыкалық жанрларда еңбек еткен сазгерлер еді.

1946-1950 жылдары Сәулетшілер Одағын М.А. Белов, 1950-1952 жылдары К.Я. Баранов, 1952-1954 жылдары Х. Наурызбаев, 1954-1962 жылдары С. Мәмбеев, 1962-1965 жылдары Н.С. Гаев, 1965-1968 жылдары Қ. Телжанов, 1969-1970 жылдары С. Мәмбеев басқарды.

Қазақстан Сәулетшілері Одағының басшылығында 1946-1948 жылдары А.И. Беднегин, 1948-1955 жылдары М.М. Мендіқұлов, 1955-1959 жылдары А.А. Лептик болса, 1959-1964 жылдары Е.К. Дятлов, 1965-1970 жылдары Р.А. Сейдалинов болды. Бұл суретшілер мен сәулетшілер шығармашылық Одақтарының тарихында өзіндік орын алады. Дегенмен, Кеңестік Қазақстан сәулет өнеріндегі жетістіктер мен шешімін таппаған проблемалар сақталып қалды (Глаудинов, 1974).

Қазақстан Жазушылары Одағын 1946 жылдан 1951 жылдың 14 тамызына дейінгі аралықта белгілі жазушы С. Мұқанов басқарса, осы мерзімнен 1953 жылдың 25 тамызына дейінгі кезеңде Т.А. Жаймурзин басқарды. Т.А. Жаймурзин бұған дейін Гурьев облыстық партия комитетінің хатшысы қызметін атқарған еді. 1953 жылдың жазында Т.А. Жаймурзин Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің шешімімен СОКП Орталық комитетінің жанындағы қоғамдық ғылымдар Академиясының аспирантурасына жіберіліп, оның орнына бұл қызметке жазушы Ғ. Мұстафин тағайындалды. Ғ. Мұстафин

Жазушылар Одағын 1953 жылдың тамызынан 1953 жылдың желтоқсанына дейінгі аралықта басқарып, оны жазушы Ғ. Мүсірепов алмастырды. Жазушылар Одағын мейлінше ұзақ жылдар бойы басқарған Ғ. Мүсірепов болды. Ол шығармашылық Одақтың төрағалығы қызметін 1966 жылға дейін атқарды. 1966-1970 жылдары бұл қызметті атқару жазушы Ә. Шариповтің еншісіне тиді.

Ғ. Мүсірепов пен Ә. Шәріпов басқарған жылдар Жазушылар одағының тарихындағы мейлінше жемісті жылдар болды. 1965 жылы Ғ.Мүсіреповтің ұсынысымен Қазақстан Компартиясы орталық комитеті мен Министрлер Кеңесінің алдына әдебиет, музыка, живопись пен мүсін өнері, кино, театр, ғылыми зерттеу жұмыстары бойынша озық туындыларға мемлекеттік сыйлықтар тағайындау мәселесі қойылды. Айта кететін жәйт, 1954 жылға дейін де Абай мен Жамбыл атындағы әдеби сыйлықтар тағайындалған болатын. Алайда, мемлекеттік сыйлықтарды беру жөніндегі комитет құрылмай, бұл аса маңызды шара ұмытыла бастаған-ды. Ғ.Мүсіреповтің бастамасымен бұл мәселе қайтадан қолға алынып, көп ұзамай аталмыш өнер салалары бойынша мемлекеттік сыйлықтар белгіленді. Үздік өнер шығармаларын анықтайтын арнайы мемлекеттік комитет құрылды. Оның ең алғашқы лауреаттары да атала бастады.

Жазушылар Одағын Ғ. Мүсірепов басқарған жылдары қолға алынған игілікті істер, Ә. Шәріпов басқарған жылдары да жалғасын тапты. 1967 жылы «Қазақстан халық ақыны», «Қазақстан халық жазушысы» деген құрметті атақтар белгіленді. Жазушылар Одағының және оның мүшелерінің материалдық және әлеуметтік өмірінде ілгері жылжушылықтар байқалды. Атап айтқанда, жазушылар Одағы аппаратының штаттық кестесі кеңейтіліп, алдыңғы жылдармен салыстырғанда көптеген жазушылардың тұрғын үймен қамтамасыз етілуінде пәрменді қадамдар жасалынды. Біз, суретшілер, сәулетшілер, композиторлар мен жазушылардың шығармашылық Одақтарының соғысқа дейін құрылғандығын атап өттік. Бұл Одақтардың құрылған күнінен бастап жүргізілген ұйымдастырушылық жұмыстар біздің зерттеуіміздің хронологиялық шеңберіне кірмейтін болғандықтан, 1946 жылдан бастап жүргізілген жұмыстарды қамтыдық.

50-жылдардың екінші жартысында құрылған Қазақстан кинематографистері мен журналистерінің шығармашылық Одақтарының ұйымдасып, қалыптасу тарихы егжей-тегжейлі

тоқтауды талап етеді. Қазақстан кинематографистерінің ұйымдастыру бюросы Қазақ ССР-і Министрлер Кеңесінің 1958 жылғы 9 маусымындағы №458 қаулысы бойынша және 1958 жылдың 19 мамырындағы КСРО кинематографистері қызметкерлері Одағының ұйымдастыру комитеті Президиумы мәжілісінің хаттамасы негізінде құрылды. Оның алдында Қазақстан кинематографистерін біріктіру міндеті тұрды. 1958 жылғы штаттық кестеге сәйкес ұйымдастыру бюросы – төрағадан, төрағаның орынбасарынан, шығармашылық секциялардың төрағасынан, жауапты хатшыдан және бухгалтерден тұрды. Шығармашылық Одақтың төрағалығына қазақтың тұңғыш режиссері Ш. Айманов тағайындалып, ол 1970 жылға дейін, шын мәнісінде Одақты ауысымсыз басқарды. Осы жылдары Ш. Аймановпен қатар режиссерлар Ә. Қарсақбаев және М. Бегалин шығармашылық Одақтың жұмысында белсенділік танытты.

Қазақстан кинематографистері қызметкерлері Одағы ұйымдастыру бюросының 1958 жылғы 6 қыркүйектегі мәжілісінің хаттамасымен құжатты және ғылыми көпшілік фильмдер секциялары бекітілді. 1959 жылы киноәуесқойлар секциясы құрылды.

1960 жылдың 28 мамырында Қазақ ССР-і Министрлер Кеңесінің жарлығы және осы жылдың 8 қаңтарындағы КСРО кинематография қызметкерлері Одағы ұйымдастыру комитетінің Президиумы мәжілісінің хаттамасы негізінде Кино Үйі ұйымдастырылды. 1963 жылдың 9-10 қаңтар аралығында өткен Қазақстан кинематография қызметкерлерінің құрылтай съезі Одақтың Басқармасын және секретариатын сайлады (1963 жылғы 15 қаңтардағы №2 хаттама). Осы хаттамамен Басқармадағы көркем кинематография, кинодраматургия, ғылыми-көпшілік, құжатты кинематография мен әуесқойлар, актерлық және дубляждық жұмыс секциялары және кино үйінің кеңесі бекітілді. 1965 жылдан бастап Қазақстан кинематография қызметкерлері Одағы Ш Пленумының шешіміне сәйкес, Одақ бұдан былай – Қазақстан кинематографистері Одағы деп атала бастады (Федулин, 1967).

1957 жылы Алматыда Қазақстан журналистерінің 9 адамнан құралған Ұйымдастыру бюросы құрылып, олардың алдында Қазақстан журналистері Одағын құру міндеті тұрды. Ұйымдастыру бюросының төрағасы қызметіне «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы К. Шәріпов тағайындалды. Көп ұзамай республиканың ірі журналдары мен газет ұжымдарының

редакцияларында және баспаларда құзырлық тораптар (сеть уполномоченных) құрылды. Бұдан кейін қолға алынған ірі шаралардың бірі шығармашылық комиссиялардың – халықаралық және бүкілодақтық байланыстар, баспа қызметі, очерк, репортаж жөніндегі құрылуы болды. Барлық облыстарда облыстық ұйымдастыру бюролары құрылып, олар негізінен облыстық газеттердің редакцияларында орналасты.

1959 жылдың қаңтар айында Қазақстан журналистерінің 1-съезі өтіп, съезд «еркін» шығармашылық ұйым ретінде Одақты құруды ұйымдық жағынан аяқтады. Съезд Қазақстан Журналистері Одағының төрағалығына К. Шәріповті сайлап және бекітті. Барлық шығармашылық Одақтардың үлгісіне сәйкес, журналистер одағының жоғарғы жетекші органы республикалық съезд болып қабылданды. Съезд аралықтарында Журналистер Одағының қызметін атқаратын атқарушы орган – Одақ басқармасы сайланды. Ағымдағы жұмыстарға басшылық жасау үшін Басқарма Президиумды сайлады. Жауапты хатшы қызметін босатылған қызметкер атқарды. 1959 жылы журналистер Одағының штаттық кестесі бойынша үш адам жұмыс істеп, олар: жауапты хатшы, бухгалтер және хатшы-машинисткадан тұрды.

1965 жылы Қазақстан Журналистер Одағында 11 шығармашылық секция мен комиссиялар жұмыс істесе, облыстардағы секциялардың саны 60-қа жетті. 1965 жылы облыстық секциялардың жұмысына басшылық жасау үшін республикалық шығармашылық кабинет құрылды. Осы жылы журналистер Одағының басқармасында «Гүлстан» фотостудиясы ашылып, оның міндетті фотокөрмелер мен фотоальбомдар ұйымдастыру және дайындау болды.

Сонымен, 50-жылдардың аяғында Қазақстан шығармашылық Одақтардың саны жаңадан құрылған кинематографистер, журналистер Одағымен толыға түсті. Жаңадан құрылған шығармашылық Одақтар жылдан жылға өздерінің құрамы мен құрылымын нығайта бастады. Қазақстан көркем интеллигенциясының жұмысын ұйымдастыруды алдына міндет етіп қойған, шығармашылық Одақтар құрылымдары қызметінің өзі – ұйымдық жағынан прогресс болып табылады. 1946-1970 жылдары шығармашылық Одақтар құрамының баяу да болса, үнемі өсіп отырғанын атап өттік. Әсіресе, жас таланттар үшін шығармашылық Одақтардың құрамына мүше болу аса құрметті іс болды. Бұл ең бірінші кезекте, олардың кәсіптік жағынан мойындалуы болып табылды. Олардың

көпшілігінің тырнақ алды шығармалары Одақтардың секцияларында тәжірибелі әріптестерінің талқылауларынан өтіп, ақыл-кеңестер берілді, қамқорлықтар көрсетілді. Мұндай шығармашылық талқылаулардың, жас таланттардың кәсіптік кемелденуіне пайдасы тимей қойған жоқ. Алайда, шығармашылық Одақтардың құрылымы тоталитарлық қоғамның қойнауында дүниеге келді. Алғашқы уақыттарда көркем шығармашылық интеллигенция өкілдерінің ұйымы ретінде құрылған Одақтар бертін келе «тоталитарлық жүйе механизмдерінің біріне айналып, түрлі саяси науқандарға тартылды және әр жылдары өзіне тән емес саясаттанған міндеттерді орындады» (Карабаева, 1993).

Бүкіл Кеңес қоғамы тәрізді, шығармашылық Одақтардың жұмысында да формалистік элементтер күшейе түсті. Оған көз жеткізу үшін шығармашылық Одақтардағы жаңа мүше қабылдау тәртібін алдыға тартсақ жеткілікті. Мүшелікке кіруге тілек білдірушінің ең бірінші міндеті Одақ президиумының төрағасына арыз жазу болды. Арыз секция отырысында талқыланды. Шығармашылық секциялардың өзіндік бюросы арызды қарап, президиум отырысында онан әрі қарауға ұсыныс жасады. Президиум отырысы оны талқылап, бүкілодақтық шығармашылық Одақтың секретариатына бекітуге жіберді. Сөйтіп, мәселе түпкілікті Мәскеуде шешілді. Бұл екі аралықта мүшелікке кандидат мың сан тексерулерден өтті, анкеталық бланктер толтырды, қоғамдық тапсырмалар орындады. Шығармашылық Одақтардың жарғысы бойынша белгіленген 1-2 жылдық мүшелікке кандидаттық мерзімін өтеді. Қысқасы, мүшелікке қабылданғанға дейін көп әуресарсаңға түсті. Шын мәнісінде мүшелікке қабылдаудың жарғылық талаптары орындала бермей, кейбір мүшелікке талапкерлердің кандидаттық стажы ондаған жылдарға дейін созылды.

Осы орайда, 1956 жылдың 27-29 наурызында Қазақстан Суретшілерінің IV съезінде сөйлеген өскемендік суретші Рахимовтың: «Жас суретшілер училище қабырғасынан шығады да көп жыл бойы Одақтың есігін тоздырумен болады... Мен жыл сайын Одаққа не кандидаттыққа не мүшелікке қабылданамын, тіпті қолымды қысып, құттықтады да» (ҚРОМА. 1736-қор, I тізбе, 515-іс, 2, 3 п.) – деуі қалыптасқан шығармашылық жағдайды дәл бейнелейді. Алайда, осыншалықты қиыншылықтарға қарамастан, жас ұлттық кәсіби суретшілердің саны артты (Копбосынова, 1972). Суретші Рахимовтың кандидаттық стажы 10 жылға жетсе, көптеген кітаптардың авторы, жа-

зушылар Одағының I, II, III съездерінің делегаты А. Дубовицкийдің кандидаттық стажы 18 жылға жетті. Мұндай фактілер басқа шығармашылық Одақтардың тәжірибелерінен де кездесті. 1955 жылы Қазақстан композиторларының II съезінде сөйлеген композитор Е. Брусиловскийдің сөздері Одаққа жаңа мүшелерді қабылдау ісінің қаншалықты бетімен жіберілгендігін көрсетті: «Есеп беріп отырған 7 жылдың ішінде, – дейді ол. – Біздің Одақтың жеке құрамы көбейгеннен гөрі азайып кетті. Жеті жыл ішінде біздің композиторлар ұйымының жаңа мүшелермен толықпауы – басқарма жұмысының ірі олқылығы. Бір қарағанда солай болып көрінгенмен, бұл талаптың жоғарылығын көрсетпейді, керісінше немқұрайлықты, мүдделі еместікті көрсетеді. Жас композитор Бычковтың арызының Одақ басшылары столының астында 4 ай бойы жатқанын, одан мүлде кездейсоқ табылып, сонда ғана қаралғаны жеткілікті» (ҚРОМА 1840-қор, I-тізбе, 92-іс, 119,120 п.).

Алайда, бұдан барлық кандидаттар осындай сергелденнен өтті деген тұжырым жасасақ, асығыстық болған болар еді. Жоғарғы жақ (Бүкілодақтың басқарма президиумы немесе секретариаты) Одақ мүшелерінің санына үнемі назар аударып, оның тым азайып кетуіне жол бермеуге тырысатын, өйткені ол Одақтың материалдық мүддесіне кері әсер ететін. Қияс жағдайларда Орталықтың өкілдері жергілікті жерлерге келіп, жағдайды «түзеп» отырды. Бұл әдетте кеңестік практикада «жәрдемді барған жерде көрсету» деп аталды. Суретші Назыровтың айтуынша «бірде бір адам бірде бір кандидат немесе Одақ мүшесі, біздің басқарма өтініші бойынша қабылданбай, бұл іс орталықтың ұйымдастыру комитетінен келген жолдастардың қолға алуымен бітіп отырды» (ҚРОМА 1736-қор, I-тізбе, 515-іс, 28 п.).

Шығармашылық еңбекті талқылау сияқты аса ыждағаттылықты талап ететін жұмыстың формасында да формализм элементтері көрініс берді. Шығармашылық Одақтардағы әрбір жаңа туынды әуелі секцияларда талқыланып президиум отырысына жіберілді, одан соң көркемдік немесе шығармашылық кеңесте қаралып, әрбір талқылаулардан кейін авторлар берілген кеңестерге құлақ салып «түзетулер» енгізді. Жалпы талқылау жұмыстарының пайдалы жақтарын жоққа шығаруға болмайды. Алайда, кейбір уақыттарда берілген «кеңестер» мен «қамқорлықтар», «жәрдем көрсетулер» шектен шығып, туынды авторларының шығармашылық намыстарына тиіп кетіп отырған жағдайлар да

аз болмады. Шығармашылық секциялар мен кеңестердегі үрдіс етек алған мұндай практика, 1946 жылы Қазақстан Жазушылар Одағында өткен мәжілісте жазушы Ғ. Мүсірепов тарапынан сынға алынды – «Шығармашылық кеңес дейтін мені де тыңдап көрген еді, – деді ол, – бірақ, дегенмен біздің нақты жағдайымызда бұл шығармашылық кеңес емес тәрізді... Мен бұл істің пайдалы жағын жоққа шығармаймын, әрбір жазушы өз қажетінше пайдалы жағын алатыны сөзсіз, бірақ менің жеке басым жазушыға деген шығармашылық жәрдемді біршама басқаша түсінемін» (ҚРОМА. 1778-қор, 2-тізбе, 13-іс, 30 п).

Шығармашылық Одақтардың жұмысында мұнымен қатар бюрократиялық әміршілдік элементтер де белең алды (Гуревич, 1992: 14-15). Композиторлар Одағындағы берекесіздіктерге тоқтала келіп, 1954 жылы Қазақстан композиторларының VII пленумында композитор Л.М. Шаргородский «Одақтың әлі күнге дейін қоғамдық шығармашылық ұйым бола алмай отырғанын, қайта аздап, меніңше композиторлар шығармашылығының басқармасын еске салатындығын» атап өтсе, оның әріптесі Аравиннің сөзі жағдайдың күрделілігін онан сайын айқындай түседі. «Соңғы уақыттарда біздің одағымыз шығармашылық ұйымнан, шығармашылық мәселелерімен айналысатын ведомстволық мекемеге айналды. Турасын айту керек біздің басқарма (композиторлар одағы) соңғы екі жылдың көлемінде өзінің барлық жұмысын тежеді» (ҚРОМА. 1840-қор, 1-тізбе, 79-іс, 50-п). Шығармашылық Одақтың төменгі буындары жоғарғы құрылымдарға осылайша наразы болса, жоғарғы құрылымдар – Басқармалар мен президиум мүшелері – төменгі секциялардың жұмысына көңілі толмады. Қазақстан композиторлар Одағы басқармасының 1968 жылдың наурызы мен 1969 жылдың маусымы аралығындағы есебінде: «ән-хор, музыка мен театр, радио, кино және эстрада сияқты секциялардың немен айналысқанын біз әлі күнге дейін анықтай алмай отырмыз» (ҚРОМА. 92-іс, 42, 43 п) – деп жазылды. Мұндай пұшаймандық лажсыздықтар барлық шығармашылық Одақтарда аз болған жоқ. Бірақ, Кеңестік идеологиялық талаптар бойынша мұндай кемшіліктер тұмшаланып, жетістіктерді атап өту дәстүрге енді. Әсіресе, орыс музыкасы мен қазақ музыкасының байланыстарына пәрмен берілді (Ерзакович, 1963: 46-47).

Кеңестік жүйенің ұстанған принциптері бойынша, құрылған шығармашылық Одақтар мен оның құрылымдары елдің шығармашылық

күштерін біріктіруі тиіс еді. Алайда, кеңестік саяси жүйенің дамуымен, шығармашылық Одақтар бірте-бірте тоталитарлық мемлекеттік машинаның тетігіне айнала бастады. Саяси өктемдік, тоталитарлық шығармашылық құрылымдардың табиғаты, еркін шығармашылық табиғатына жат болып шықты. Кеңестік шығармашылық құрылымдар негізінен, шын мәнісінде «коллективті» еңбекті талап етсе, еркін шығармашылық табиғаты жеке шығармашылық еңбекті талап етті. Мұндай қарама-қайшылық кеңестік жүйе жағдайында формализм мен көзбояушылықты объективті түрде тудырды. Сәулетші М.М. Меңдіқұловтың мойындауынша «бірқатар жұмыстар істелініп жатқанымен біздің одағымыз нашар жұмыс істеуде. Жекелеген авторлардың шығармашылық өміріне аз көңіл бөлінеді. Мұнда бізді түсінбейді, бағаламайды» (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві 1840-қор, 3-тізбе, 15-іс, 4 п). Формализм мен көзбояушылық суретшілер Одағында да етек алды. 1959 жылы Қазақстан Суретшілерінің V съезінде «біздің секцияларымыз өз жұмысына көбіне шығармашылық жәрдем алу үшін эскиздер қараумен немесе келісім шартқа рекомендация алумен шектеледі» (ҚРОМА. 1773 қор, I тізбе, 48-іс, 38 п) деп атап көрсетілді.

Шығармашылық Одақтардың жұмысындағы формализм мен әміршілдік элементтер облыстық бөлімшелерге де тән болды. 1955 жылдың I желтоқсанында өткен Қазақстан жазушылар Одағының II пленумында сөйлеген Қарағанды облысының өкілі Теміржановтың сөздері мұны айқын бейнелейді: «бізге андасанда өкілдер келеді. Олар аттан түсе сала бір жиналыс өткізеді, екпінді сөздер сөйленеді. Бір шығарманы алып талдаған болады, сонымен әдебиет жұмысы жақсарып кеткен екен деп кете барады... Қарағанды облыстық комсомол комитетінің хатшыларының бірін бірлестікке формальді түрде кіргізіп алдық. Жиналыс бола қалған күнде телефонмен шақырғанға келмесе, адам жіберіп, сүйреп әкеліп қатыстырамыз» (ҚРОМА. 1736-қор, I тізбе, 620-іс, 36 п). Қалған облыстық бөлімшелердегі жағдай бұдан тәуір болған жоқ, қайта керісінше аса күрделі болды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, біздің зерттеуіміз Қазақстан шығармашылық Одақтары құрамының тоталитарлық қоғамның өнерге, шығармашылыққа деген талаптарымен айқындалғанын көрсетеді. Шығармашылық Одақтардың

құрылымы республикадағы шығармашылық күштерді біріктіруге, ортақ мақсатқа жұмылдыруға бағытталды. Республика көркем интеллигенциясы өкілдерінің шығармашылық қызметінде, тәжірибе алмасуларында, жалпы шығармашылық байланыстарының дамуында оның пайдалы жақтары болды. Алайда, өзінің дамуының барысында және кеңестік жүйенің өктемдігі жағдайында, мұндай шығармашылық құрылым республикадағы шығармашылық күштердің шамадан тыс орталықтандырылуына

әкеліп соқтырды. Мұндай орталықтандырылған құрылым шығармашылықтың табиғатына жат еді. Шығармашылық Одақтардың тоталитарлық құрылымы бюрократиялық жұмыс әдісін тудырып, шығармашылық өкілдеріне орасан, зор залалын тигізді. Мұндай тенденция Кеңес одағындағы басқа республикалардағы шығармашылық одақтарға да тән болды (Мехтиева, 1991). Өнерге, шығармашылық самғау тән. Бірақ, кеңестік шығармашылық Одақтардың құрылымы оған тұсау бола басталды.

Әдебиеттер

- Глаудинов Б. (1974) Архитектура Советского Казахстана. Москва: «Стройиздат». – 133 с.
- Гуревич Л.Я. (1992) Тоталитаризм против интеллигенции: из истории политики тоталитарного государства в отношении интеллигенции Казахстана. Алматы: «А10 Нариван». – 145 с.
- Ерзакович Б.Г. (1963) Қазақ және орыс музыкасының байланысы. Алматы: «Қазмембасп». – 48 б.
- Копбосынова Р. (1972) Молодые художники Казахстана. Живопись. Графика. Скульптура. Алматы. «Жазушы». – 47 с.
- Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚРОМА). 1778-қор – Жазушылар Одағының қоры. 2-тізбе, 847-іс, 3, 4 п.
- ҚРОМА Одақ басқармасының 1949 жылғы май – 1950 сәуір айларындағы істеген жұмысының есебі. 1736-қор – Қазақстан суретшілер Одағының қоры, 1-тізбе, 340-іс, 4 п.
- ҚРОМА 1736 – Қазақстан суретшілер Одағының қоры, 1-тізбе, 362-іс, 16, 17 п.
- ҚРОМА 1773 – Сәулетшілер Одағының қоры, 1-тізбе, 84-іс, 5 п, 157-іс, 1п.
- Карабаева У.Х. (1993) Традиционная народная культура: тенденции возрождения и развития: Автореферат на соискание ученой степени доктора философских наук. Ташкент.
- ҚРОМА 1736 – Қазақстан суретшілер Одағының қоры, I тізбе, 515-іс, 2, 3 п.
- ҚРОМА 1840 – Композиторлар Одағының қоры, 1-тізбе, 92-іс, 119, 120 п.
- ҚРОМА 1736 – Қазақстан суретшілер Одағының қоры, I тізбе, 515-іс, 28 п.
- ҚРОМА 1778 – Жазушылар Одағының қоры, 2-тізбе, 13-іс, 30 п.
- ҚРОМА 1840 – Композиторлар Одағының қоры, 1-тізбе, 79-іс, 50-п.
- ҚРОМА 1840 – Композиторлар Одағының қоры, 1-тізбе, 92-іс, 42, 43 п.
- ҚРОМА 1840 – Композиторлар Одағының қоры, 3-тізбе, 15-іс, 4 п.
- ҚРОМА 1773 – Сәулетшілер Одағының қоры, I тізбе, 48-іс, 38 п.
- ҚРОМА 1736 – Қазақстан суретшілер Одағының қоры, I тізбе, 620-іс, 36 п.
- Мехтиева Л.И. (1991) Деятельность творческих союзов Азербайджана в развитии культуры (1960-1970 гг.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку.
- Федулин А. (1967) Кино в Казахстане. Алматы: «Қазақстан». – 57 с.

References

- Glaudinov B. (1974) Architecture Of Soviet Kazakhstan. Moscow. «Stroyizdat». – 133 p.
- Gurevich L. Ya. (1992) totalitarianism against the intelligentsia: from the history of the policy of the totalitarian state in relation to the intelligentsia of Kazakhstan. «No,» she said. «A10 Narivan». – 145 P.
- Erzakovich B.G. (1963) The relationship between Kazakh and Russian music. «No,» she said. «Kazmembasp». – 48 p.
- Kopbosinova R. (1972) Young artists of Kazakhstan. Painting. Graphics. Sculpture. Almaty. «Zhazushy». – P. 47.
- Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). 1778-Foundation of the Union of writers of Kazakhstan, 2-list.847-case.3,4 p.
- CSA RK. 1736 – Foundation of the Union of artists of Kazakhstan. List 1, Case 340, 4p.
- CSA RK. 1736 – Foundation of the Union of artists of Kazakhstan, list 1, case 362.16,17p.
- CSA RK. 1773 – Foundation of the Union of architects of Kazakhstan ,List 1, Case 84, item 5. Case 157, para
- Karabaeva U.H. (1993) Traditional folk culture: trends of rebirth and development.[tradicionnaya narodnaya kwltrwa: tendenciï vrozjojeniya i razvitiya] Abstract on the application of the degree of Doctor of Philosophy. Tashkent.

CSA RK. 1736 – Foundation of the Union of artists of Kazakhstan, I – list.515-case.2,3 p.

CSA RK. 1840 – Foundation of the Union of composers of Kazakhstan, 1 – list.92-case.119,120 p.

CSA RK. 1736 – Foundation of the Union of artists of Kazakhstan, I – list.515-case.28 p.

CSA RK. 1778 – Foundation of the Union of writers of Kazakhstan, 2 – list. Case 13.

CSA RK. 1840 – Foundation of the Union of composers of Kazakhstan, list 1, case 79, item 50

CSA RK. 1840 – Foundation of the Union of composers of Kazakhstan, list 1, case 92.42, 43 p.

CSA RK. 1840 – Foundation of the Union of composers of Kazakhstan, 3 – list.15-case.4 p.

CSA RK. 1773 – Foundation of the Union of architects of Kazakhstan, I – list. Case 48.

CSA RK. 1736 – Foundation of the Union of artists of Kazakhstan, I – list. Case 620. 36 p.

Mekhtieva L.I. (1991) Activity of creative unions of Azerbaijan in the development of culture. (1960 to 1970). The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of historical Sciences. Baku.

Fedulin A. (1967) Cinema in Kazakhstan. Almaty. “Kazakhstan”. – 57 p.

С.К. Игибаев

Восточно-Казахстанский университет. С. Аманжолова,
Казахстан, г. Усть-Каменогорск,
e-mail: aiko-53@mail.ru

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ И ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ДОКУМЕНТАХ АРХИВА ГУВЕРСКОГО ИНСТИТУТА

В данной статье на основе изучения архивных документов Гуверского института приводятся страницы из истории установления власти Советов в Туркестане, поражение белогвардейцев в ходе гражданской войны и их уход на территорию соседних государств. Во избежания одностороннего подхода в оценке событий противостояния Временного правительства и Советов в Туркестане в тексте приводятся не только либеральные точки зрения в оценке действий лидеров Краевого Комиссариата Временного правительства (В.А. Климм), но и большевиков (Г. Сафаров). В.А. Климм правильно уловил сложившееся общественное мнение относительно причин провозглашения Туркестанской Автономии в Коканде. Члены правительства Кокандской автономии, по мнению В.А. Климма, рассматривали провозглашение автономии Туркестана в Коканде как организованный протест против тирании и жестокости большевиков, а также как альтернативу власти совдепа. Содержание выступления А. Букейханова на Первом общесибирском съезде свидетельствует, что он был сторонником предоставления казахскому народу полноправной автономии. Как известно, программа партии «Алаш» предусматривала решение земельного вопроса как полномочие правительства Алаш-Орды до созыва Учредительного собрания и поступления дохода в казну автономии. Вооруженные силы, созданные в виде народной милиции, должны были обеспечить оборону автономии и ее граждан. По утвержденной программе партии «Алаш», образование должно было быть на родном языке. Такую «автономию», приближающуюся к независимости, отказались признавать большевики и белогвардейское правительство Колчака.

Рассмотрено политическое воззрение адмирала А.В. Колчака. Судя по его заявлениям, А.В. Колчак не был сторонником неограниченной монархии, отдавал предпочтение верховенству закона, выразил готовность подчиняться решениям Учредительного собрания, которое будет создано после победы над большевиками.

Ключевые слова: Стенфорд, институт, двоевластие, краевой комиссар, Туркестан, террор, автономия, федерация, атаман, барон.

S.K. Igibaev*

East Kazakhstan University named after S. Amanzholov,
Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk,
*e-mail: aiko-53@mail.ru

Pages of History Of Establishment of The Soviet Power and Civil War in Documents of Archive of Hoover Institute

In this article, based on the study of archival documents of the Hoover Institute, pages are given from the history of the establishment of Soviet power in Turkestan, the defeat of the white guards during the civil war and their departure to the territory of neighboring States. In order to avoid a one-sided approach in assessing the events of the confrontation between the Provisional government and the Soviets in Turkestan, the text provides not only liberal points of view in assessing the actions of the leaders of the Regional Commissariat, the Provisional government (V. A. Klimm), but also the Bolsheviks (G. Safarov). V. A. Klimm correctly grasped the prevailing public opinion regarding the reasons for the proclamation of Turkestan Autonomy in Kokand. Members of the Kokand Autonomy government, according to V. A. Klimm, considered the Declaration of Turkestan autonomy in Kokand as an organized protest against the tyranny and cruelty of the Bolsheviks, as well as an alternative to the power of the Sovdep. The content of A. Bukeikhanov's speech at the First all-Siberian Congress shows that he was a supporter of granting the Kazakh people full autonomy. As you know, the program of the Alash party provided for the resolution of the land issue as the authority of the government of Alash-Orda before the convocation of the Constituent Assembly and the receipt of income to the Treasury of the autonomy. The armed forces, created in the form of the people's militia, were supposed to ensure the defense of the autonomy and its

citizens. According to the approved program of the Alash party, education should have been in the native language. The Bolsheviks refused to recognize this "autonomy" approaching independence.

The political view of Admiral A.V. Kolchak is considered. The content of A. Bukeikhanov's speech at the First all-Siberian Congress shows that he was a supporter of granting the Kazakh people full autonomy.

Key words: Stanford, Institute, dual power, regional Commissioner, Turkestan, terror, autonomy, Federation, ataman, Baron.

С.К. Игібаев*

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Қазақстан, Өскемен қ.
*e-mail: aiko-53@mail.ru

Кеңес өкіметінің орнауы мен Азамат соғысы тарихының беттері Гувер Институтының архив құжаттарында

Бұл мақалада Гувер институтының архив құжаттарының негізінде кеңес өкіметінің Түркістанда орнауы, азамат соғысы барысында ақгвардияшылардың жеңілуі және олардың көрші мемлекеттердің жеріне кетуі қарастырылған. Түркістанда Уақытша Өкіметтің өлкелік Комиссариаты мен Кеңестердің бір-біріне қарама-қарсы тұрған жағдайды бағалауда тек либералдық көзқарас қана емес (В.А. Климм), большевиктердің (Г. Сафаров) пікірі де келтірілген. В.А. Климм Қоқанда Түркістан автономиясын жариялау себептеріне қатысты қалыптасқан қоғамдық пікірді дұрыс сезген. В.А. Климмнің пікірінше, Қоқанда Түркістан автономиясының жариялауы большевиктердің тираниясы мен қатыгездігіне қарсы ұйымдастырылған наразылық, сондай-ақ совдеп билігіне балама ретінде қарастырды. Ә. Бөкейхановтың бірінші жалпы Сібір съезіндегі сөйлеген сөзінің мазмұны оның қазақ халқына толық автономия беруді жақтаушы болғандығын айғақтайды. «Алаш» партиясының бағдарламасы жер мәселесін Құрылтай жиналысын шақырғанға дейін және автономия қазынасына кіріс түскенге дейін Алаш Орда Үкіметінің өкілеттігі ретінде шешуді көздегені белгілі. Халық милициясы түрінде құрылған қарулы күштер автономия мен оның азаматтарын қорғауды қамтамасыз етуі қарастырылған. «Алаш» партиясының бекітілген бағдарламасы бойынша, жастарға білім беру жүйесі ана тілінде жүргізілетін болуы керек еді. Тәуелсіздікке жақындаған мұндай «автономияны» большевиктер мойындаудан бас тартты. Адмирал А.В. Колчактың саяси көзқарасы қарастырылған. Оның мәлімдемесіне сүйенсек, А.В. Колчак шексіз монархияның жақтаушысы болған жоқ, заңның үстемдігін жақтады, большевиктерді жеңгеннен кейін шақырылатын Құрылтай жиналысының шешімдеріне бағынуға дайын екенін білдірді.

Түйін сөздер: Стенфорд, институт, қос өкімет, өлкелік комиссар, Түркістан, террор, автономия, федерация, атаман, барон.

Введение

В советской исторической науке история установления Советской власти и гражданской войны излагалась на основе источников, позволяющих раскрывать события в основном с точки зрения классового подхода. Источники, не соответствующие по содержанию советской идеологии, не были введены в научный оборот. Для объективного, полнокровного раскрытия исторических событий необходимо, на наш взгляд, использовать и источники противоположного содержания.

Материалы и методы

Источниковую базу статьи составили документы архива Гуверского института, собранные автором в период научной стажировки в США.

При написании данной статьи автор руководствовался основной теорией исторической науки – методологией историзма, излагая исторические события, по возможности, хронологически последовательно. Учитывая генеральные принципы современной цивилизационной методологии, сделана попытка изложить материалы на основе сопоставления и анализа, приведя точки зрения исследователей (Г. Сафарова, Т. Рыскулова, Д.Р. Першина и др.). При обобщении материалов по данной статье использован синтезный метод.

Обсуждение

История установления Советской власти и гражданской войны, в том числе на территории Казахстана изучена в духе марксистско-ленинской концепции в трудах С.Н. Покровского, Т.

Елеуова, К. Нурпейсова, Г.Ф. Дахшлейгера, З.А. Алдамжарова и др. Полярно противоположные взгляды относительно характера действий Советов на национальных окраинах отражены в трудах А. Байтурсынова, Г. Сафарова, Мустафы Чокай-оглы и др. Документы Гуверского архива, приведенные автором, возможно, в определенной степени позволят молодым исследователям по новому оценить историю Октября и гражданской войны, включая территорию Казахстана и Средней Азии.

Результаты

Документы фондов архивов дальнего зарубежья отражают отдельные эпизоды истории Казахстана. Так, например, *архивные документы Гуверского института (Стенфорд, Калифорния, США)*, отражающие исторические события в период установления Советской власти и гражданской войны, представлены в виде писем, приказов, дневников, очерков, телеграмм и т.д.

В рукописи В.А. Климма, сотрудника Министерства иностранных дел России в Китае, написанной на двух языках – английском и русском, содержатся сведения, раскрывающие политику царизма в отношении среднеазиатских ханств, последствия двоевластия в период Временного правительства.

Туземное население Туркестана, пишет автор, одинаково страдало от недостатка продовольствия, снабжения и от плохого управления. Прежние власти – окружные начальники и их подчиненные были уволены со службы, а положение новых было весьма неустойчивое, главным образом потому, что в крае царил двоевластие. Приказы, издававшиеся Туркестанским Комитетом, часто вступали в противоречие с декретами Местного совета, каковой колебался где-то между большевиками и государственными настроениями. «Совет постоянно вмешивался в гражданское управление краем, посылая в различные области и города специальных делегатов, с полной властью производить расследования на местах.» (Klemm, 1926: 25).

Специальный институт Краевого Комиссариата был создан законом Временного правительства от 26 августа 1917 года. Краевому комиссару были приданы два помощника, один – по гражданской, другой – по военной части. Роль Туркестанского Комитета становилась теперь только совещательной в законодательных делах и без ведома и санкции Краевого Комиссара, никакой закон, относившийся к Туркестану, не

мог воспринять силы. Комиссар имел право доверить любому члену Комитета некоторые административные функции.

Комиссар, генерал Коровиченко представлял из себя типичную фигуру режима Керенского. Адвокат по профессии, он был человеком высоких моральных качеств. После революции он стал комендантом царскосельского дворца, и ему была вверена охрана покойного царя и его семьи. Он был одним из тех мечтателей, которые верили в бескровность русской революции.

Пост помощника Краевого комиссара по гражданским делам был представлен графу Дорер, человеку больших способностей, который в начале революции находился во главе управления Закаспийской областью. Командир 17-го Оренбургского казачьего полка полковник Бурлин стал помощником Краевого комиссара по военным делам.

«Белому террору по своей жестокости не уступал Красный террор. Большевики», утверждает В.А. Климм, «поддерживаемые мадьярами и немцами, не останавливались ни перед какими мерами, безжалостно убивая жителей и разрушая дома, в то время как Краевой комиссар воздерживался все время от крайних мер и даже не допустил бомбардировки железнодорожной станции Ташкента, которая была твердыней и оперативной базой восставших».

31 октября 1917 г. резиденция Краевого комиссариата капитулировала. Большевики, захватившие власть в Ташкенте, дав согласие на то, что никто не будет арестован, не сдержали своего слова и арестовали всех кадетов, которые были на форте, равно как и Коровиченко, Бурлина, Дорера и Шендрикова, «всего по меньшей мере 300 человек.» (Klemm 1926: 55). Все арестованные были отправлены в тюрьму, за исключением Коровиченко, который содержался в караульном помещении на форте. По мнению автора, ответственность за поражение лежит главным образом на генерале Коровиченко. Если бы он выказал более решительности и смелости, положение могло бы быть спасено. Он имел такую веру в честность народа, что, подписавши соглашение с большевиками, спокойно отправился в баню. Когда был схвачен и посажен в одиночную камеру караульного помещения, оттуда уже ему не было суждено выйти живым. Месяцем позднее он был убит в этой камере солдатами. Заключение под стражею было для Коровиченко постоянно пыткой: его, например, показывали за деньги посетителям, и он, за несколько дней до смерти, был жестоко избит и ранен в голову

прикладом винтовок. Убийство генерала было совершено с ведома Исполнительного Комитета «Совдепа».

Вскоре после убийства генерала Коровиченко большевики совершили убийства графа Дорера, генерала Кияшко, генерала Смирницкого, военного инженера, полковника Бека, капитана Русакова и многих других.

13 декабря была объявлена мусульманская демонстрация по случаю провозглашения автономии Туркестана.

Очень немногие знали, что означала собою эта автономия. Ее инициаторами были некоторые члены старой магометанской партии «Улема» и партия младосартов, назвавшаяся «ШурайИслами». Всего около сотни людей, которые в декабре месяце 1917 года собрались в Коканде, провозгласили автономию Туркестана и избрали из своей среды правительство, все члены которого были магометане, с единственным исключением в виде одного еврея по фамилии Герцфельд, адвоката по профессии. «Среди других два члена бывшего Туркестанского Комитета, Чокаев и Тынышпаев (оба киргизы и магометане), стали также членами этого правительства.» (Klemm, 1926: 87).

Общественное мнение в Туркестане рассматривало провозглашение автономии главным образом как организованный протест против тирании и беззакония большевиков, которые уже стали прилагать усилия к тому, чтобы распространить власть над другими городами и районами Туркестана, где власть еще не перешла в руки «совдепов».

Манифестация по случаю провозглашения автономии была названа «Праздник Туркестанской Автономии», или по-туземному «Майрами-Мухтариат». В знак симпатии к этому празднеству были закрыты на этот день все почтовые и телеграфные учреждения.

Во всех городах демонстрация проходила спокойно, но в Ташкенте она закончилась кровопролитием. Большевистские правители Ташкента знали о предстоящей манифестации и на собрании «Совдепа» дебатировали вопрос о том, допустить эту демонстрацию или нет. В конце концов большинством пяти голосов было решено демонстрации не допускать. За день перед демонстрацией на всех стратегических пунктах Ташкента были поставлены войска. Перед тюрьмой были выставлены пулеметы. Однако толпы магометан свободно допускались из старого города в новый. Толпа, не встречая сопротивления, подошла к тюрьмам и добилась освобождения

кадетов, графа Дорера, Кияшко и других. Только тогда, когда толпа была уже на своем обратном пути в старый город, неожиданно раздалась ружейные залпы по ней. Напуганные сарты разбежались; некоторые арестанты были убиты, а автомобиль, на котором медленно поехали граф Дорер и другие, был захвачен и увезен в крепость.

В ночь с 13-го на 14-е декабря большевиками было организовано нечто вроде суда. Дорер, Кияшко, Бек и Русанов были присуждены этим судом к смерти. Нужно заметить, что эти лица, “когда толпа пришла освобождать их, не оставляли тюрьмы до тех пор, пока не получили приказа большевистских властей об их освобождении” (Klemm:60). Те самые люди, которые дали этот приказ, подписали им теперь смертный приговор. Затем последовало нечто ужасное. Арестованные люди были подвергнуты пыткам и погребены, когда были еще живыми. Крики истязаемых жертв были слышны за крепостною стеною, и с целью заглушить эти крики солдатам было приказано петь «Марсельезу». Доктор Слоним, которому пришлось увидеть тела жертв, говорит, что «они представляли бесформенные массы, так что было почти невозможно узнать их. У графа Дорера был отрезан язык и выколоты глаза; у Кияшко были сломлены руки и ноги и т.д.» (Klemm 1926: 61). Жамес Вунян в своем дневнике отмечает жестокость большевиков при установлении своей власти в Ташкенте: «...неистовства большевиков в Ташкенте после вытеснения оттуда сторонников Осипова отличались особой жестокостью. В одном Ташкенте расстреляно около 5000 человек без различия пола и возраста, конечно, без суда» (James Vunjan, 10).

Следует заметить, что руководство Временного правительства в Туркестане не было сторонником решения проблем мирным путем. По утверждению коммуниста Г. Сафарова, члены туркестанского краевого Совета вели переговоры с генералом Коровиченко и всячески старались наладить отношения, но от которого упорно уклонялся генерал, давая всякие подписки и обещания с тем, чтобы все это самым беззастенчивым образом нарушить, «генерал стучал кулаком по столу и кричал: Кровью залью Ташкент, но на своем поставлю!» (Сафаров:107). Г. Сафаров также заметил низкий теоретический уровень некоторых участников установления Советской власти в Туркестане. Он утверждал как очевидец: «Грабеж киргиз продолжается уже под «советской» формой». (Сафаров 1996:139).

Отдельные члены Турцика были далеки от интернационалистических чувств. Так, например, коммунист Тоболин на одном из заседаний Турцика, вступая в полемику с Т. Рыскуловым, заявил: «Киргизы, как экономически слабые с точки зрения марксистов, все равно должны будут вымереть; поэтому, говорил он, для революции важнее средства тратить не на борьбу с голодом /что все равно не достигнет цели/, а тратить на поддержку лучше фронтов» (Рыскулов 1925: 4). Т. Рыскулов осуждал взгляд одного из участника установления Советской власти в Туркестане, Тоболина.

Большую ценность представляют дневники Петра Вологодского, который был в составе Сибирского правительства Колчака, председателем Земельного областного Комитета. П. Вологодский начал дневник с 24 мая 1918 года и продолжил по 1925 год. Всего 7 дневников: события 1918 г. излагаются в тетрадях №1, 2; в тетради №3 рассматривается 1919 год, №4 – 1920-1921 годы; тетрадь №5 посвящена 1922 году; в тетради №6 запись ведется с 7 января 1923 года по 1 ноября 1924 года, а в тетради №7 фиксированы события с 4 ноября 1924 года по 1925. П. Вологодский был участником Первого общесибирского съезда народов, состоявшегося в октябре 1918 года в Томске.

В повестку дня этого мероприятия были включены такие актуальные вопросы, как национальное, областное устройство Сибири, образование общесибирского экономического органа и земельный вопрос. Участники форума представляли по своим политическим взглядам и религиозным убеждениям, социально-хозяйственным статусам различные направления, партии и движения. Съезд был многонациональным. Казахов было 9 человек.

Съезд проходил в большом зале библиотеки Томского университета. А открыл его, по поручению известного сибироведа (друга Шокана Валиханова) Григория Потанина, В. Крутовский.

Выступали на съезде представители казахского народа Г. Ермеков и А. Букейханов. «Все ораторы, выступавшие здесь, – сказал А. Букейханов, – произнесли прекрасные речи, так как они прошли хорошую школу. Но и мой народ, пославший меня, прошел большую школу – школу Столыпина и Плеве. Когда началась война, всем национальностям было заявлено, что мы воюем не за рынки, не для обогащения капиталистов, а за свободу, за самоопределение народов, и теперь мы требуем, чтобы нам дали то, что обеща-

ли. Когда началась революция, мы обрадовались ей больше всех, так как мы страдали сильнее других, выносили на своих плечах массу несправедливостей и своеволия. Здесь нам говорят о федерации и об автономии, мы же требуем себе самоопределения, предоставления нам права самим решить, как нам управляться и жить. Нельзя управлять страной из Петрограда, конечно, то же можно сказать и про Сибирь – нельзя ею управлять из одного места. Я представляю себе Россию федеративными штатами не по губерниям, а по областям: район озерный – один штат, московский промышленный район – другой, приволжские губернии – третий, северный край европейской России – четвертый, приуральский край – пятый и т.д. Счастье народа будет только в федерации. Нужно предоставить народам жить не по Марксу, не по готовым формулам, а так, как они захотят» (Vologodskii, 15).

В архиве Гуверского института имеются материалы, отражающие гражданскую войну и действия белогвардейских генералов – А.И. Деникина (1872-1947), Корнилова, адмирала Колчака и атаманов.

Зверство белогвардейского отряда атамана Анненкова достаточно отражено в публикациях советского периода. В Славгороде анненковцы зарубили 400 делегатов крестьянского съезда. Они произвели массовые казни в Семипалатинске, Усть-Каменогорске. Казаки Анненкова замучили 250 арестованных в Усть-Каменогорске. В Черкасске от их рук погибло более тысячи восставших крестьян. Встретив упорное сопротивление населения, анненковцы были вынуждены оставаться с 24 декабря 1918 года до апреля 1920 г. в Лепсинском уезде, в Уч-Арале. В Китае, за распоряжение скрыть часть оружия, он был арестован и в течение трех лет, с начала 1921 года по 1924 год, находился в тюрьме г. Урумчи. Атаман Анненков и его начальник штаба Денисов в 1926 году, признав свои преступления, прибыли в Москву. В 1927 году решением верховного суда СССР они были приговорены к высшей мере наказания-расстрелу.

В архиве Гуверского института сохранились приказы атамана Анненкова, данные им партизанскому отряду. Так, в приказе №1 от 18 марта 1920 г. Пикет Ргаиты пишет:

«Восстание в с. Герасимовке и переход на сторону красных некоторых тыловых частей поставили отряд наш в тяжелое положение, так как мы потеряли тыл. Для того чтобы выйти из тяжелого положения и сохранить живую силу отряда и честь, я решил со всеми оставшимися верными

партизанами отойти в новый район для продолжения борьбы с большевиками.

Твердо веря в то, что власть большевиков, власть коммунистов, продержится недолго и народ испытает на себе его иго и сам поднимется против них, я буду продолжать вести партизанскую борьбу с большевиками до тех пор, пока хватит сил и жизни.

Теперь, когда отряд в тяжелом положении, когда у многих остались семьи и родные у красных, я приказываю всем командирам частей отпустить из рядов своих тех, кто не чувствует себя достаточно сильным для дальнейшей борьбы с красными.

Подлинный подписал: Атаман Анненков.

Скрепил: начальник штаба, полковник Денисов.» (Список исключенных членов Р.К.П. Каркалинского уезда. ГАВКО.ф.13.оп.1.д.13).

В приказе (копия) отдельной Семиреченской армии №18 от 26 марта 1920 года говорится, что войска южной группы под давлением противника и под влиянием внутренних восстаний отчасти вынуждены были перейти в пределы Китая, отчасти сдали оружие и признали советскую власть. Войска северной группы под давлением противника и ввиду отсутствия боевых припасов, отходя с боем от рубежа и до рубежа, также вынуждены были перейти границу и интернироваться в Китае. Части партизанского отряда «Орлиное гнездо» моего имени, не имея тыла и будучи со всех сторон отрезанными противником, разбив 11 марта красных в Учъ-Арале, взяв у них все пулеметы и обозы, вынуждены были оставить занимаемые ими деревни и отойти в горный район Чулак-Сельке, где и расположились укрепленным лагерем. Ввиду того, что отдельная Семиреченская армия уменьшилась в своем составе и существовать как таковая не может все части армии, оставшиеся на территории России, свести в отдельный партизанский отряд моего имени.

Ввиду полной изолированности партизанского отряда от правительства Колчака, ввиду неимения руководящих указаний свыше, оставляю за собой права Главнокомандующего, с полномочиями Верховной власти, в районе занимаемом частями отряда.

Подлинный подписал: Атаман Анненков.

В секретном приказе №8 от 31 марта 1920 года атаман Анненков сообщил своим сослуживцам, что он в этот день имел свидание на границе со старшим адъютантом Кульджинского Дзянь-Дзюня. Адъютант был командирован Анненкову для того, чтобы узнать его дальней-

шие намерения. Китайский представитель капитан Хоздан сообщил, что отряд генерала Бакича перешел границу и был разоружен. Атаман Дутов и полковник Сидоров также перешли границу и также были разоружены. Хоздан говорил, что китайские власти очень хорошо отнеслись к разоруженным, отвели район и выдают пищу. Все это говорилось для того, чтобы, если анненковцы перейдут границу, то им также будет оказана помощь и гостеприимство.

Для того, чтобы перейти границу, – отмечает Анненков, – нужно привести себя в полный порядок, сформировать полки и батареи. Командирам полков сформировать сотни, имея в строю не свыше 120 бойцов. Излишки людей передать в Кирасирский гвардейский полк. В конных батареях иметь не свыше 70-75 партизан.

После перехода отряда Анненкова на территорию Китая число людей в отряде значительно уменьшилось. Разоруженные отряды Анненкова были 3 октября 1920 году в г. Урумчи (приказ №1 от 3 октября 1920 г.). В отдельной ударной батарее партизанского отряда атамана Анненкова было 3 октября 1920 г. в 1-ом взводе 40 человек, во втором взводе – 38 человек, нестройной команде – 13 человек, всего – 91 человек, 109 лошадей. 9 февраля 1921 г. Анненковцы были в городе Гучен.

Среди анненковцев началась анархия. Так, по содержанию приказа полковника Денисова, исполнявшего обязанности атамана Анненкова, сидевшего в китайской тюрьме: подхорунжий Скатов и чиновник Драгунов в пьяном состоянии 22 мая сказали: «Дели отрядные ценности и расходись в разные стороны». Приказом от 24 мая 1921 года №0018 город Гучен они были разжалованы в рядовые, лишены партизанского звания, исключены из отряда, взяты под арест впрямь до отправления их как преступников в распоряжение китайских властей.

Китайское правительство было заинтересовано в возвращении анненковцев в Россию. В приказе руководства партизанского отряда отмечено, что китайские власти Гучена сообщили полковнику Денисову о том, что у них получено распоряжение из Урумчей от генерал-губернатора, что русским партизанам разрешается небольшими группами, конечно, желающим и при условии выхода из отряда следовать в Россию через Пекин, а можно отправлять их непосредственно из Гучена.

Условия похода таковы: на 5-6 человек дается одна арба до Лянь-Джоу – главного города следующей провинции Гань-су, где арба заменя-

ется другой. Денег дают на всю дорогу до Пекина 28 лан 6 мискалов серебром; из них 16 лан серебром считается за коня; кроме того, каждый получает 7 лан бумажными на дорогу до границы соседней провинции. Денисов подчеркнул, что горячо любимый ими атаман вот уже пятый месяц томится в неволе у китайцев. «Я, как близко стоящий к атаману, скажу, что вся политика китайцев со дня перехода нашего границы велась к тому, чтобы атаман бросил отряд и уехал в Пекин и оставшимся партизанам, по мнению китайцев, ничего не оставалось делать, как возвращение в Советскую Россию».

Добровольцев, служивших в белогвардейских частях, советская власть взяла на контроль. Так, по Каркалинскому уезду «Исабекова Ж. как служившего добровольцем отряда Анненкова, и Хабибуллина М, служившего в армии Дутова» исключили из рядов РКП (Список исключенных членов Р.К.П. Каркалинского уезда. ГАВКО. ф.13.оп. 1. д. 13).

С.Л. Войцеховский вкратце охарактеризовал биографию Ф.И. Голощекина. По его данным, Шая Исаевич Голощекин родился в 1876 году в г. Невеле Витебской губернии в семье мелкого подрядчика. После окончания гимназии в Витебске и зубо-врачебной школы в Риге в 1903 г. он переехал в Петербург. В столице некоторое время работал зубным врачом, но бурный 1905 год заставил навсегда оставить эту профессию. Он был знаком с нелегальной марксистской литературой. Первая русская революция сделала Ф.И. Голощекина профессиональным революционером. Он стал членом петербургского комитета партии. Филипп – его партийная кличка. 26 января 1918 года третий съезд советов Урала постановил организовать областной военный комиссариат. «Облвоенкомом съезд избрал Ф.И. Голощекина.» (Voisekhovskii, 177).

Президиум Уральского совета обратился во ВЦИК с предложением о переводе Романовых из Тобольска в Екатеринбург. Ф.И. Голощекин на заседании президиума ВЦИК делает доклад о положении дел в Тобольске и о предложениях Уральского совета в отношении царской семьи. Было решено перевести Романовых в Екатеринбург. «ВЦИК возложил на Голощекина личную ответственность за выполнение операции.» (Voisekhovskii: 187).

В документах, отражающих деятельность временного Сибирского правительства содержится сведения об адмирале Колчаке, об есауле Г.М. Семенове (1890-1945 гг.), ставшем атаманом благодаря героизму, бароне Унгерн-

Штернберге и о других российских генералах, боровшихся против Советской власти в Сибири. В материалах отражены деятельность председателя Совета Министров Сибирского правительства П.В. Вологодского, управляющего делами правительства профессора Гинса и других. Судя по содержанию архивных источников, большевики стали превосходить белогвардейцев по численности и по вооружению. Так, в распоряжении командующего Восточным фронтом Лазо было до 30 тысяч штыков и сабель с достаточной насыщенностью техническими частями и артиллерией. Белогвардейской армии существенную помощь оказали бронепоезда, поступившие на вооружение белогвардейцев с середины апреля 1918 года. Симпатия народа была на стороне красновардейцев. Частые реквизиции, разорявшие крестьян и жестокость белогвардейских командиров (Анненкова, Унгерна и др.), лишили белогвардейцев окончательных народных симпатий, – как отмечали сами – представители контрреволюционных сил. «Сибирь была разделена на сферы влияния между Колчаком и атаманом Семеновым» (Hoover institution archives. Stanford, California. XX 196 –10.V. 1 Folder.).

Колчак, пришедший к власти в Омске 18 ноября 1918 года, не ставил свою власть выше Учредительного собрания. По его мнению, когда большевики будут окончательно разгромлены, назначит дату выборов Учредительного собрания. Он считал себя ответственным перед Учредительным собранием и заявил, что он готов передать ему все свои полномочия, чтобы он мог свободно определять систему правления. Учредительному собранию, подчеркнул Колчак, будет предоставлено суверенное право решать проблемы российского государства как во внутренних, так и во внешних делах страны.

«I. On November 18. 1918, I assumed power and I shall not retain that power one day longer than is required by the interest of the country; my first thought at the moment when the Bolsheviks are definitely crushed will be to fix the date for the elections of the constituent Assembly. Commission is not at work on direct preparation for them on the basis of universal suffrage. Considering myself as responsible before that constituent Assembly I shall hand over to it all my powers in order that it may freely determine the system of Government; I have moreover, taken the oath to do this before the supreme Russian Tribunal, the guardian of legality...

It is to the legally elected Constituent Assembly alone, which my Government will do its utmost to convoke promptly, that there will belong the sover-

...eign rights of deciding the problems of the Russian state both in the internal and external affairs of the Country.» (Hoover Institution Archives. Stanford, California. Telegram from Mr. de Martel, French charge d'Affaires at Omsk to French Ministru of Foreign Affaires).

Колчак не был сторонником возврата к режиму, господствовавшему до февральской революции 1917 г. в России. «...I make a point of repeating that there cannot be a return to the regime which existed in Russian before February 1917.»

Г.К. Гинс, работавший управляющим делами Омского правительства при Колчаке, в своем воспоминании «За любовь к России – расстрелять!» охарактеризовал приход к власти в Омске адмирала Александра Васильевича Колчака. (4(16).11.1874-7.2.1920). По данным Г. Гинса, после избрания директории, Колчак направился к Деникину через Омск. Его просили остаться в Омске. Директория предложила ему пост министра по военным и морским делам. 4 ноября 1918 г. он был назначен на эту должность Сибирского правительства. «Желающие твердой власти общественные круги уже замыслили в это время свержение Директории и остановили свой выбор на адмирале, наметив его в качестве диктатора.» (Kazakov, 1992: 47-48). 18 ноября 1918 года при поддержке белогвардейских офицеров и интервентов А.В. Колчак произвел переворот и установил военную диктатуру, «приняв титул «верховного правителя Российского государства» и звание «верховного главнокомандующего». (Kazakov, 1992: 3). Гражданская жена А.В. Колчака Анна Васильевна Тимирова (А.В. Сафонова) была репрессирована, отбывала наказание в Караганде, Рыбинске, Енисейске и только в 1960 году была реабилитирована, проживала в Москве. Скончалась 31 января 1975 года.

На допросе в Иркутском ЧК на вопрос «Были ли Вы монархистом или нет?» адмирал Колчак ответил: «Я был монархистом и несколько не уклоняюсь.» (Hoover institution archives. Stanford, California. D.P. Pershin. box №1,2,8. XX 579-21.03). Такой ответ свидетельствует о том, что Колчак был сторонником монархии, ограниченной верховенством закона. Адмирал Колчак, как указано в источниках, расстрелян на льду Ангары в феврале 1920 года

Ж. Вуниан отмечает оперативность красноармейцев при захвате радиостанции Деникина и Колчака, находившейся в форте Александровском на Каспийском полуострове Мангышлак. Красноармейцы внезапным налетом заняли форт

Александровский и радиостанцию. Эта радиостанция, довольно мощная, была единственным средством связи между ставками Колчака и Деникина. Большевикам удалось разгадать шифр. Колчаку и Деникину станция отправляла дезинформирующие фальшивки. 5 мая от Деникина была получена радиограмма следующего содержания: «К адмиралу Колчаку на судне «Лейла» направлена военная делегация во главе с генералом Гришиным-Алмазовым. В виду особой важности, необходимо встретить судно в море и сопровождать до Гурьева» (James Bunjan). Красноармейцы устроили «Лейле» ловушку. При захвате судна генерал Гришин-Алмазов застрелился. В руки большевиков попали ценнейшие документы: личные письма Деникина к Колчаку, детально разработанные стратегические планы Деникина, Колчака, Юденича.

Д.П. Першин в своих записках «Барон Унгерн, Урга и Алтын-булак. Записки очевидца о смутном времени во внешней (Халхаской) Монголии в первой трети XX-го века» раскрывает антисоветскую деятельность барона Унгерна, вытесненного с территории России на территорию Монголии силами Советской власти.

Д.П. Першин отмечал, что после кяхтинской неудачи у барона Унгерна была мысль пробраться через Урянхайский край в Енисейскую губернию, а затем в Западную Сибирь, чтобы «средисибирского крестьянства поднять антибольшевистское движение». Барон совершенно не знал о том, что большевики уже закрепили свои позиции в 1921 году в Сибири.

Большинство белогвардейских офицеров считали правильным немедленного отступления на восток – Маньчжурию, под защиту маршала Чжань-Цзолина не сменяемого главы трех маньчжурских провинций и яркого противника большевиков (Smele: 12).

Жестокость барона, в особенности с офицерским составом, недостаток и нехватка довольствия, снаряжения и проект барона идти на Урянхай породили недовольство и привело к заговору против Унгерна и его ближайшего помощника генерала Разухина. Во главе заговора против Унгерна в Урге стояли полковые командиры. Мятежные офицеры открывают по Унгерну пулеметную огонь и ему удалось спастись бегством. Унгерн рассчитывал на поддержку отряда монгольского князя Сундуйгун. Сундуйгун, по-видимому, соглашается помочь барону и приказывает своим солдатам поехать вместе с ним в отряд барона, находив-

шегоса всего в нескольких верстах от его ставки. Во время эскорта Сундуй-гун и его солдаты связывают Унгерна по рукам и ногам и передают его Советской власти. Барон Унгерн в Ново-Николаевске (Новосибирск) решением суда «приговорен к смерти.» (Hoover institution archives. Stanford, California. D.P. Pershin. box №1,2,8. XX 579-21.03).

«В архиве Гуверского института хранятся протоколы заседаний краевого продовольственно-экономического Комитета Западной Сибири и Урала, составленные в Омске 17-21 октября 1917 г.»

Согласно имеющимся статистическим данным, наличность скота по губерниям выглядела так:

№	Название губерний	Крупный рогатый скот	Овцы	Свины
	Алтайская	2.100 т.	1.513 т.	384 т.
	Акмолинская	700	110	120
	Курганская	510	405	100
	Семипалатинская	1.150	3.000	45
	Тобольская	1.450	1.700	760
	Томская	1.590	1.608	700
	Итого	7.500 т.	8.336 т.	2.109 т.

Комиссия отмечает, что приводимые в таблице данные относятся к переписи 1916 года – по губерниям Семипалатинской, Тобольской, Акмолинской и Курганской и к переписи 1917 г. – по Алтайской и Томской.

Заключение

Таким образом, материалы архива Гуверского института (США) содержат редчайшие сведения

об установлении власти Советов в Ташкенте, конкретные сведения о казачьем отряде Анненкова, протоколы Первого общесибирского съезда народов, отражающие актуальные проблемы, поднятые депутатами съезда, – о государственных формах правления, национальный и земельный вопросы. Содержание выступления А. Букейханова на общесибирском съезде народов показывает, что он добивался для казахов широкой автономии в составе Российской Федерации.

Литература

- Klemm V.A. (1926). 26012-10V. Pening, August 31.
 James Bunjan. (1917). Дневник Российского консульства в Кашгаре. Hoover institution archives. Stanford, box №1. Accision №8 т.07.
 Сафаров Г. (1996). Колониальная революция (Опыт Туркестана). Алматы «Жалын», 200 с.
 Рыскулов Т. (1925). Революция и коренное население (сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). С предисловием автора. Ч.1. 1917-1919. Узбекское государственное издательство. Ташкент.
 Vologodskii P.V. (1929). Papers, 1918-1928. Prime minister, Wite Russian Omsk, government, 1918-1919. Hoover institution archives. Stanford, box №1 XX 566 – 8m.40
 Hoover institution archives. Stanford, California. Annenkov Boris Vladimirovich 1890-1927. Orders.1 Folder.
 Список исключенных членов Р.К.П. Каркалинского уезда. ГАВКО. ф.13. оп.1. д.13.
 S.L. Voisekhovskii Hoover institution archives. Stanford, California. box №1. Голощекин. с. 173-182
 Hoover institution archives. Stanford, California. XX 196 – 10. V. 1 Folder.
 Hoover institution archives. Stanford, California. Telegram from Mr. de Martel, French charge d Affaires at Omsk to French Ministru of Foreign Affaires. Despatched Omsk 4th June > Received Paris 5th June > 1919 MostURCent.
 Казаков В.К. (1992). «Прости, великий адмирал!...». Сборник. Барнаул: Алтайское книжное издательство, 72с.
 Hoover institution archives. Stanford, California. D.P. Pershin. box №1,2,8. XX 579-21.03.
 O Smele J.D. (2015). The “Russian” Civil Wars, 1916–1926. Ten Years That Shook the World. London, 10-35 pp.

References

- Klemm V.A. (1926). 26012-10V. Pening, August 31.
- James Bunjan. (1917). Diary of the Russian Consulate in Kashgar. (Dnevnik Rossiyskogo konsul'stva v Kashgare) Hoover institution archives. Stanford, box №1. Accision №8 т.07.
- Safarov G. (1996). Colonial revolution (Experience of Turkestan) (Kolonial'naya revolyutsiya (Opyt Turkestana). Almaty "Zhalyn", 200 s.
- Ryskulov T. (1925). Revolution and the indigenous population (collection of the main articles, reports, speeches and theses) (Revolutsiya i korennoye naseleniye (sbornik glavneyshikh statey, dokladov, rechey i tezisov). With a preface by the author, parts 1. 1917-1919, Uzbek State Publishing House, Tashkent.
- Vologodskii P.V. (1929). Papers, 1918-1928. Prime minister, Wite Russian Omsk, government, 1918-1919. Hoover institution archives. Stanford (Arkhivy uchrezhdeniya Guvera. Stenford, Kaliforniya), box №1 XX 566 – 8m.40.
- Hoover institution archives. Stanford, California (Arkhivy uchrezhdeniya Guvera. Stenford, Kaliforniya). Annenkov Boris Vladimirovich 1890-1927. Orders. 1 Folder.
- List of excluded members R.K.P. Karkala district. (Spisok isklyuchennykh chlenov R.K.P. Karkalinskogo uyezda) GAVKO.f.13. op.1.d.13.
- S.L. Voisekhovskii Hoover institution archives. Stanford, California (Arkhivy uchrezhdeniya Guvera. Stenford, Kaliforniya). Box №1. Голощекин. с. 173-182.
- Hoover institution archives. Stanford, California. XX 196 – 10.V. 1 Folder.
- Hoover institution archives. Stanford, California. (Arkhivy uchrezhdeniya Guvera. Stenford, Kaliforniya) Telegram from Mr. de Martel, French charge d Affaires at Omsk to French Ministru of Foreign Affaires. Despatched Omsk 4th June > Received Paris 5th June > 1919 Most UR Cent.
- Kazakov V.K. (1992). "Forgive me, great admiral! ..." Collection of Barnaul: Altai book publishing house (Prosti, velikiy admiral!...). Sbornik. Barnaul: Altayskoye knizhnoye izdatel'stvo), 72 s.
- Hoover institution archives. Stanford, California. (Arkhivy uchrezhdeniya Guvera. Stenford, Kaliforniya) D.P. Pershin. box №1, 2, 8. XX 579-21.03.
- 0 Smele J.D. (2015). The "Russian" Civil Wars, 1916–1926. Ten Years That Shook the World. London, 10-35 pp.

А.Б. Сарсенбаев , **А.С. Абдирайымова***

М. Тынышбаев атындағы Қазақ көлік коммуникация академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: ardak.abdiraimova@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫ – ҚОҒАМДЫҚ ӨЗГЕРІСТІҢ БАСТЫ КҮШІ

Қазіргі кезеңде жастар саясаты Қазақстан елінің негізгі даму бағыттарының бірі болып табылады. Жастарға көңіл бөлген мемлекеттер ғана саяси және экономикалық табысқа жету мүмкіндігін алады. Жастардың зерттеу мен білім алу саласындағы әлеуетін тиімді қолдана білген мемлекет белгілі бір артықшылыққа ие болады. Сондықтан да Өлкедегі жас азаматтарымызды жалпы қоғамдық жұмыстарға қосу мақсатында жасалып жатқан шаралары іске асырылып, олардың өзін-өзі дамыту үдерісін жүзеге асыруы үшін мемлекеттік тұрғыда жағдай жасалуда. Елбасымыздың жастардың өткені мен болашағына қамқорлық көрсетуді мемлекеттің басымды бағыты ретінде ала отырып, негізгі даму бағыты деп санайды. Президенттің жыл сайынғы Жолдауларында қазақ жастарының мәселесін шешу мен ішкі жастар саясатын жетілдіру бойынша үкіметке тапсырмалар беріп жүргені аян, өйткені жастар қоғамның бір бөлігі ретінде мемлекетте маңызды рөл атқарады. Кез келген қоғамның жетекші күші – жастар. Жас азаматтар саясатының дұрыс жүргізілуі – қоғамның болашағының қалай болатындығының көрсеткіші. Кеңес үкіметі тұсында жүргізілген жастар саясатының өзіндік жоғарғы көрсеткішін ешкім жоққа шығара алмайды. Кезең-кезеңмен жүргізілген, «баспалдақты» жастар идеологиясы мен жастар саясаты қоғамның тұрақты түрде дамуына өзіндік септігін тигізді. Бүгінгі мақалада сол кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында қазақ жастарына сеніп тапсырылған жұмыстардың басты бағыттары мен негізгі күштері жайлы айтып өтеміз. Қазақ бозбалаларының, сол кезеңде аса ауыр жағдай кезінде жанкештілікпен атқарған жұмыстары мен халықтың аманшылығы үшін атқарған зор қызметтері арқылы, жастар саясатының дұрыс әлде бұрыс жүргізілгенін көре аламыз. Сонымен қатар, бұл мақалада қазақ бозбалаларының солақай саясаттың құрбаны болғанын, жастардың ізгі ниеттерінің барлығы халықты қанауға жұмсалғанын байқауға болады.

Түйін сөздер: Кеңес өкіметі, жастар, кооператив, ашаршылық, Т. Рысқұлов, ұжымдасу, жер-су реформасы, ЖЭС.

A.B. Sarsenbayev, A.S. Abdiraimova*

M. Tynyshpayev Kazakh Academy of Transport and Communications

*e-mail: ardak.abdiraimova@gmail.com

Kazakhstan's youth are the main force of social change

Today, youth policy is one of the main priorities of independent Kazakhstan. A state pays special attention to young people can achieve political and economic success. A state can effectively use the potential of young people in the field of innovation will have a strategic advantage. Therefore, in order to involve young people in the overall social process, various measures are being introduced to encourage young people and create conditions for their self-realization at the state level. The President believes that concern for the present and future of young people is the basis of his policy. It is known that in his traditional annual Message, gives fundamental instructions for improving youth policy, since young people play an important role in the state, as an irreplaceable part of society. In this article, we want to talk about the main directions and main forces of the work entrusted to Kazakh youth in the first years of Soviet power. Thanks to the selfless work of our youth in those difficult times and the great work they did for the benefit of their people, we can see how correctly or incorrectly the youth policy was implemented. The leading force in any society is the youth. The right youth policy is an indicator of the future of society. No one denies the high level of youth policy pursued by the Soviet government. Gradually, the "ladder" youth ideology and youth policy contributed to the sustainable development of society. In addition, this article deals with events when Kazakh youth were used by the government for political purposes, as a result of which young people became victims of left-wing policies and that all the good intentions of young people were used for further exploitation of the common population.

Key words: Soviet power, youth, cooperatives, famine, T. Ryskulov, collectivization, land and water reform, new economic policy.

А.Б. Сарсенбаев, А.С. Абдирайымова*

Казахская Академия транспорта и коммуникаций им М. Тынышпаева, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: ardak.abdiraimova@gmail.com

Казахстанская молодежь – главная сила социальных перемен

В настоящее время молодежная политика является одним из главных приоритетов Независимого Казахстана. Государство, которое уделяет особое внимание молодежи, способно достичь политического и экономического успеха. Государство, способное эффективно использовать потенциал молодежи в области инновации, будет иметь стратегическое преимущество. Поэтому для вовлечения молодежи в общий социальный процесс в стране внедряются различные меры по стимулированию молодежи и создаются условия для их самореализации на государственном уровне. Президент считает, что забота о настоящем и будущем молодых людей является основой его политики. Известно, что в своем традиционном ежегодном Послании он дает поручения по совершенствованию молодежной политики, поскольку молодые люди играют важную роль в государстве, как незаменимая часть общества. В данной статье рассматриваются основные направления работы, доверенной молодежи в первые годы советской власти, которая самоотверженно трудилась на благо своего народа. Кроме того, речь идет о событиях, когда казахская молодежь становилась жертвой политики правительства и все добрые намерения молодых людей использовались для дальнейшей эксплуатации простого населения.

Ключевые слова: советская власть, молодежь, кооперативы, голод, Т. Рыскулов, коллективизация, земельная и водная реформа, НЭП.

Кіріспе

«Жастар жылы» аясында қазақ бозбалаларының басындағы біраз мәселелерді мемлекет тарапынан шешу қолға алынды. Жас жанұялардың баласын балабақшаға орналастыру, жеке отау алуына көмектесу, бастарына шаңырақ беру, жұмыс мәселесін шешу, т.б. мәселелер аталмыш жылы біраз мемлекеттік деңгейге көтерілген болатын. Сол қазақ бозбалаларының кеңес дәуірі мен қазіргі кездегі қазақ бозбалаларының мінез-құлықтық және басты ұстанымдағы ерекшеліктері жайлы кеңінен зерттеулер жүргізу қажет деген ой туындайды. Тарихта болған оқиғалардың жастардың санасына әсер ету және олардың өмірлік мақсаттарының өзгеруіне де әкеп соқты деген мәселені зерттеу арқылы бозбалалар тәрбиесіне әсер ететін қоғамдық өзгерістерді сапалы түрде жүзеге асыруға мүмкіндік туады. Бүгінгі мақаламызда қазақ-кеңес бозбалаларының басынан өткен ауыртпашылық пен жүктелген жауапкершілікті қалай алып өткені жайлы айта отырып, қазақ бозбалаларының Кеңес үкіметінің алғаш орнай бастаған уақытында жасаған игі істеріне тоқталамыз.

Қазақ халқының ақтаңдақ тарихтарының бір кезеңі – қасіреті мен құпиясы мол кеңестік кезеңнің атап айтар, даттап жазар тұстары жеткілікті. Қазақ бозбалаларының тарихи және саяси белсенділігі, қазіргі Еуропа немесе Америка елдеріндегі секілді жоғарғы дәрежеде болмаса да, тарихи кезеңдердің ерекшеліктеріне сәйкес

өзіндік іс-қимылдары да жоқ емес. Тарихтың қойнауына үңілер болсақ, қазақ бозбалаларының жастық кезеңінде ұйымдастырушылық, ұлтжандылық қасиеттері кең түрде көрініс беріп отырғанымен, оның жалпыұлттық сипат алуы сирек болса да кездесіп отырды.

Методологиялық бөлім және дереккөздер

Бұл мақалада біз тарихи зерттеулерде көп қолданылатын – салыстырмалы-тарихи әдісті, уақыт бойынша жүйелейтін – мерзімдік әдісті және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық және жүйелілік әдістерді қолданамыз. Сонымен қатар, осы уақытқа дейінгі шыққан еңбектерге сараптама жасай отырып, талдау әдісін де пайдаланамыз.

Мақаланың деректік қорларына, осы уақытқа дейін шыққан қарастырылып отырған мәселе бойынша шетелдік және отандық, кеңестік Ресей зерттеушілерінің еңбектері, Орталық мұрағаттың құжаттарына негізделген ғылыми жинақтар және тікелей зерттеу объектісі – БЛКЖО отырыстарының жинақтары жатады.

Негізгі бөлім

Алдымен қысқаша түсініктеме. Қазақстан Мемлекеттік жастар саясаты тұжырымдамасы Жалпыға бірдей адам құқықтары Декларациясының өзекті идеялары мен қағидаларына, БҰҰ Бас Ассамблеясының «Жастар дамуының 2000 жылға дейінгі дүниежүзілік іс-қимыл

бағдарламасының 50/81 қарарына, Сәби құқықтары туралы Конвенцияға, Қазақстан Конституциясына және ел Президентінің Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан-2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Жолдауына сүйенеді (The history of mankind: scientific and cultural development, 2008: 125-127).

Сонымен, Кеңестік өкіметтің саясатына шыдамаған қазақ бозбалаларының “елім” деп еңіреуіне, қолдарына қару ұстап көтерілуіне талай себептер болғанымен, тегеруінді қарсыластармен айқасуға қауқарлары жетпей қырылып кетіп отырған. Оның үстіне “Болашақ сендерден басталады!” деген ұранмен Кеңес өкіметінің тұсында жастарды солақай саясаттың қолшоқпары ретінде пайдалану – жастарды адастыру мен шатастыруға алып келді. Соның нәтижесінде, қазақ бозбалаларының кеңестік өкімет тұсындағы қызметі мен өкіметті орнатудағы қазақ бозбалаларының орны жайлы іргелі еңбектер мен зерттеулер әлі де болса аз. Бүгінде біз қазақ халқының басынан өткен осы бір тарихи кезең кезіндегі жас азаматтардың ерен еңбегі мен жанкешті жұмыстарына тоқтала кетсек.

Азамат соғысы аяқталысымен, Кеңес елі алдында шаруашылық құрылыс міндеттерінің қатарында, ең алдымен, соғыс салдарынан қиратылған халық шаруашылығын қалпына келтіру міндеті тұрды.

Дегенмен, бұл өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының соғысқа дейінгі деңгейін жай қалпына келтіру ғана болған жоқ. Сонымен қатар, мұндағы басты міндет жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) негізінде экономика іргетасының қалануын бастап, социализмді орнату мен дамыту құрылысына миллиондаған жұмысшыларды тарту болды.

Бұл адамзат тарихындағы ең бір ауыр және теңдесі жоқ міндет болып саналды. Миллиондаған жұмысшыларды, атап айтсақ кеңес өкіметіне сенім білдірген адам ресурстарын табу, оларды сенімге кіргізу, кеңес өкіметінің болашағы үшін жұмыс жасау, т.б. көптеген қиын жұмыстарды орындаудағы маңызды орын жас азаматтарға тапсырылды (Transnational youth stories ..., 2015: 145).

Жоғарыда атап көрсеткендей, XX ғасырдың 20-жылдарында Қазақстандағы экономикалық-әлеуметтік жағдай ауыр болатын. Осы кезеңде адам шығыны мен арты ашаршылыққа ұласқан 1916 жылғы көтерілісті, қаймағы бұзылмаған қазақ қоғамын алдымен адам, кейіннен мал шығынына ұшыратқан Азамат соғысын ерекше

атап көрсете аламыз. Осы азапты оқиғалардың нәтижесі ретінде 1921-1922 жылдардағы туындаған ашаршылық қоғамды біржола тұралатып кеткен еді.

Демографтардың есебі бойынша, 1915-1922 жылдар аралығында Жер-су реформасының нәтижесінде аштықтан қырылған және Азамат соғысы кезінде оққа ұшқан қазақтардың саны 800 мыңнан аса, ата-мекенінен біржола көшіп кеткендердің саны 200 мыңнан асып жығылған екен. Олардың шамамен алғанда 70 пайызы адамдары – 5-40 жастағы жеткіншектер мен ересектер болатын. Бұл аталған сандардың ортақ қорытындысы қазақ елінің шамамен бестен бірі еді (Тәтім, 1992: 16-38).

Қазақ жастары Кеңес одағының құрылу кезеңінде

Қазақ жастарының өзіндік басқару мен өлкеге қызметі жайлы өткен Өлкелік конференцияда жасаған баяндамасында Қазобком хатшысы Корестелев «1921 және 1922 жылдың алғашқы жартысында облыстық комитет ауыр ашаршылық жағдайында жұмыс істеді» деп атап көрсеткен болатын. Сонымен қатар, сол Конференцияда сөйлеген сөзінде Оралдың губерниялық прокуроры Ы. Мұстамбайұлы сол жылдардағы қазақ ауылдарына ортақ мынадай дәлелдер келтірген еді: «...бұдан аз уақыт бұрын Орал губерниясындағы негізгі тұрғындары қазақ Жымпиты уезінде болған едім. 1917-1919 жылғы санақ бойынша мұнда тұрған 90 мың адамнан – 1922 жылғы жұттан соң 60 мың адам ғана қалған, демек 30 мың адам апатқа ұшыраған... Осы Жымпиты уезінде 22 жылы егіншілік жер көлемі 20 мың десятинадан асқан болса, қазір ... 23 жылы уезд жер басқармасының жоспарында бұл жер 12 мың десятинаға дейін кеміп кеткен. Ал Қарқаралы ауданының бірнеше болыстары себуге ұрық алудан бас тартып отыр, өйткені жұмыс малы жоқ» (Казахстанская организация ВКП(б) ..., 1931: 209-215).

Ауылшаруашылық саласында күйзеліске ұшырап отырған қазақ халқына жылдам көмек беруге жаңа биліктің де мүмкіншілігі жоғары емес болатын. Бірақ, ең алдымен қаржылай, жайылымдықпен немесе азық-түлікпен көмектесудің орнына өкімет бұл жұмыстарды тәжірибесі жоқ бозбалаларға берген болатын.

Болып жатқан жағдайлар бұрыннан қазақ қоғамында өмір сүріп келе жатқан кедейлердің Кеңес өкіметіне деген сенімін аяқ-асты еткен болатын. Осыған байланысты жоғарыда аталған конференцияда сөз сөйлеген тұлғалардың көпшілігі, атап айтсақ Асылбеков деген аза-

мат Семей губерниялық партия комитеті атынан сөйлеген Рубинштейннің тезистерінде қазақтардың арасындағы белең алған жұмыссыздық, қазақ жастарының арасындағы аштық, т.б. мәселелер туралы бірауыз сөз айтылмағандығына өз наразылығын білдіріп, «жергілікті жағдаймен есептесу керек еді, өйткені біз Германияда емес Қазақстанда өмір сүріп жатырмыз ғой» – деп көрсетті (Казахстанская организация ВКП(б) ..., 1931: 200-202).

Конференцияда сөз алған жұмысшылар Жәнібеков, Төлегенов, Жанғалиевтар, Бекенов, т.б. қазақ жұмысшыларының ауыр жағдайын айта отырып, олардың да арасында 1921-1922 жылдары дұрыс жүргізілмеген реформалардың нәтижесінде қазақ халқының ашаршылықтың кеңінен тарағанын, оның соңы үлкен адам шығынына да соқтырғандығын нақты деректермен баяндай отырып, көпшілікке жеткізуге тырысты. Ал шығыс өңірден келген жұмысшылар өкілі Калаубаев Семей губерниялық партия конференциясы барысында қазақ шаруалары мен жұмысшылары, оның ішінде қазақ бозбалаларының арасындағы жұмыссыздыққа назар аудармаған шығыс өлкелік ұйымның жергілікті басшылығын сынға алғаны біршама жанжал туғызып, Асылбековтің негізсіз «ұлтшыл» аталғандығын айтып өтті (Казахстанская организация ВКП(б) ..., 1931: 205-207).

Ауылшаруашылық саласының дағдарысы қазақ жастарының арасындағы жұмыссыздардың санын күрт көбейтіп, кедейлер мен жатақтардың қазақ қоғамындағы үлес салмағын көбейтіп жібергендігі анықталды. Осы жағдайға байланысты әртүрлі саланың өкілдері өз ойларын білдіріп, соның ішінде, атап айтсақ Вайнштейн мынадай сандық мәліметтер келтірді: «... қазақ қоғамындағы кедей қожалықтарының үлесі 72 пайыз, орта шаруашылықтар – 18 пайыз» (Казахстанская организация ВКП(б) ..., 1931: 207-208).

Жиналысқа қатысушылардың арасында бұл сандармен түбегейлі келіспеушілер болды. Атап айтсақ, өлкелік Азық-түлік халық комиссариатының басшысы Саматов негізінен «мал өсірумен айналысатын аудандарда 1-ден 5 басқа дейін малы барлар – 17,5-тен 10-ға дейінгілері – 21, 10-нан 20-ға дейінгілері – 13, ал малы 40-тан жоғары саналатындар – 0,5 пайыз деген дәлелдер келтіріп, жалпы қазақ шаруашылығында 1-2-ден 5-ке дейін малы бар шаруашылықтар үстемдік алып отыр» деп тұжырымдады (Казахстанская организация ВКП(б) ..., 1931: 207-208).

Қазақ қоғамының өкілдерінің басым көпшілігі кедей және орта қарапайым малшылар

мен егіншілерден тұратын қазақ ауылында, сондай-ақ саяси билік осындай кедей қоғамының шағымын тыңдап, мүддесін қорғайтын кеңес өкіметінің қолында тұрғанда бай-шонжарлармен күресті революциялық төтенше және жылдам шаралар арқылы емес, эволюциялық жолмен, атап айтсақ, экономикалық және саяси әдістер арқылы жүргізуге мүмкіндік жеткілікті болатын. Атап айтқанда, 20 ғасырдың басында Қазақ мемлекетінің кеңестік жағдайында «байлар мен буржуазиялық элементтерге қарсы күресте революциялық зорлықты жалғыз күрес құралы» деп шешім шығаруы жергілікті жағдайды толық қадағаланбауы мен толық түсінбеушілігінен туған тарихи және саяси қателік болатын.

Өлкелік конференция кезінде Е.М. Ярославский, А.И. Вайнштейн, т.б. ұсынған күрес әдісі шыныменде күрделі пікірталас тудырып, олардың нақты ұстанған және ұсынған бағыттарына С. Сәдуақасұлы, Ы. Мұстамбайұлы, Х. Нұрмұхамедов сияқты жергілікті жағдайды жақсы білетін, қазақ халқының табиғи ерекшелігін түсіне білетін партия қайраткерлері үзілді-кесілді қарсы шықты (Движение Алаш, 2011: 198-199).

Қазақстанда кеңес және партия жұмысының әлеуметтік базасын нығайту жолдарына арналған Вайнштейннің осындай қоғамдық-тарихи ерекшелігімен қатар, діни ерекшелігі де аталған мерзімде мемлекеттік саясатқа біршама дәрежеде ықпал жасады, «сондықтан да басқа дінді ұстанатын аудандарда табыспен жүргізілген үкімет саясаты, егер жан-жақты ойластырылмаса, сақтықпен жүргізбесе Түркістан жағдайында мүлде теріс қорытындылар беруі де мүмкін болатын» – деген қорытынды жасаған еді.

XX ғасырдың басында өмір сүрген Түркістан өңірінің басты шаруашылығының негізгі саласы – ауыл өнімі болатын. Қазан революциясынан соң елімізде жүзеге аса бастаған негізгі шаралардың бірі – аграрлық саладағы реформа болатын.

Кеңес үкіметінің жүргізген саясаты іс жүзіне асырылуы да осы ауылшаруашылық саласындағы реформаның түбегейлі мәселелерін шешуге байланысты болды. Өлке халқының негізгі бөлігі қарапайым малшылар мен егіншілер болуына байланысты, үкіметтің осы бір әлеуметтік топтарға қатысты саясатының дұрыс жүргізілуінің орасан зор тарихи маңызы бар еді. Жас азаматтар мен қарапайым малшылар мен егіншілер – Өлкенің ұлттық жұмысшы табы мен ұлттық интеллигенцияның қалыптасар ортасы, негізі қайнар көзі болатын.

Түркістан Өлкесінде 20 ғасырдың 20 жылдарында жүргізілген ауылшаруашылық саласының өзгерістеріне, яғни жер-су реформасының саяси, әлеуметтік және экономикалық маңызымен қатар, ең алдымен ұлттық мәселе болғаны айқын.

Өзгерістердің барысында аграрлық шаруашылық саласындағы, жер қатынасы мәселесіндегі патша үкіметінің отарлау саясатының қалдықтарын жою, яғни жергілікті халықтар мен қазақ жеріне көшіп келген (орыстар, казактар, т.б.) жерді пайдалану құқығын іс жүзінде теңестіру сияқты аса шиеленісті, өте күрделі мәселені шешуге талпыныс жасалынды.

Патша үкіметі мен Қоныс аудару басқармасы – қоныс аударушы қарапайым малшылар мен егіншілеріне жергілікті халықтың ата қоныс шұрайлы қоныстарын тартып әперіп, орналастырған еді. Оңтүстік өлкеге қоныстанған соң ерекше құқықтар мен артықшылықтарға ие болып, жергілікті халықты қанау арқылы орасан зор байлыққа кенеліп, отарлау дертін бойларына жұқтырған орыс қоныс аударушы қарапайым малшылар мен егіншілері кеңес өкіметінің аграрлы саясатына жанталаса қарсылық көрсетті (XX ғасыр басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы, 2013).

Осы мәселені жас жеткіншектердің жастығы мен қарудың күші қолданыла отырып шешуге тура келді, яғни сол жылдары әскери азаматтардың көмегімен Өлкеде 151 орыс ауылдары, 175 казак хуторлары таратылып, зорлықпен салынған 100-ге жуық елді мекен жойылды. Түркістан аумағынан Ресейге аса ықпалды орыс шаруаларының 1084 отбасы көшірілді. Орыс кулактарынан тартып алынған 250 мыңнан аса десятина шұрайлы жер бөліктері бұрынғы иелеріне қайтарылды және иесі табылмаған 12,8 мың десятина жер жергілікті халықтардың кедейлеріне үлестіріліп берілді.

Т. Рысқұловтың еңбегі

Т. Рысқұловқа үкімет басшысы ретінде жер-су реформасын толық аяқтап, жерге қоныстандыру жұмыстарын соңына дейін жеткізу міндеті тиді. Бұл кезде жас азаматтардың мойнына артылған жерге қоныстандыру жұмыстарының негізгі мәселелері Өлкенің Жер шаруашылығы халық комиссариаты арқылы шешілетін болғандықтан, Т. Рысқұлов 1922 жылы күзде осы комиссариаттың басқарма мүшесі болып сайланады. Бұл оған Өлкеде іске асырылып жатқан жерге қоныстандыру жұмыстарына тікелей бақылау орнатуға мүмкіндік берді (Рыскулов, 1984: 45-47).

Жерге қоныстандыру жұмыстарын табыспен аяқтау – Өлке үкіметіне отаршылдықтың

қалдықтарына шешуші соққы беру және жергілікті халықтың жерсіз кедейлерін жермен қамтамасыз етіп, шаруашылықпен айналысуға мүмкіндік ашу сияқты аса маңызды проблеманы шешер еді.

Т. Рысқұлов жерге жаңадан қоныстанған кедейлерді ауыл шаруашылығы техникасымен, еңбек құралдарымен, тұқыммен және үкімет тарапынан берілетін қаржылай несиенен қамтамасыз ету, олардың құқықтарын заңды түрде қорғау мәселесіне де ерекше көңіл бөлді (Рыскулов, 1984: 47-48).

Кеңес елінің бейбіт құрылысқа көшуі тым ауыр жағдайда жүзеге асырылды. Қазақстанның Коммунистік партиясы Өлкенің ауыл шаруашылығына, оның басты қозғаушы күші – ауылдардағы саяси және шаруашылықты жұмыстарға көп көңіл бөлді.

«Жаңа экономикалық саясатқа байланысты экономикалық құрылыс бойынша» І облыстық партия конференциясының (1921, VI) шешімдерінде былай деп баса көрсетілген болатын: «... Ауылдың экономикалық өмірінің жаңа жағдайлары неғұрлым мықты шаруашылықтарды күшейтетінін ұғынған әл-ауқатты қарапайым малшылар мен егіншілер ауылдың саяси өмірінде көбірек үлестік салмаққа ие бола бастайтынына еш күмән жоқ, біз кедей қарапайым малшылар мен егіншілер ортасындағы жұмысымызды арттыра түсуіміз керек» (Казахстанская организация ВКП(б), 1931: 154).

Партияның X съезінің шешімі бойынша азық-түлік салғыртының орнына келген азық-түлік салығы шаруа шаруашылығын қалпына келтірудің маңызды шарасы болғанымен, 1920-21 жылдары Қазақстанның айтарлықтай аумағын қамтыған аштық бұл үрдістің дамуын тежеп отырды.

1921 жылдың тамыз айында Саратов қаласында ашаршылық зардабын тартқан губерниялардың РКЖО губкомдарының кеңесі өткізілді. Кеңесте кейбір губкомдардың ашаршылық жағдайында ескіше жұмыс жасауын жалғастыра отырып, бар күшін аштықпен күресуге салудың орнына, сауатсыздықты жоюмен, спортпен және т.б. істермен айналысып жатқандығы жөнінде айтыла отырып, болашақта істелуге тиіс деген істердің жоспары жасалынды (Омарбеков, 1997: 17-18).

Атап айтсақ:

1. Кеңесте ашаршылық басқан губернияларда жұмыс жасау нысандары белгіленді.

2. РКЖО бастауыш ұйымдарын ыдыраудан сақтап қалу, аштықпен күрес, жұмысшы жастар қатарын сақтау.

3. Келешекте өткізілетін барлық жас азаматтар съездерін «аштықпен күрес» ұранымен өткізу.

4. Жұмыстың үгіттеу, ұйымдастыру жұмысы және экономикалық нысандары осы бағдарламаның негізгі және анықтауыш нысандарына айналды.

Нақты қалыптасқан жағдай, осы жұмыста екпінділік ұстанымын (бар жұмысты маңызды учаскелерде шоғырландыру), партиямен байланысты күшейтуді талап етті.

Жастар ашыққандарға көмек көрсету комитеттеріне (компомгол) мүшелікке өтіп жатты. Ең белсенді жас азаматтар легі, астығы түсімді губернияларға жөнелтіліп, жиналған астықты күзету және қажетті орнына жеткізу, аштыққа ұрынған аймақтарына ашыққандарды, әсіресе жасөспірімдер мен балаларды қабылдау мен орналастыруда, қоғамдық тамақтандыруды ұйымдастыруда (асханалар, тамақтандыру орындары), көші-қонды реттеу шараларына да қатыстырылды.

Жастар ұйымы және қоғамдық-экономикалық өмір

Жас азаматтар ұйымдары партияның ашыққандарға көмек беру апталықтарын ұйымдастырып, сол шараның барысында қаражат пен қайырымдылық тартуларын жинауды өткізу кезінде ең бірінші көмекшілері қатарында болды.

Жас азаматтар митингілер, қойылымдар, ән-жыр кештерін ұйымдастыруға көмек бере отырып, аталған шаралардан түскен қаражаттарды ашыққандарға көмек беруге жұмсалуын қадағалап, сондай-ақ олар іш-киім тігу және жөндеу бойынша сенбіліктер ұйымдастырып, қайырымдылық тартуларын жинап отырды. Қайырымдылық тартуларын жинау үшін плакаттары мен ұрандары бар арнайы арбалар ұйымдастырылып, әр түрлі аймақтар мен ауылдарға жіберілді.

1921 жылдың қыркүйек айында Қазақстан жас азаматтар облыстық комитеті «Жастар ашыққан балаларға» атты газеттің арнайы нөмірін үш мыңдық таратылыммен басып шығару жөнінде шешім қабылдады (Нұрпейісов, 1972: 19-22).

Жас қайраткерлер қараусыз қалған балалардың жағдайын жақсарту жөніндегі комиссияның жұмысына да қатысып отырды. Бұл жұмысқа негізінен жас азаматтар қатарындағы екпінді топтар тартылып, олар үлгілі қызметтің иелері қатарында саналды. Бұндай арнайы комиссия балалардың жағдайын анықтап, оларды

жас азаматтар қамқорлық көрсеткен балалар үйлеріне, ауқатты жанұяларға бөліп отырды.

1921 жылдың жазында Қазақстан жастар обкомы РКЖО-ның барлық мүшелерін аштықпен күресуге жұмылдырып, олардан 100 млн сом көлемінде ақша жинап беру міндеттемесін алды (Қазақстанская организация ВКП(б), 1931:88-89).

Қазақбозбалаларының халық шаруашылығын көтеру кезіндегі алдына қойған мақсаттары мен қазақ бозбалаларының кемшіліктері жайлы мына үзіндіде тамаша келтірілген: «... Фабрика, зауыт ашып, мәдениеті күшейген Европа соңғы ғасырда бір түрлі жүгенсіз кетті. Байлықтың соңына түскен фабриканттар, зауытшылар адамшылықты ұмытып алды. Байлардың дәулеті зорайып, өнері күшейген сайын жұмыскерлердің тұрмысы нашарланып, өмірі осалдана бастайды. Бір үйлі жанда бір жұмыскердің күшімен асырай алмайтындық білінеді. Жұмысқа әйелдер, балалар түсті. Бұлар жұмысқа айналғаннан кейін жұмыскерлердің жайы, тіпті ауырсынды. Он жасар, он бес жасар балалар күніне 12 сағат жұмыс қылатын болды. Жас жеткіншектер әуелде бұл секілді әділсіздікке шыдаса да, артынан ояна бастады. 1880 жылдарда Бельгия патшалығында бірінші жастар ұйымы ашылды. Содан кейін жас азаматтар қозғалысы ұлғая-ұлғая осы күні барлық жер жүзіне жайылды. Қазақ ішіне келсек, жастардың ұйымын туғызып отырған жалғыз шаруашылық жағы емес.

Біздің жас азаматтардың қандай кемшіліктері бар екендігін жоғарыда айтып өттік. Әйтсе де шаруашылық мәселесіне біздің жеткіншектердің өздерінің анық, ашық көзқарасы болу керек. Бұл мәселеге келгенде есте болатын бір сөз мынау. Ауыл шаруасындағы кедейлердің көбі кәсіпкершілік шаруасындағыдай жұмыстың көптігінен сорлы болып жүрген жоқ. Бәлкі, істеуге жұмыс таба алмағандықтан сорлы болып жүр. Маңайына кәсіп қыларлық жер болмаған соң, қазақтың кедейлері еріксіз байдың биесін сауып, атын ерттеп, содан ішкен саумалына риза болып жүр.

Жазды күні көп кедейдің жұмысы ел қыдыру, қысты күні ет аңду. «Ел ішінде кедей тоқ» дейді қазақ. Қазақ ішінде реттеліп, ғылым жүзінде бір тәртіпке қойылған еңбек жоқ. Әлі түгел еңбекке қатысқан жоқ. Бізге бақытқа жету үшін, тұрмысымызды түзету үшін бәріміз бірдей еңбекке кірісу керек.

Қазіргі күннің ұраны «Еңбек» болсын! Осы заманның бір белгісі: адамның (бір белгісі) мой-

ыны ешнәрсеге жар бермейді. Алты жылдай созылған соғыс, жалпы шаруаның күйзелгендігі жұртты әбден шаршатты. Жас жеткіншектер бұл ретінен қарағанда өздерінің атын ақтау керек. Қайтпас қайрат, қажымас жігер керек. Жас буын қай уақытта болса да, кеудесі түсіп, болашақтан үміт үзіп, жалқаулыққа салынбауы керек. Біз «болашақ жастардікі» дейміз. Олай болса, жасөспірімдер, көбінесе болашаққа қарасын. Ілгерінің тағдыры солардың қолында екенін ұмытпасын.

Енді жастардың құқықтары туралы. Қазақ ішінде бұл туралы осы күнге шейін болып келе жатқан көңілсіз істер бар. Кедейдің баласы оқымайды, кісілікке саналмайды, ел билеу істеріне қатыспайды, қашанда болса кедейлер жалпы ағымның сыртында қалады. Қазақтың жас азаматтары ұлтшылдық заманында да мұндай қисық жұмыстарға қарсы болатын. Біздің жазушыларымыздың жазғандарын, ақындарымыздың өлеңдерін оқып қарасаң, олар ылғи ондай тәртіпті сөгетінін көресің. Біздің жеткіншектердің ендігі ашылып отырған ұйымдары бұл мәселеге өте ашық көзбен қарауы керек. Бұрынғы тәртіпті шіріген тамырымен қопарып алып, анадай жерге лақтырып тастауы керек.

Біздің ұйымымызда барлық еңбекші жеткіншектерге есік ашық. Әсіресе байларда жүрген жұмыскер балалар, жас жігіттер бар. Соларға көздің қырын салып, белсеніп іске кірісуі керек. Бұл уақытқа шейін байлардың оларға істеп келген жәбіршілігін жою керек. Біз қазақты түзеу керек, оны бақытқа жеткізу керек дегенде олардың байларын, билерін алмаймыз. Қазақтың ішінде залалды байлар, билер жүзден он-ақ, өзгесінің бәрі еңбекші. Сондықтан өркеуде 5-6 адамның пайдасы тым-ақ керек емес. Біз жалпы қазақтың еңбекшілері түзелсін, жақсылық көрсө бәрі тұтас көрсін дейміз. Бұл сөзге басында ақылы бар қазақ өзі де қарсы айтпайды...» (Айдар, 1925: 7-8)

Осындай жас буын ұйымдары әрбір екі апта сайын РКЖО обкомына жасалған істері жөнінде баяндап отырды. Мұрағатта сақталған сондай мәліметтердің көпшілігінде, жиналған ақша көлемі де нақты көрсетілген.

Мысалға, Көкшетау жастар ұйымы 1921 жылдың жазында шамамен 15 млн сом ақша жинады; Ақмола губерниясының іш уезі бойынша ғана 29 млн сом жиналды (Победа Советской власти, 1967:65-67).

Кеңес өкіметі ашыққандарды құтқару мақсатында шіркеулік құндылықтарды тәркілеу

жөнінде қаулы қабылдаған кезде (1922 ж.), жас буын осындай маңызды шараның қажеттілігін түсіндіру компаниясына белсенді түрде қатысты. Бұл мәселе жиналыстарда кеңінен талқыланып, олардың шешімінде аштық жағдайында аса қажетті болып отырған осындай шараға қолдау көрсетілді. Партия ұйымы жас азаматтарға шіркеулік құндылықтарды тәркілеу бойынша жұмысты ақырын өткізуге нұсқау берді.

I Бүкілресейлік конференцияда (1921 жылдың маусым айы) жас жігіттер өздерінің алдына ауылшаруашылық кооперациясын құру жөніндегі жұмысқа қатысу міндетін қойды. Қазақстан жас буыны ұжымдастық идеясын азаматтық соғыс аяқталысымен-ақ үгіттеп, жүзеге асырып келді. Алғашқы жас буындар коммуналары өмірдің жаңа нысандарының өскіндері болып саналып, ортақ ұжымдық еңбек артықшылықтарының көрнекі мысалы ретінде орын тапты (Казахстанская организация ВКП(б), 1931: 45-49).

1921 жылдың орталарына қарай Қазақстанда аралас ұлттық және таза қазақ коммуналары да болды. Мысалға, Семей губерниясында: «Заря», «Коммунар», «Энергия», «Истинный путь», «Червона Украина»; Қостанай губерниясында «Заря»; Орынборда «Ленин» атындағы және т.б. болды (Асылбеков, Галиев, 1991: 77-87).

Бірқатар губернияларда құрамында тек жасөспірімдер бар жас жеткіншектер коммуналары да құрылып жатты. Атап айтар болсақ, Семей губерниясында 1921 жылдың өзінде-ақ «Рассвет» коммунасы бар болатын, ал 1923 жылы көрнекі жасөспірімдер ауылшаруашылық артелі, ал Орал губерниясында – «Спартак» және «Роза Люксембург» атындағы коммуналар ұйымдастырылды. Бұдан басқа, қазақ жастары ішінен де тарихта белгілі, үлгілі де көрнекі коммуна құрылды. 1922 жылы тек Орал уезі бойынша осындай жасөспірімдер коммуналарында 237 бозбалалар мен қыздар қамтылып, жұмыс жасады (Социология культуры, 1989: 222).

РЛКЖО ОК-нің 1925 жылы жазылған Қазақстан жасөспірімдер ұйымы жөніндегі шолу хатында былай деп көрсетілді: «Қырғыз елінде 3258 шаруашылық комитеті, 482 тұтынушылар қоғамы құрылған. Ұйым (РЛКЖО) олардың құрамындағы жас азаматтардан хатшыларды сайлау бойынша жұмыс жүргізуде» (Казахстанская организация ВКП(б), 1931:17-19).

Қазақ бозбалаларының келесі бір қызметтері бұл IV Бүкілқазақстандық партия конференциясы (1924 жылдың мамыр айы) «Ауыл мен селолардағы жұмыс жөнінде» атты арнайы

конференцияда, қазақ кедейлерінің бұқаралық ұйымын құру жөніндегі шешімімен тікелей байланыста болып, аталған ұйым оның мүшелерінің ұғынуына қолайлы және тұрмысына тән түрде, оның тап мүдделерін рәсімдеу мен қорғауға қатысты бірігуін қамтамасыз ететіндей қызметті талап етті немесе сондай болу қажет деп түсіндірілді. Соның нәтижесінде жасөспірім арасында әртүрлі одақтар құрылуына әсер етті. «Жарлы» одағы осындай ұйым болып шықты (Казакхстанская организация ВКП(б), 1931:20).

1925 жылдың басында РЛКЖО крайкомының жанында Файнберг, Телешов, Николаев, Жигеревтардан құралған, «ауыл мен селоларда жұмыс жасау бойынша ерекше комиссия» құрылды. Ауыл балалары қатарының өсу мәселелері, белсенділерді дайындау, көшпелі аудандардағы жұмыс тәжірибесін зерделеу және жалпылау – осы аталған комиссия назарының орталығында болды. Яғни ауылдық жеткіншектерді «кеңестік жұмысқа тартуға» деген қажеттілік туындаған болатын. Бұл саяси науқан ауылдық жердегі бай-құлақтарды тәркілеуге деген дайындықтан туындаған болатын (Историография истории ВЛКСМ, 1975:144).

Қазақ бозбалаларының кәсіптік оқумен қамтылуы жайлы бірер сөз. 1921 жылы Қазақстан жастар облыстық комитеті ауылдық ұйымдардың барлық мүшелеріне ашылып жатқан 6 айлық ауылшаруашылық курстарын аяқтауды ұсынды. Дегенмен, аштық және оның салдарымен күрес бұл жұмысты барынша тежеген болатын. Бірақ, көптеген қиыншылықтарға қарамастан, 1922 жылы «әрбір уезде қараша мен наурыз айлары аралығында тек жас бұрыннан жасақталатын курстардың ашылуы ұйымдастырылды», нәтижесінде 1925 жылға қарай ауылшаруашылық оқумен орыстардың көпшілігі және 25 мың қазақ қамтылды, олардың ішінде 20 мың ауылдық жердің жеткіншектері болатын (Казакхстанская организация ВКП(б), 1931:55).

Мұндай үйірмелердің оқу бағдарламалары келесі мәселелерді қамтыды: 1) егіске дайындық; 2) тұқымды өңдеу; 3) құрғақшылықпен күрес; 4) нені егеміз? 5) дала жауларымен күрес және т.б. Бұл ең қарапайым агротехникалық білім беру курсы болды.

Айта кету қажет, агротехникалық білімдерді үгіттеу және алға жылжыту – бірден аштықпен оның салдарларын жойғаннан кейін басталып кетті. Мәселен, 1922 жылы бірқатар губернияларда ауылшаруашылық кәсіпке үйрету бойынша көрнекі еңбек шеберханалары

ұйымдастырылды. Мысалға, тек бір ғана Ақмола губерниясы бойынша 10 шеберхана ашылды.

Ресей Федерациясының Орталық Атқару Комитетінің шешімінің негізінде (1924 ж.) ауылшаруашылық саласына қатысты мамандарды дайындау мақсатымен, ауылдардағы жалпы білім беру мектептерін қайта ұйымдастыру жүргізілді. Селоларда жеті жылдық мектеп негізінде ауылшаруашылық бағыттағы шаруа жастары мектептері (ШЖМ) құрылды (Казакхстанская организация ВКП(б), 1931:58-63).

1926 жылдың 1 қаңтарына қарай Қазақстанның тек қана бес губерниясы бойынша (Ақмола, Семей, Қостанай, Ақтөбе және Орал) 18 ШЖМ жұмыс жасаған, оның ішінде бірнешеуі қазақ, ол жердегі оқушы-қазақтардың саны үш губерния бойынша (Ақмола, Семей және Қостанай), басқа оқушыларға қарағанда, екі еседен аса болды. Оның басты себебі, осы өңірде егін шаруашылығы алдыңғы қатарға қойылған болатын.

Жасөспірім агротехникалық білімдерді үгіттеуші ғана болып қоймай, шаруашылықты мәдени негізде жүргізудің артықшылықтарын іс жүзінде көрсете білді.

Жасөспірім жиналыстарының күн тәртібі кооперация туралы мәселелерден бос болған кез сирек кездесті. Аталған мәселелер жас азаматтарға арналған басылымдарының, оның ішінде қазақ басылымдарының да беттерінде кеңінен жарияланып отырды.

Жасөспірім Одағы бастауыш ұйымдары жанында кооперативтік үйірмелер де құрылды. Жас азаматтар өздерінің кооперативке мүше болуы арқылы халыққа үлгі көрсетті.

Жастардың бастауыш ұйымдары кей кездерде кооператив құрудың бастамашыларына айналып жатты. Мысалы, Қостанай губерниясындағы Урицк уезінің Кенжіғары бастауыш ұйымы өз бастамасымен, өзара жәрдем жөнінде комитет, кооператив және анықтама беру орнын ұйымдастырды (Казакхстанская организация ВКП(б), 1931:45-47).

Жасөспірімдер әртүрлі ауылшаруашылығына қатысты жұмыстарды істеді. Атап айтар болсақ, техникалық қамтамасыздандыру, кредиттік орталықтар, өндірістік, тұтынушылық және ауылшаруашылық кооперативтерінің белсенді мүшелері, т.б. қатарында болды.

1925 жылдың басына қарай кооператив басқармасы мүшелері қатарына Орал аймағы бойынша 6 қазақ және 11 орыс жеткіншегі сайланды. 38 жас кооператив басқармасына уәкіл ретінде енгізілді. Ақмола губерниясы бойынша 1925 жылы 1500 жас кооперация мүшесі болды,

олардың 8-і кооператив басқармасына сайланып, 18-і ревизиялық комиссияға мүше болды, ал 48 жас осы кооперативтердің басқармасына өтті (Нұрпейісов, 1972: 58-59).

Қазақ халқының көп бөлігінің көшпелі өмір салтына байланысты, оны орталықтандыру және сауда-тұтынушы орталықтарға біріктіру айтарлықтай қиындықтар тудырды. Ең алдымен, халықтың көшпенді аймағы тұрғылықты тұрмыс салтына көшу үрдісінде көмек көрсету қажет болды. Қазақ жастарының өздері ұйымдастырған газет-журналдары тұрғылықты тұрмыстың жақсы жақтарын үгіттеуді жүргізді.

Атап өтетін бір мәселе, қазақ халқының сол кездегі ұлттық зиялыларының қазақ жастарының тек ауылшаруашылық жұмыстарын жасағанға өз қарсылықтарын білдіртіп, жоғары жаққа қазақ жастарының орта және жоғары білім алу мүмкіндігі жайлы хаттар жазды. Атап айтсақ, С. Садуақасов бастаған бір топ зиялы Мәскеуге хат жаза отырып, қазақ бозбалаларының оқуы жайлы мынандай ұсыныстар жасады:

«Қазақ төңкерісінен кейінгі қазақ бозбалаларының басты қызметі былай болу керек еді... Төңкеріс қырғыз (қазақ) жастарын жасампаздыққа емес, күресуге үйретті... Сондықтан жастарға енді оқу, жасампаздықты және жасай білуді үйрену қажет. Бірақ жасай білу үшін, білім керек, үстіртін білім емес, қайта терең және салиқалы білім керек... Біздің алдымызда ұшы-қиыры жоқ жұмыс тұр. Біз ірі индустрия, ұтымды ауыл шаруашылығын және үлгілі санитарлық-гигиеналық жағдайлар жасауымыз қажет... Бұл үшін барлық мамандықтар бойынша инженерлер, агрономдар, мал дәрігерлері және медицина қызметкерлері керек. Және бұл адамдарды қырғыз жастары беруге тиіс... біз техникалық білімді шетелде, атап айтқанда Германияда алған мейілінше дұрыс деп санаймыз... Жас адамдарды шетелге жіберудің дұрыстығын таза психологиялық сипаттағы себептермен де дәлелдеуге болады... біздіңше, елден сырт жүргенде өзінді өз ісің үшін елдегіден гөрі анағұрлым жауапты сезінуің мүмкін» (Известия АН КазССР, 1991: 84 -85).

Қазақстан жас буын өкілдері партия ұйымы мен орталық үкіметке азық-түлік салығын жинау мен дайындауда қолғабыс жасады. Азық-түлік салғыртының азық-түлік салығымен ауыстырылуына наразылық білдірген ауқатты орыс қарапайым малшылар мен егіншілерінің біраз бөлігі салық салынатын құрылыстарды жасырып, азық-түлік салығының жиналуын барынша қарсылық көрсетіп бақты. Осы істе де билік пар-

тиясы жасөспірімді айналымға қосып, оларды халық арасына жұмсады.

Азық-түлік салығын жинау үшін, партия жас азаматтарды азық-түлік инспекторлары ретінде пайдаланды. Азық-түлік инспекторлары арнайы құрылған азық-түлік курстарында дайындалды. Азық-түлік инспекторлар армиясы, салық салынған жасырын нысаналарды, артылып қалғандарды анықтап, кеңес өкіметінің азық-түлік салығы саясатын дұрыс жүргізілуін қамтамасыз етуге мәжбүрледі.

1924-1925 жылдардан бастап, ауылдық жастар бастауыш ұйымдарының қоғамдық-саяси қызметі күшейе түсті. 1924-1925 жылдардан бастап, Өлкенің ауыл шаруашылығын қалпына келтіру қарқындары арта бастайды.

1925 жылға қарай Қазақстанның ауыл шаруашылығы 1916 жылғы деңгейінің $\frac{3}{4}$ бөлігіне жетті. Мал саны да 1925 жылға қарай айтарлықтай өсе келе, 1925 жылғы өсім 1924 жылмен салыстырғанда, 39%-ды құрады.

1925 жылға қарай егіс алаңы соғысқа дейінгінің 74%-ын құрады (1924 ж. – 52%). 1925 жылдың қарашасына қарай кооперация 123974 шаруашылықты, немесе Қазақстанның барлық шаруашылықтарының 18,1%-ын қамтыды.

Сөйтіп, 1925 жылға қарай ауыл шаруашылығының соғысқа дейінгі деңгейі толық қалпына келтірілмегеніне қарамастан, онда социалистік нысандардың дамуының маңызды үрдістері байқала бастады, аталған нысандардың кейінгі жылдары одан әрі дамуы – қуатты техника негізінде ірі ұжымдық шаруашылықтың құрылуына әкелді.

Социалистік өзгерістердің орын алуына байланысты қазақ жасөспірімдері ауыл мен село еңбекшілерінің экономикалық тәуелсіздігі үшін күресіне қомақты үлес қосты. Сол жылдардың барлық партия және жастар конференциялары Қазақстанда еңбекшілерді партия мен кеңес өкіметінің ауылшаруашылық саясатын жүзеге асыруға жұмылдыру ұранымен өтті.

РКЖО I Бүкілресейлік конференциясы сонымен қатар, жеткіншектер алдына өндірісті қалпына келтіру мен дамытуға тікелей қатысу міндетін қойды. 1923 жылдың сәуір айына қарай Қазақстан өнеркәсібінде жұмыс жасайтын жас жеткіншектер мен жасөспірімдердің саны төмендегідей түрде берілді:

Орынбор губерниясы – 1240 адам;
Ақмола губерниясы – 123 адам;
Ақтөбе губерниясы – 135 адам;
Семей губерниясы – 483 адам;
Орал губерниясы – 230 адам;

Қостанай губерниясы – 180 адам, Қазақ АКСР көлік шаруашылығында 482 адам, ал барлығы шамамен 3000 жас жұмысшылар мен жасөспірімдер жұмыс жасады (Казахстанская организация ВКП(б), 1931: 33-35).

Қазақстан бозбалаларының өнеркәсіпті қалпына келтіру мен дамытуға қатысуы маңызды міндеттермен белгіленді. Жас жігіттердің басты міндеттерінің бірі ретінде, өндірістік жұмысшылардың жаңа мамандар қатарын, әсіресе оларды жергілікті ұлт жасөспірімдерінен құрудағы күресінде көмек беру болып саналды. Бұл халықтар арасындағы нақты теңсіздікті жою мәселесімен байланысты маңызды мемлекеттік және саяси мәселе болып табылды.

Қазақстанның әрбір жеке кәсіпорнындағы жас азаматтардың аз болуы – жастар бастауыш ұйымдарын құруды қиындатып отырды. Сондықтан жұмысшы жастардың еңбегі мен тұрмысын қорғау бойынша жұмыстың бастапқы нысаны ретінде, оның өмір сүру жағдайын тексеру, кеңестік еңбек заңнамасын, заңды құқықтарын түсіндіру және т.б. болып табылды.

Кеңестік еңбек заңнамасын түсіндіру, жеке меншік кәсіпкерлердің еңбек қорғау нормаларын бұзуларын анықтау және оларды жауапқа тарту, жеке кәсіпорындардың жұмысшы жастары арасында тәрбие жұмыстарын жүргізу – осы аталған шаралардың барлығы, Қазақ бозбалаларының санасына кеңестік идеологияның мақсатын саналарына құюмен болды.

Жасөспірімдер арасындағы жұмыссыздық Қазақстанда жаппай сипатта болмағанына қарамастан, ол Өлке жас азаматтары қатарының қысқару себептерінің бірі болып табылды. Жұмыссыздықпен күрес қазақ бозбалаларының экономикалық-құқықтық жұмысының маңызды бөлігі болып табылды: жұмыссыздықпен күресе отыра, жас жеткіншектер жаңа білікті мамандарды құрудың базасы ретіндегі өндірістегі жұмысшы жас азаматтардың сақталуына септігін тигізді.

Бұдан басқа, жұмыссыздардың бір бөлігі өзара жәрдем беру қассаларынан көмек ала бастады. Жасөспірім арасындағы жұмыссыздықты қысқарту мақсатында, жұмыссыздардың жұмысқа тұруын жеңілдету үшін, мемлекет бірқатар жеңілдіктерге барды. Солардың қатарында, мысалға, қолөнершілерге салынатын салықтың азайтылуы бар. Ұсақ қолөнер өнеркәсібі басым Қазақстан жағдайында бұл жұмыссыздықпен күресудің тиімді шараларының бірі болып табылды.

1925 жылы Қазақстанға басшы болып келген Ф.И. Голошекин ұжымдастыру саясатын жергілікті халықтың пікірімен санаспай асыра сілтеумен бастағаны тарихымызға мәлім. Большевиктер партиясы билікті қолға алған осы жылдар ішінде ұжымдастыру саясатының оң-солымен санаспай бастап кеткені де белгілі.

Соқыр саясатты бастаушылардың қателігінен бір жағынан қазақ халқы аштықтан қырылса, екінші жағынан аман қалғандары бас сауғалап шет ел асып кетті. Ал оған дұрыс әрі әділ пікір айтып өз ойларын жеткізе білген қазақ ұлты зиялыларының тағдыры не болып кеткені тарих ғылымында айтылып та, жазылып та жүр.

Соған қарамастан мен-меншілік танытып ұжымдастыруды қолға алған Голошекин және оның төңірегіндегілер, яғни билік партиясының белсенділері осы тұста да қазақ жігіттерін буынсыз жерге пайдаланғанын көріп отырмыз.

Ауыл шаруашылығын ұжымдастыруда, ұжымшарлардың есептеу жұмыстарын реттестіруде жас буын осы жұмысқа жастар ұйымының мүшелерін шоғырландыру, жаппай ұжымдастыру негізінде байларды тап ретінде жою арқылы егіске дайындықты ұжымдастыру мен егісті өткізуде партия мен кеңестік қоғамның жұмысына да мәжбүрлі түрде кірісті.

Жасөспірім егіс кампаниясының міндеттері айналасында «көпшілікті ұжымдастыру қажет» деп табылды. Қазақстан жасөспірімі социалистік құрылыстың түрлі учаскелерінде жүз елу мыңнан аса жас күрескерлерді қамтыды. Жасөспірімдер қандай қиын кезеңде жүргеніне қарамастан бұл міндетті де мойнына алды.

Біріншісі – егіс кампаниясымен байланысты барлық шараларды қарастыру.

Екіншісі – егіс жоспарын орындауда шешуші рөл атқару, егіс бағдарламасына сәйкес, тұқым қорын жинау, оны дайындау, тұқымды сұрыптау, тазалау және сақтау.

Үшіншісі – соқаларды егіске дайындау және жем қорларын ұжымдастырып, ауылшаруашылық құрал-саймандарын дер кезінде жөндеу.

Төртіншісі – кеңшар, ұжымшар, МТС барлық тракторларының көктемгі егіске дайын болып, тракторлардың толық егіс кезеңіндегі үзіліссіз жұмысы қамтамасыз етілуі мақсатында, егіске ауылшаруашылық қаруларын, әсіресе трактор паркі мен тіркеме құралдарын дайындау.

Әсіресе тракторлардың дер кезінде жөнделуіне, трактор бөлшектерімен дұрыс қамтамасыз етілуіне назар аударып, тоқтаусыз жұмыс жасау үшін жанармай мен майлау құралдарының жеткілікті мөлшерін дайындау.

Бесіншісі – адамдарды ұйымдастыру, толық кампаниядағы жұртшылықты ұйымдастыру және тұқым қорын, жем, құрал-сайман, машина күшін және егісті толық өткізу үшін жұмыс күшін ұйымдастыру.

Егіс жұмысына белсенді қатысуға көпшілікті тарту, әрбір бригада үшін дәл белгіленген жұмыс жоспары бар бригадаларды ұйымдастыру міндеттерді дер кезінде орындауға мүмкіндік жасау.

Жасөспірім осы шаралар айналасында көпшілікті ұйымдастырып, бірден жұмысты бастап кетуі қажет болды.

Жас жігіттердің тек бұқаралық жұмысты ұйымдастыруда ғана емес, сондай-ақ кеңшар, ұжымшар, МТС-тердің ішкі өндірістік-техникалық жұмысын ұйымдастыру мен дайындауда да үлкен жұмыс атқарғанын көре аламыз.

Бірқатар ауылдарда жеткіншектер күшімен тұқым қорлары толық жиналды. Шиелі ауданының «Каран» ұжымшары жанындағы жастар бастауыш ұйымы 40 жаңа түрен жасап шыққан бозбалалар жөндеу шеберханасын ұйымдастырды. Жасөспірім көмегімен аудан бойынша 420 соқа, 340 тырма жөндеуден өткізілді.

Орал аудандық комсомол комитеті ауылшаруашылық құрал-саймандарын жөндеу бойынша 7 бригада; тұқымдарды тазалау бойынша 53 жастан тұратын 8 бригада жұмсады. Жастар бюросының бастауыш ұйымы мен Түркістан ауданының ФЗО-сы 3 толассыз жөндеу бригадасын, Әулие-аталық аудандық комсомол комитеті – 7 бригада жұмсады.

Павлодар ауданының Песчанка селосының жастар бастауыш ұйымы ұжымшарға тұқым сатып алу үшін 240 сом ақша жинады, ауылшаруашылық құрал-саймандар мен ат-саймандарды жөндеуден өткізіп, шамамен 33 тонна астық тазалады. №13 ауыл жеткіншектері тұқым қорын жинауда белсенді көмек көрсетті. Әулие-ата аудандық комсомол комитеті ұжымшарлардағы есептік жұмысқа 50 жас азаматты жұмылдырды.

Шиелі ауданында бастауыш ұйымдар кеңшар, ұжымшарларға нақты тапсырмаларымен келіп тіркелді. Аталған ұйымдар ұжымшар мен кеңшарларға көмек көрсетті, олардың көмегімен социалистік жарыс етек алды. Орал ауданында бірқатар бастауыш ұйымдар кеңшар, ұжымшар және МТС-тердің көктемгі егіске келісім жасасуын тексеруді ұйымдастырды.

1-2 адамнан қоласты ұжымшарларға бөліп, кеңшар, ұжымшар және МТС-тердің бастауыш ұйымдарына өлкелік комсомол нұсқауларын тексеру жөнінде 4 бригада жіберілді. БЛКЖО

Шұбар аудандық комитеті ұжымшарларға 158 адамнан тұратын 16 екпінді жігіттердің бригадаларын жөнелтті. Осыған ұқсас мысалдар өңірдің бірқатар басқа аудандық ұйымдарында да орын алды.

Дегенмен, жасөспірім жұмысында кемшіліктер де орын алған жағдайлар болды. Жастардың табысы мен оң үлгілерімен қатар, олқылықтар мен кемшіліктері, асыра сілтеулері қатар жүрді.

Кемшіліктер мен босандықтар жұмысының негізгі фактілері аудандық ұйымдарда тіркелді. Ұйымдардың, әсіресе солтүстік аудандардың айтарлықтай бөлігі өте кеш әрекет ете бастады. Жаңа буынның егіс майданындағы жұмыс қарқынын күшейту бойынша жұмысындағы алғашқы алға басулар тек ақпан айынан байқала бастады.

Қазақ бозбалаларының көпшілігі сауатсыз болғандықтан, жүргізіліп жатқан саясатты тікелей ұғынды. Сондықтан болар, қазақ бозбалаларының арасында «шолақ белсенділердің» саны арта түсті. Ал ауылдық жердегі қазақ жастар ұйымының тірлігі; тартып алу, ол заттарды тәркілеу, тізімдеу, ұрып-соғу. Ал кеңес өкіметінің жүргізген саясатын бұқараға айтып, түсіндіру, халықтың шынайы жағдайына байланысты жұмыс істеу – олардың қаперіне кіріп шықпады.

Қазақ бай-құлақтарын жою мен мал-мүлкін тәркілеуде де қазақ жаңа буыны ерекше «белсенділік танытты». Себебі, кеңес жұмысына тартылған қазақ бозбалаларының көпшілігі кедей жанұядан шыққандықтан, жалпы саясаттың бағытын – «қазақ байларын» жою деп түсінгендіктен, өзіне қарағанда әл-ауқаты дұрыс қарапайым малшылар мен егіншілерді барынша қысып, өз ісіне «адалдығын» танытты.

Ал көзі ашық, оқыған, сауатты жас бозбалалардың көпшілігін Голощекин – «Тағы бір ірі қателігіміз ... ауылдағы таңдаулыларды округтік жұмыстарға, өнеркәсіпке, совхоздарға, оқу орындарына алдық, ал ескі кадрлар, байлар құйыршықтары, жікшілдер жергілікті жерде көптеп қалып қойды ...» деген сылтаумен оларға қарсы ашық та астыртын тергеу жұмыстарын жүргізіп, оларға неше түрлі айыптар тағып, жұмыстан шеттетіліп, құдалауға түсе бастады.

Қазақ бозбалаларының көпшілігі мемлекеттік қызметте болсын, көтерілісшілердің қатарында болсын өз істерінің дұрыс-бұрысын анықтай алмады.

Ашаршылық пен ұжымдастыруға қарсы көтерілген халықтың жартысынан астамы қазақ

жеткіншектері болса, оларға қарсы шыққан ОГПУ-дің қаруланған отрядтарының құрамы ала-құла болды. Шамамен алғанда 30 % – кәсіби әскери адамдардан құралса, қалған 70 % – өнеркәсіп орындарындағы және партиялық, қоғамдық қызметтердегі жас комсомол мүшелері тартылды.

Бұл жеткіншектердің көпшілігі – өз ұлтынан қол үзген, кез келген қазақты басшының алдындағы абыройы үшін «бай-құлаққа» жатқызудан тайынбайтын – қазақ «шолақ белсенділерінен» құралған болатын. Соның нәтижесінде қазақ жаңа буыны баррикаданың екі жағында өзара соғысуға әкеліп соқты. Мысалға, ОГПУ-дің қарулы отрядтарының құрамында қазақ жастары болса, қарсыластарының көпшілігі «өзегін елім деп өртеген» қазақ жас азаматтары еді. Кейбір деректерде бір көтерісшілер тобында 300-500 шамасында қазақ жігіттері шоғырланған.

Жас жеткіншектер саяси ағарту мекемелерін үгіттеу жұмысын күшейтуді қолға алып, олардың жұмысын егіс маңына көпшілікті жинап ұйымдастыру мәселелеріне бейімдеу қажет деп табылды. Кеңшар, МТС, ұжымшар жанында оқу-үйлері, қызыл бұрыштар, кітапхана-клубтар ұйымдастырылды.

Жастар ұйымы – бұл партия басшылығымен социалистік құрылыстың барлық салаларының жоспарларын орындау үшін күрес жүргізетін миллиондаған армия. Жас жігіттердің жұмысы мен күресінің табыстылығы оны басқаратын органдардың басқару сапасына толық тәуелді болды.

Жалпы емес, нақты жедел басшылық, жас жеткіншектер легін дұрыс, уақытылы бағдарлау, дұрыс таңдалған саяси бағыт, күштерін дер кезінде ұйымдастыру және орналастыру, алуан түрлі оппортунистерге, әкімшілікке және масылдыққа қарсы өжет күрес, егіс жоспарын орындауда түрлі іркілулер мен күмәнданулармен күресу, кең өрісті бұқаралық жұмыс, қатал тәртіп – егіс майданындағы табыс пен жеңістің кепілі болып табылатыны бәріне аян.

БЛКЖО аудандық комитеттері өз басшылығын, төменгі жастар бастауыш ұйымдарының нақты жағдайы мен күштерін есепке ала отырып құрулары тиіс.

Әрбір бастауыш ұйымның өз кеңшарының, ұжымшарының егіс жоспарының орындалуы үшін жауапкершілігін шешпестен, оларға бір уақытта бригада, жеке уәкілдендірілгендерді жөнелту және т.б. түрде күнделікті нақты көмек көрсету қажет. Кей кездерде бастауыш ұйымдарға аудандық комитет тапсырмасымен

баратын азаматтар қажетті көмек көрсете алмай жататын жағдайлар кездесіп жатады. Сол себепті аудандық комитеттермен, төменгі бастауыш ұйымдармен жіберілетін жеткіншектер белсенді, жұмысқа қабілетті және саяси сауатты, жұртшылықты ұйымдастыра алатын, өзіне тапсырылған міндеттерді мұқият орындай алатын азаматтар қатарынан таңдалуы тиіс.

Бастауыш ұйымдар мен оларға жөнелтілетін аудандық комитет өкілдерінен қатал жауапкершілік пен тәртіпті талап ету қажет, олардың КЖО кампанияларға қатысуы, бір-бірімен тәжірибе алмасуы жөнінде баяндамаларын тыңдап, жеке ұйымдар жұмысындағы қателер мен кемшіліктерді бірден түзетіп отыру керек және аталған нұсқаулардың төменгі бастауыш ұйымдарымен орындалуына күнделікті бақылау жүргізіп отыру қажет.

Әсіресе аудандық ұйымдардың егіс кампаниясымен байланысты жұмысына аса зор көңіл бөлу керек. Шаруашылық органдарымен бірлесе отыра, жер ұжымшарлық және басқа да органдардың жұмысын, олардың партия мен үкіметтің нұсқауларын қалай орындайтындығын тексеріп, анықталған кемшіліктерді жоюға бағытталған шаралар қолдану қажет. Қалалық, өндірістік және мектеп бастауыш ұйымдарының ауыл, село ұйымдарына көмек көрсетудегі рөлі орасан зор. Қала бастауыш ұйымдарынан мәдени, жөндеу бригадаларын, бұқаралық жұмысты ұйымдастыру жөніндегі бригадаларды жөнелту, қажет жағдайларда ұжымшарларға еңбек көмегін ұсыну – қала ұйымдарының село және ауыл бастауыш ұйымдарына нақты көмек көрсетудің нысандары.

Сайып келгенде, жеткіншектердің дұрыс басшылық етуі мен көмек көрсете білуі барысында, егіс жоспарын орындауда үлкен қолдау көрсете алатын пионер ұйымдарына да көңіл бөлініп, оларды ауыл шаруашылығы жұмыстарына қосып, оларды осы іске пайдалануды партия дұрыс жол деп тапты. Ал бұл жағдайды қазіргі көзқараспен қарағанда мүлдем қисынға келмейтіні көрініп тұр.

Қорытынды

Сонымен қорыта келе, Қазақстан бозбалаларының бұл кезеңдегі негізгі міндеттерінің бірі болып қазақ ауылындағы жұмысы саналғанын көре аламыз. Сонымен қатар, ол партия саясатының тапсырмаларына сәйкес және соның шеңбері ішінде жергілікті халықты тапқа жіктеуге, атадан сақталып келген кектесуді

жоюға, кедей элементтерін біріктіруге, таптық ұстанымға сәйкес бірыңғай ауылшаруашылық салықты өткізуге, тұрғылықты өмір салтына көшуге бағытталды.

Ауылдағы жастар шаруашылық жүргізудің неғұрлым мәдени әдістерінің, жер заңдарын түсіндірудің, қалың мал, көп әйел алумен, әменгерлікпен және т.б. күресудің жақтаушысы болуы керектігі түсіндірілді. Жеткіншектер ауылдағы атқаратын өз жұмыстарында да билік партиясының басында отырған коммунистік идеологияның негізінде, бірінші ұлттық мүдде үшін емес, ортақшыл мүдде үшін еңбекке кірісті.

Партияның XIII съезі тапсырмасы мен Қазақстан РКП(б) облыстық комитетінің II пленумы шешімдерінің негізінде Өлке жас азаматтары халықты кооперациялау бойынша жұмысын күшейте түсті. Кооперацияны үгіттеу, оған қарапайым малшылар мен егіншілерді және ең алдымен, село мен ауылдардағы жастарды тарту, кооперативтерге әсер етуді күшейту, жалған кооперативтерді анықтау және олармен күресу, кооператор мамандарын дайындау – жас буынның халықты кооперациялау бойынша жұмысының бағыты осындай болды.

Әдебиеттер

XX ғасыр басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы. Қоныс аудару саясатының күшеюі. Столыпин реформасы [электронды басылым]. – қатынасу режимі: <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8736/> © e-history.kz (қаралған күні – 14.07.2020)

Айдар С.С. (1925) «Ауыл жастары жайынан» // Еңбекші жас. №1(21).

Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. (1991) Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата: Ғылым. 191 с.

Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. (2011). Алматы: ФФ «Ел-шежіре». Т.1. 428 с.

Ермекбай Т. Формирование и развитие науки советского Казахстана // Известия АН КазССР. (1991) Серия общественных наук. Алматы. №4.

Историография истории ВЛКСМ. (1975, 1976) Научн. сообщ. Москва. Ч. I. 218 с. Ч. II. 150 с.

Казахстанская организация ВКП(б) в решениях ее конференций и пленумов. (1931) Алматы-Москва. Вып.1.

Нұрпейісов К. (1972) Қазақстанның қарапайым шаруалар советтері (1917-1929 жылдар). Алматы. 347 с.

Омарбеков Т. (1997) Ашаршылық ақиқаты // Ақиқат. №5.

Рыскулов Т.Р. (1984) Избранные труды. Алма-Ата. 260 с.

Социология культуры. Культурная активность молодежи. (1989) / под ред. Е.В. Затуловской. Москва: АН СССР, НИИ Культуры. 335 с.

Тәтімов М. (1992) Халықнама немесе сан мен сана. Демографтың ой толғаныстары. Алматы: Жазушы. 184 б.

Transnational youth stories in the twentieth century. (2015) // Editorial: Jobs R., Pomfret D. (Ed.). Palgrave Macmillan UK. P. 333.

The history of mankind: scientific and cultural development, vol. VII: XX century. (2008) // First published by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France and Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN, United Kingdom. P.904

References

XX gasyr basyndaгы Kazhastannyn aleumettyk-ekonomikalyk damuy. Konys audaru sayasatynyn kusheuy. Stolypin reformasy [elektrondy basylym]. [Socio-economic development of Kazakhstan in the early twentieth century. Strengthening resettlement policy. Stolypin's reform] // <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8736/> © e-history.kz. (karalghan kuni – 14.07.2020)

Aidar S.S.(1925). Ayl zhastary zhaynan [About rural youth] // Enbekshi zhas. №1(21).

Asylbekov M.H., Galiev A.B. (1991) Socialno-demograficheskie processy v Kazhastane (1917-1980 gg.). [Socio-demographic processes in Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylym. 191 s.

Dvizhenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh protsessov nad alashevtsami. Trehtomnik. (2011) [Alash Movement: Collection of materials on trials of Alashevites]. Almaty: FF «El-shezhire». T.1. 428 s.

Ermekbay T. Formirovaniye i razvitiye nauki sovetskogo Kazhastana // Izhvestiya AN KazSSR (1991). Seriya obshestvennykh nauk. [Formation and development of science in Soviet Kazakhstan. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. Almaty. №4.

Istoriyaografiya istorii VLKSM (1975,1976). [Historiography of the history of the Komsomol]. Nauchn.soob. Moskva. Ch. I.218 s. Ch. II.150 s.

Kazahstanskaya organizaciya VKP(b) v resheniih ee konferentsii i plenumov. (1931) [Kazakhstan organization of the CPSU (b) in the decisions of its conferences and plenums]. Almaty-Moskva.Vyp.1.

Nurpeisov K. (1972) Kazahstannyn sharualar sovetteri (1917-1929 zhyldar) [Peasants' councils of Kazakhstan]. Almaty. 347 s.

Omarbekov T. (1997) Asharshylyk akikaty [The reality of famine] //Akikat. №5.

Ryskulov T.R.(1984) Izbrannye trudy. [Selected Works]. Alma-Ata. 260 s.

Sotsiologiya kulture. Kulturnaia aktivnost molodeji.(1989) [Sociology of culture. Cultural activity of youth] / pod red. E.V.Zatulovskoi. Moskva: AN SSSR, NII Kultury. 335 s.

Tatimov M. (1992) Halyknama nemese san men sana. Demografyn oi tolganystary. [Folklore or number and consciousness. Demographics]. Almaty: Zhazushy. 184 b.

Transnational youth stories in the twentieth century. (2015) // Editorial: Jobs R., Pomfret D. (Ed.). Palgrave Macmillan UK. P. 333.

The history of mankind: scientific and cultural development, vol. VII: XX century. (2008) // First published by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, Franceand Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN, United Kingdom. P.904

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Mohammad Reza Rahyab, Shirali Samimi</i> The Effective Causes on Second Language Learning in History Science	4
<i>Shirali Samimi</i> The record of Xuanzang (Hsuen-Tsung) Buddhist Pilgrim from Bamiyan.....	10
<i>Karataev O.K.</i> About ancient political, administrative titles: shanyuy, tarkhan, buyuruk.....	21
<i>N. Alimbay, Yermekbayeva A.</i> Kazakh traditional clothing complex: composition, history of formation (from the fund of the Central State museum of the Republic of Kazakhstan).....	33
<i>Sizdikov B.S., Zhetibaev K.M., Seraliyev A.A.</i> An Assessment of the Last Battle Axes Captured From the Kurgans of Sauromat-Sarmats Located in the West of Kazakhstan.....	44
<i>Khabizhanova G., Mensitova G.</i> The Role of Migrations In The Ethnohistorical Processes of Central Asia (the early middle ages)	51
<i>Teleuova E., Kabdoldina K.</i> Intellectual history as a direction In the methodology of historical research	58
<i>Қалишабаева Б.К.</i> Ұлы дала мәдениетіндегі этнобелгілік жүйенің қазақтың дәстүрлі дүниетанымымен сабақтастығы	67
<i>Букешева Г.К., Сапарова К.С.</i> История изучения сакральных объектов Нура-Ишимского междуречья в 2018-2020 гг.	77
<i>Сәтбай Т.Я.</i> XX ғасырдың 60 жылдарындағы Қазақстан шығармашылық одақтарының құрамы мен құрылымы	88
<i>Игибаев С.К.</i> Страницы истории установления Советской власти и Гражданской войны в документах архива Гуверского института	99
<i>Сарсенбаев А.Б., Абдирайымова А.С.</i> Қазақ жастары – қоғамдық өзгерістің басты күші.....	109